

До
"ОСТАННЬОГО
МОРЯ"

В.Г. Ях

До
"ОСТАННЬОГО
МОРЯ"

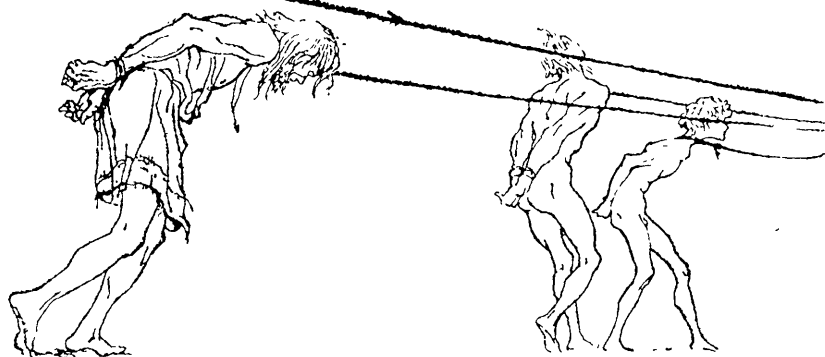

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ І РОМАН

В.Г. Ях

До „ОСТАННЬОГО МОРЯ“

Частина третя історичної трилогії

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ „МОЛОДЬ“
КИЇВ 1961

«До останнього моря» — заключний роман історичної трилогії відомого радянського письменника Василя Григоровича Яна (Янчевецького). Перші два романи трилогії — «Чингіз-хан» і «Батий» — випущені видавцтвом «Молодь» у 1960 році.

...Батий — онук нещадного винищувача народів, полководця монгольських орд Чингіз-хана — завойовує і руйнує нові країни. Він прагне дійти до «останнього моря», прагне покорити весь світ. На долю Русі випала велика місія: її неозсірі землі поховали в собі силу-силенну монголів і зупинили їх навалу на самім кінці Європи. Загарбники не наслідилися залишити в своєму тилу поневолену Русь і повернули назад у свої степи.

Про мужню боротьбу воїнів руських — особливо при обороні Києва, — про боротьбу галицько-волинських патріотів, оборону міста Кременця (Батий похвалявся «роздушити його, як яйце», але так і не ступив на його землю), про героїчну боротьбу чехів, угорців та інших народів з ордами Чингіз-хана читачі дізнаються в цієї книги.

Переклад з російської
АНАТОЛІЯ ШИЯНА

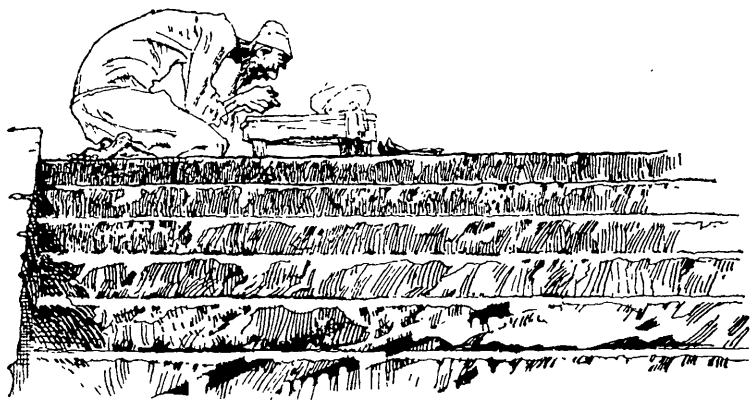
ПЕРЕКЛАД ЗДІЯСНЕНО ЗА ВИДАННЯМ:
В. ЯН. К «ПОСЛЕДНЕМУ МОРЮ».
ЧАСТЬ ТРЕТЬЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ТРИЛОГИИ.
Государственное издательство художественной литературы,
М., 1960.

Росії судилося високе призначення... Її неосяжні рівнини поглинули силу монголів і зупинили їхню навалу на самому краю Європи; варвари не наслідились залишити у себе в тилу поневолену Русь і повернулися на степи свого сходу. Проросвіщення, яке тоді ще тільки народжувалось, було врятоване конаючою і знесиленою Росією...

О. С. Пушкін

«Я дійду до останнього моря, і тоді увесь всесвіт буде під моєю рукою».

(З літописів про Чингіз-хана)

„ЦЕ БУЛО В БАГДАДІ...“

Розділ перший

РІЗЬБЯР ПЕЧАТОК ДУДА ПРАВЕДНИЙ

На майдані, перед головною мечеттю Багдада, на самім краю широких кам'яних сходів сидів за маленьким столиком Дуда Праведний і вирізував написи на шліфованих сердолікових печатках. На них він писав імена замовців красивою в'яззю, арабськими літерами, з майстерним розчерком. На персях з каменями він писав також таємнічі заклинання, що давали силу і здоров'я володареві або оберегали його від лихого ока і страшних заклинань злих людей.

«Дуда Праведний» — так звали різьбяр печаток... Хто з відвідувачів величної мечеті не помічав згорбленого майстра з довгою рудою бородою і чорними кошлатими бровами, під якими похмурі очі, здавалось, приховували потайну думку?

Одного разу до Дуди Праведного підійшов вродливий чоловік, у коштовному шерстяному вбранні «абе», вже виліялому від часу, з привітною усмішкою на спокійному

обличчі. Він поклав на столик напівпрозорий молочно-голубуватий камінь — його називають «місячний» — і попросив вирізьбити напис: «Хасан Обережний, цирульник найсвятішого халіфа».

— Ти пробач мені, що я втручаюсь не в свої справи, — сказав Дуда, не відриваючись од роботи. — Але такий напис може викликати небажані розмови і навіть небезпечні для тебе наслідки. Треба написати інакше. Найсвятіший халіф, як взрець доброчесності і досконалості, не повинен і не стане голити бороди. Це викличе заворушення в народі. Машала, машала! Не дай боже!

— А який напис запропонуєш ти? — запитав здивований і занепокоєний Хасан.

— Твій попередник, що звів рахунки з земним життям п'ять років тому, як кажуть, мав звання: «Абдулла Бербер, охоронець бороди його найсвятішого халіфа»... Такий напис не викликає ніяких сумнівів... «Охоронець бороди!» — І Дуда багатозначно підвів вказівний палець. — Тоді й сам халіф — хай буде над ним спокій і благополуччя! — оцінить твою обережність.

— Так ти й зроби! — сказав Хасан різьбяреві і хотів уже йти, коли раптом помітив золотий перстень з написом, який чимось привернув його увагу. — А це що за псатка? — спитав він і простягнув руку до персня.

Тут Дуда Праведний, з незвичайною для нього жвавістю, схопив золотий перстень і сховав його в шкіряну коробочку за пазухою, де зберігалися й інші дорогоцінності його замовників.

— Я ще не закінчив роботи над цим перснем. І я не люблю показувати незакінчені речі.

В цей час до мечеті підскакав молодий вершник на гарчочому, що аж гарцював, золотисто-рудому жеребці. Не сходячи з коня, він гукнув:

— Привіт тобі, мій шановний наставнику Дудо Праведний! Чи готовий перстень?

Дуда, завжди спокійний і величавий, раптом заметушився, розкрив шкіряну коробочку, дістав золотий перстень і швидко зійшов сходишками до молодого вершника. І вершник, і його кінь були молоді, стрункі й красиві.

З вигляду вершник мав не більше двадцяти п'яти років. Одягнений він був скромно, як простий кочівник пустелі, бедуїн, але помітно було, що навіть у лахмітті він зберіг гордовиту поставу сміливої вільної людини. Чарівна моло-

дість і обличчя, освітлене внутрішньою силою, надавали йому краси й привабливості.

— Хто це? — запитав цирульник Хасап, коли вершник, взявши перстень, навскач помчав через майдан і зник у хмарі пилу.

Дуда відповів роздратованим голосом:

— Чи не однаково тобі? Ти голиш бороди, а він приборкує коней. Це найсміливіший наїзник на арабських кінських забавах, і не було ще жеребця, який не скорився б під його впевненою рукою.

— Але навіщо йому такий золотий перстень?

Дуда Праведний так розлютився, що почав шипіти і кричати, розмахуючи руками. Прочани, що підіймалися сходами, зупинялись здивовані.

— Чого ти причепився до цього персня? Чому він тебе так цікавить? Коли б ти був джасусом¹ у правителя цього міста, я б тобі відповів, а зараз ти краще відчепися од мене!..

¹ Джасус — шпигун.

Хасан-цирульник позадкував і швидко пішов собі геть. Він помчав просто до палацу, щоб розповісти векілю — доглядачеві палацу — про бачене.

— Адже це, здається, перстень Ал-Мансура¹, — повторював він йому схвильовано. — Ти повідом про це. Тут є якась таємниця.

Розділ другий

РІВНО ОПІВНОЧІ

У Багдаді ніч наступає швидко, майже раптово. Дуже багато вогників засвітилося в лавках торговців, коли Дуда, широко ступаючи, поспішав вузькими вулицями слідом за натовпом інших перехожих.

У глухому провулку він постукав у низенькі двері. Їх відчинив на умовний стукіт одноокий похмурий сторож, і Дуда пройшов на вузьке подвір'я, захарашене двоколісними гарбами. Обережно пробрався він серед скупчених верблюдів і потрапив нарешті до своєї комірчини, у підвалі двоярусної будівлі, де зберігався крам купця Махмуда-ургаджи¹.

Хазяїн, багатий торговець хорезмськими шовками й вишивками, був богомільний і гостинно пускав почувати прочан. Кілька років тому він дозволив жити в його будинку різьбяреві печаток і був задоволений його роботою. Різьбяр вирізав на золотому персні закликання великого Сулеймана³, яке принесло хазяїнові удачу в торгівлі.

У чорній темряві Дуда легко знайшов низький столик, поклав біля нього в нішу принесену шкіряну сумку з інструментами і знову вийшов на подвір'я. Він сів на дерев'яну колодку біля входу і довго покірливо ждав, звівши очі до зірок, яскравих і променистих, що іскрились на потемнілому небі.

Сопили верблюди. Одні з них лежали, інші стояли, і, здавалося, оранжові вогні багаття, розпаленого посеред двору погонщиками, палають у них між ногами.

¹ Ал-Мансур — ім'я начальника гвардії рабів у Кордовському халіфаті; у середньовічних європейських сказаннях переінакшене на Аль-Мансор.

² Урганджі — родом з міста Ургенча.

³ Сулейман — біблейський цар Соломон; пізніше — герой багатьох мусульманських легенд.

Нарешті майнула скрадлива тінь і наблизилась до Дуди. На нього війнуло ароматом трояндової олії. Ніжний голос прошепотів:

— Наш вельмишановний хазяїн передає тобі привіт і просить помолитися за нього.

Беручи гарячу оладку і глиняну миску з паруючою юшкою, Дуда відчув маленькі руки з срібними персями, і край покривала торкнувся його обличчя. Він покірно чекав, поки тінь, яка говорила, не зникла, обіцяючи принести гарячі жарини, і жадібно дивився їй вслід.

Тінь незабаром повернулась, роздмухуючи жарини, і тоді червоний відблиск освітив ніжні риси дівочого обличчя, її насурмлені брови і вишивану пов'язку на лобі. Співучий голос ніби насмішковано запитав:

— Чому в тебе так тремтять руки, коли ти береш у мене юшку? Я кожного разу боюсь, що ти її розхлюпаєш.

І з легким сміхом дівчина зникла в темряві.

Дуда, повернувшись до своєї комірчини, роздмухав жарини і підпалив хмиз у багатті. При тремтливому світлі він почав писати на полях товстої священної книги корана. Двічі він діставав маленький вузький ніжик і відгострював очеретинку для писання. Весь час він бурмотів дивні слова і розмахував руками, наче сперечався з кимось:

— Опівночі... Сьогодні опівночі! Я не маю сили! Більше серце не витримає. Пора кінчати з отаким мапдрівним життям... Але все ж у мене є надії... Перехитрити мене нікому не пощастить. На шаховій дошці життя виручить тільки «хід конем»! Нерозумно простувати дорогою, яку перегородила кинута шайтаном скеля. Завтра вранці повинен заіскритися мій геній. Люди заметушаться і закрутяться в божевільному танці під спів моєї сопілочки, такої скромної і тоненької. Тільки вистачило б сил, тільки б скорпіон нещастя не вжалив мене в саме серце тоді, коли щастя вже підхопить мене і підніме на гребінь хвилі.

Дуда зачинив на засув вхідні двері. Підняв повстину посеред кімнати. Під нею були невеликі дверцята люка.

Тихо, майже не дихаючи, Дуда спустився в чорний отвір. Навпомацки, у повній темряві, пройшов він кілька кроків і намацав другі сходи, які вели вгору. Обережно піднявся по них і опинився в комірчині з вузьким і довгим столом посередині. Через маленьке вікно ледь-ледь проникало слабе світло зірок.

Дуда став на коліна і схилив голову на руки. Тихо, про

себе, читав він молитви, спочатку по-арабськи, потім якоюсь іншою мовою.

Він підводив голову, дивився на овальне вікно, потім знову молився. Глухі ридання потрясали ним, і він ледве стримував їх, намагаючись зберігати тишу.

Нарешті у вікні з'явивсь яскравий, немовби розпечений до білого жару, край байдужого повного місяця, що плив по небу своїм звичайним шляхом.

Стоячи на колінах, Дуда випроставсь і вчепився руками за край стола... Блідий печальний промінь освітив на столі вузьенькі носилки, сплетені з лози.

На носилках лежало жіноче тіло в темній шовковій сукні. Воно так схудло й висохло, що майже не виділялося серед зборок плаття. Дві маленькі ручки навхрест лягли на грудях, і на них блиснули срібні персні.

Дуда відсахнувся і з трепетом чекав...

Коли диск місяця заповнив вікно, на його яскравому срібlistому тлі яскраво вичальовувався нижній профіль.

Дуда з божевільною жагою шепотів:

— Я тут, твій вірний слуга... Я тут, біля тебе, як завжди!.. Ніжна, безгрішна Маріам! Чи чуєш ти мене? Простягни свою маленьку ручку і торкнися мого лоба! Зміцни мої сили!

Він жадібно вдивлявся в профіль, усе ще сподіваючись, що підіймуться вії і обличчя здригнеться, пробудившись до життя.

— Доля! Всюди фатум! Жахлива доля, яку я, невгамовний, все ж не можу перебороти. Вона ламає все, що я намітив, що я, руйнуючи усі заклинання, підготував! Але я не здаюсь!..

Місяць поволі плив. Ось він зник, і нижній профіль потону в темряві.

Дуда упав на коліна, кусаючи пальці, намагався придушити глухі ридання:

— Світла, безгрішна Маріам померла. Я бачу її востаннє. Востаннє. Завтра її віднесуть до обителі вічного спокою!..

Раптом він почув, як хтось кричить на подвір'ї:

— Дудо, різьбяр печаток! Відчини двері, або ми їх виламаємо!

Дуда якусь мить вагався; потім, швидко підвівшись, повернувся до своєї кімнати і закрив люк старою повстиною.

У двері настирливо стукали. Він відсунув засув.

Чорний раб з палаючим факелом увійшов в комірчину, сповнивши її димом. За ним на порозі стояв чоловік у смугастому плащі. Дуда знав — це найлютіший з халіфових катів.

— Ти — Дуда, різьбяр печаток, прозваний Праведним?

— Ти сказав істину, шановний Мансуре, меч правосуддя і могутній захист трону найсвятішого халіфа!

— Зараз підеш зі мною, і ми перевіримо, чи справді ти праведний. Раби! Візьміть його за руку і тримайте, щоб він у темряві не втік. Він відьмар, він може обернутися в кажана і полетіти.

— Я й так покійно скоряюся, мій пане! — Дуда слухняно простягнув свої руки, і двоє чорних рабів швидко скрутили їх міцними мотузками.

Розділ третій

У ПАЛАЦІ ВЕЛИКОГО ХАЛІФА

Коли два негри, що тримали за руки Дуду, вийшли з ним з підвалу на подвір'я, Дуда несподівано так закричав, що люди, які спали на даху, почали прокидатися, і звідусіль почулася лайка:

— За що ви мучите старого? Не займайте його! Лиходії! Мансур квапив негрів:

— Швидше, швидше вперед!

Дуда пручався.

— Навіщо ці безхвості мавпи вивертають мені руки? Адже руки мене годують! Я піду й так...

Він з незвичайною силою обернувся до одного з негрів:

— Дивись мені в очі, копчений свинячий окорок! Зараз ти сам захочеш лягти на землі, отут, просто на верблюдо-чому посліді! Лягай! Засипай швидше, як бабак!

Величезний негр у строкатому балахоні і з мідним кільцем у носі раптом захитався, присів і ліг на бік.

Дуда обернувся до другого негра і, впиваючись в нього палаючими очима, сказав:

— І ти теж, — перезрілий гарбузяка! — уже захотів спати?! Лягай поряд із своїм приятелем-ледарем і хропи, як оцей чорний буйвол!

Другий негр, похитуючись, підійшов до лежачого, звалився біля нього, і обоє голосно захропли.

Мансур, розлючений, кидався до сонних негрів, бив їх ногами і шалево лаявся. Потім витер кінцем пояса піт з лоба і повернувся до Дуди, який спокійно стояв, простягнувши до неба руки.

— Перлистий місяцю! — говорив Дуда. — Ти однаково світиш великим і малим, розумним і дурням. Проясни голови петямушим, щоб вони не тягли Дуду Праведного, мов тушу зарізаного барана!

Він уклонився Мансуру й сказав:

— Ти ведеш мене до найщасливішого володаря правильної думки. Навіщо ж ламати руки, потрібні найсвятішому, такі тонкі й майстерні? Я піду сам. А щоб оцих двоє грубих верблюдів не провалялися тут цілу добу, я їм накажу, що треба робити. Гей, ви, шакаляче падло! Біжіть швидше до дому і спіть там до завтрашнього ранку!

Обидва негри схопилися на ноги і, підтягуючи руками просторі шаровари, що духу кинулись до воріт.

— Іди вперед, великий порадику, достойний Мансуре! — сказав Дуда посланцеві халіфа. — Я йду за тобою.

Чорний слуга з факелом пішов попереду, за ним — Мансур, весь час оглядаючись і грізно стукаючи посохом. Останнім ішов Дуда Праведний, легко ступаючи довгими сухими ногами.

Вони пройшли вузькими звивистими вулицями сонного Багдада, вдень завжди жвавого і багатолюдного. Тепер тільки тічки собак гризлися на перехрестях із-за кісток та нічна сторожа, б'ючи стукалками, заступала шлях і здалеку кричала:

— Хто йде? Кажі, а то зарубаю!

Почувши, що йде великий кат халіфа — кривавий Мансур, — сторожа відходила набік і схилялась до землі, бурмочучи привітання.

Дорога привела до берега великої річки Діджле (тоді так називали Тігр). Вони сіли в халіфський човен, який на них чекав, і переправились на другий берег. Там їх зустрів векіль і кілька озброєних воїнів.

— Цар часу гнівається, — сказав векіль, — і не спить. Він звелів негайно доставити перед його ясні очі небезпечного лиходія.

— Великий Ал-Мансур! — вигукнув Дуда, підвівши руку і звертаючись до місяця. — Ти все чув і за все помстишся, коли настане слухна пора!

Мансур підійшов до вежі, одвів його набік і, хвилюючись, пошепки пояснив йому, що одей високий рудобородий старик, очевидно, могутній чарівник; його не треба драгувати, а обережно привести в палац, щоб він не заворожив усіх кажанами. Негрів він прислав, і вони зненацька попадали, мов п'яні, а потім, за його наказом, схопилися й побігли, наче ошпарені!

— Зрозумів, зрозумів!.. Будь ласка, плановий Дудо Праведний, іди слідом за мною. Найсвятіший — хай буде над нами мир! — на тебе чекає. Треба поспішати.

Палац і сад халіфа займали мало не половину величезного міста. Із-за високої стіни було видно кристалі пишні фінкові пальми, струпкі кедри і між ними плоскі дахи численних будинків, в яких, під невсипущим доглядом тисячі євнухів жили «перлини» халіфа Мустансіра — його сімсот дружин. Далі височіли тонкі стрілчасті мінарети палацу. Де-не-де на стіні виднілися нерухомі вартові з списами.

Біля воріт, з двома башточками по боках, стояла варта і, хвилюючись, чекала повернення начальника катів, завжди шаленого і дразливого.

Варта розступилась, і Дуда Праведний пройшов через розкішний сад халіфа поважно й урочисто, не звертаючи ні на що уваги.

Вежі і Мансур швидко обійшли його, піднялися по східцях палацу, де вже чекав великий візир з двома слугами, які тримали бронзові різьб'яні ліхтарі.

— Хто ти? — запитав великий візир, поклавши руку на сиву бороду.

— Син Адама, різьбяр печаток, прозваний Дуда Праведний.

— Ти зараз постанеш перед світлими очима халіфа Мустансіра, — хай буде над ним ласка неба! Запам'ятай, що ти не смієш ні про що його питати, а повинен тільки відповідать.

— Я розповім усе, про що забажає дізнатись найсвятіший! — пробурмотів Дуда.

Усі піднялись звивистими сходами на дах палацу, що був устелений м'якими килимами. Над дахом безмежним куполом нависло сапфірове небо, всіяне алмазними іскристими зірками.

На даху в однім кутку лежали гори подушок із знаменитого багдадського червоного сап'яну. Серед них сидів чоловік середнього віку з фарбованою чорною бородою, у ве-

ликому білому тюрбані. Червоний шовковий одяг було розшито на плечах золотими квітами. Кілька наближених, розташувавшись півколом, сиділи на п'ятках, поклавши руки на коліна.

Дуда довго чекав і, напіводвернувшись, дивився в далечінь.

Головна торговельна частина міста, за річкую, вже затягнулася легким туманом. Де-не-де ще блимали вогники. Річка Діджле мляво виграла золотими місячними блискітками. У яскравому світлі можна було ясно розрізнити, як далеко текла річка в бік Персидської затоки.

«Нарешті я в паладі могутнього халіфа»,— думав Дуда, задихаючись від хвилювання, але зовні спокійно-величавий.— Дев'ять років я чекав цієї щасливої миті. Не випускай щастя, яке випадає тобі сьогодні в цьому казковому паладі всесильних володарів!.. А що буде з тобою потім? Буде те, чого ти сам зумієш добитися...»

— Вислухай мене, шановна людино,— наблизившись, зашепотів векіль.— Зараз ти підійдеш до найсвятішого, впадеш перед ним навколюшки і мовчки ждатимеш.

Дуда скинув сандалі на краю килима. підійшов до халіфа, став навколюшки, схилився й поцілував килим між руками.

— Здрастуй, руда бородо! — сказав халіф.— Я чув, що ти знаєш таємне!

— Ти, як завжди, сказав істину, непогрішимий,— хай возвеличиться іще більше твоя могутність і слава! Але я повинен усе важливе, що я знаю, розповісти тільки тобі, без сторонніх слухачів. Цього вимагає заповіт Ал-Мансура.

— Мої віддані друзі,— звернувся халіф до тих, що сиділи.— Ви можете йти відпочивати у залах паладу, а я зостанусь тільки з моїм великим візиром.

Усі підвелися і, приклавши до грудей руки, тихо вийшли дрібними шанобливими кроками.

Дуда мовчки дивився на халіфа і думав:

«Ось переді мною наймогутніший серед мусульман, спадкоємець пророка. Цей араб, на вигляд такий звичайний, зберігає в собі вищу духовну силу ісламу. До нього звернені думки й моління всіх шанувальників віри Мухаммеда восьми кінців світу. Він може мене возвеличити і піднести на вершину удачі та щастя або ж скинути в безодню горя».

Халіф вийняв з різьбаної коробочки золотий перстень і спитав:

- Ти різьбив цей перстень?
- Я мушу на нього подивитись.
- Візьми!

Дуда навколюшках наблизився до халіфа, узяв перстень і відчув, як доторкнувся до випещеної руки халіфа. Йому здалося, що духовна сила ісламу через цей дотик проникла в нього і обпалила його.

Оглянувши перстень, Дуда сказав:

- П'ять років тому я різьбив цей перстень.
- Чи знаєш ти, що за напис на ньому тобі належить відрубати божевільну твою голову?
- Ти можеш це зробити, охоронцю закону, але тоді тайно я понесу з собою, а ти нічого не дізнаєшся, і воно повисне над тобою, як відгострений меч долі.

Халіф здригнувся...

- Говори все, що знаєш, а я обіцяю тебе охороняти, і жодна волосинка не впаде з твоєї голови...

Розділ четвертий

„ХІД КОНЕМ“

Дуда відсунувся, сів на п'ятки в позі молільника і різко обернувся. На площадці за ним уже нікого з охорони не було. Він заговорив спочатку спокійно, потім усе гарячіше.

— Ти добре знаєш, великий, що відтоді, як не стало мудрого халіфа Харун ар-Рашіда, могутність і слава великого арабського племені почали хитатися, і поразка наступала за поразкою.

— Як же цього не знати! Як нам не горювати за цим!

— Велика держава, створена світлим непереможним мечем арабів, яка розсунула свої кордони від плодоносних земель Мавританії до диких пустельних гір китайського Кашгара, стала потрясатися від внутрішнього безладдя і вторгнень ворожих орд диких монголів.

— І це мені відомо!

— Чи повинні ми, правовірні, примиритися з цим і чекати печального кінця, до якого нас приведе ослаблення могутності арабів, чи нам слід зібрати всі сили, щоб знову всюди переможно майорів зелений прапор пророка?..

— Ця думка давно тривожить моє серце.

— Тебе непокоїть перстень, знайдений на руці вбитого

воїна, останнього потомка великого полководця Абд ар-Рахмана. А може, в нього лишився син? Син достойний і прекрасний, сповнений ясного розуму?.. Араби завжди страждали від того, що їхні шейхи ворогували один з одним.

— Так, це наше давнє горе! — зітхнув халіф.

— Великі люди для звернення великих справ повинні оточувати себе достойними помічниками. Якщо ж існує останній потомок Абд ар-Рахмана, великого полководця, який розгромив франків і погрожував завоювати усі «вечірні країни»... якщо живий такий юнак, якщо він опанував усі вищі науки у медресі, тобою заснованому, якщо він виняткової краси і мужності, мов місяць у небі, і до того приборкувач диких коней, який володів світлим мечем, наче блискавкою, — хотів би ти, могутній халіфе, щоб такий юнак був тобі близьким, як син? Відданим, чистим і вірним, мов слово аллаха?.. Щоб він повів твої війська до нових перемог, щоб знову яскраво заіскрилась, як у давні часи, слава арабської доблесті?..

Халіф глянув здивовано на великого візира. Той тихо й шанобливо відповів:

— Такого світлого воїна, звичайно, краще мати відданим другом і захисником, аніж таємним підступним ворогом. Кожен, хто зуміє допомогти славі арабського імені, повинен знайти підтримку і благословіння найсвятішого багдадського халіфа.

— Але де ж цей воїн, покажи мені його, якщо він жива людина, а не вигадка, створена пустою казкою базикала на базарі.

— Я можу тобі його показати. Але я боюся, щоб не довелося мені потім розплачуватись, проливати жалісливі сльози і рвати на собі волосся від скорботи, що я занепав його.

Халіф сказав:

— Я обіцяю тобі: коли він такий, яким ти його змалюєш, коли він не зробив і не зробить ніяких злочинів, то він буде під моєю постійною охороною. Що ти думаєш про це, мій вірний мудрий великий візире?

— Я хочу дати пораду, — хай не здасться вопа тобі зухвалою і божевільною...

— Говори! — наказав халіф.

— Адже ти чув, звичайно, про нового страшного великого завойовника Темучина Чингіз-хана, який, прийшовши зі

сходу з ордами диких монголів чи татар, лишив у Хорезмі свого онука?

— Звичайно! Ти говориш про грізного Бату-хана? Чому ти про нього запитуєш?

— Я пропоную тобі надіслати цього сміливого юнака,— коли він справді такий, як його змалював Дуда Праведний,— до грізного хана татарського як твого посла з привітальним листом і з подарунками. Накажи цьому юнакові супроводжувати Бату-хана і надалі у всіх його походах і переко-нувати його, щоб він перестав загарбувати землі халіфа, а йшов на «вечірні країни». Щоб розгромив їх і завоював... Ми поки ще не знаємо, які думки у могутнього Бату-хана. Можливо, татари захочуть рушити і на нашу щасливу країну?.. Тоді твій посол, стежачи за всією підготовкою татар, заздалегідь тебе попередить, щоб наші доблесні війська були напоготові.

Помовчавши, халіф сказав:

— Ти, як завжди, даєш корисні поради, мій вірний слуга. Розуміється, спочатку треба випробувати молодого потомка Ал-Мансура. Тому, Дудо Праведний, приведи його сюди, просто до мене, а я вирішу, чи надіслати мені юнака до хана татарського, чи я дам йому інше доручення.

— Я з радістю виконаю твій наказ,— сказав Дуда,— і приведу до тебе в найближчий час молодого Абд ар-Рахмана.

— А тепер, Дудо Праведний, розкажи мені, як ти знайшов цього юнака, і все, що ти про нього знаєш.

Розділ п'ятий

ТАЄМНИЦЯ ВІЛЬНОГО МИСЛИВЦЯ

Дуда Праведний з'єднав кінці пальців і почав свою розповідь:

— Ти, звичайно, чув і пам'ятаєш про велику битву народів п'ятсот років тому, коли славні непереможні арабські війська, підкоривши Іспанію і перейшовши через Піренейські гори, розлились, як бурхливе море, по квітучій рівнині франків?.. Ти, звичайно, пам'ятаєш, всезнаючий і прозорливий, що ця битва спочатку принесла перемогу нашим левам, але франки теж бились, як розлючені божевільні вовки, і прапор перемоги весь час схилявся то в один, то в другий бік... Очоловав війська франків сміливий полководець, на

ім'я Карл Мартел, що означає «молот»... Здавалось, милостиве око всевишнього засвітилось радістю, що його правовірні всюди перемагають... Але трапилось непоправне: в розпалі битви загинув разом з конем наш славний вождь Абд ар-Рахман, і поряд з ним загинув його вірний прапороносець. Зелений прапор пророка, що майорів над безстрашними шахідами, в розпалі битви був затоптаний кіннотою.

— О, яке нещастя!..— зітхнув халіф.

— Не бачачи більше свого прапора, наші вершники заметались, і частина, зупинивши свій натиск, стала вичікувати нового дня. А франки, зазнавши великих втрат, були втомлені жорстокою битвою і вночі вирушили на схід, гадаючи, що вони програли битву. Даремно наші вірні витязі їздили по рівнині й даремно розшукували тіло Абд ар-Рахмана; вони так і не знайшли ні його, ні його зброї, ні його коня... Очевидно, Азраїл, ангел смерті, живими відніс їх до престолу аллаха... Коли б тоді знайшовся сміливий вождь і, зібравши наші війська, знову повів їх уперед на відступаючих франків, то ми б легко здобули повну перемогу і оволоділи всією франкською землею. Але вожді, зібравшись на нічну раду, довго міркували й вирішили так:

«Ми завжди встигнемо зібрати наші війська, привести в порядок розладнані ряди і знову повернутися на землю франків, щоб остаточно розгромити і підкорити нечестивих». І — на жаль! — наші війська рушили назад.

— Це було нерозумне, недостойне нашого народу рішення.

— Минули роки, цілих п'ять віків,— говорив далі Дуда,— арабські шейхи ворогували між собою, і серед них не було нового Абд ар-Рахмана, щоб усіх об'єднати під своєю могутньою рукою, під великим зеленим прапором і знову нищівними хвилями бурхливого моря обрушитись на квітучі рівнини невірних...

— Невже не збереглося ніяких відомостей про славного Абд ар-Рахмана? — спитав халіф задумливо.

Дуда розвів руками.

— Я багато розпитував усіх, кого міг: старих імамів, наймудріших учених в медресі, мандрівних співаків і дервішів, які знають давні сказання... Всі говорили різне, але ніхто нічого до ладу не сказав. Адже коли сидиш на східцях мечеті, спорудженій завдяки твоєму піклуванню,— хай буде твоє ім'я у віках прославлене! — то мимо проходить багато

різних людей з усіх восьми кінців світу, і не раз почувеш дивне...

— Ось тепер ти мені й розкажи про дивне.

— Одного разу до мене прийшов подорожній із хмурым обличчям, очі в нього горіли затаєною думкою. Мене вразило, що він замовив мені вирізьбити на золотому персні напис... — Дуда замовк.

— Який напис? Кажі швидше! — вигукнув халіф глухим, тремтячим від прихованого гніву голосом.

— Він наказав написати: «Абд ар-Рахман — гроза франків — надія віруючих»...

— І ти зробив такий напис?

— Що мені замовляють, те я й роблю.

— Який він був на вигляд? Чи ти зустрічав його потім? Чи тут він, у Багдаді, чи виїхав в інші країни?

— Я його бачив кілька разів. Життя моє довге, — чого тільки не побачиш! Останнього разу я бачив, як цей чоловік, уже дуже посивілий, входив у мечеть. З ним поряд ішов життєрадісний юнак, тримаючи в руках священні книги. Я запам'ятав цього юнака. Він почав старанно відвідувати медресе. Якось я гукнув його. Він підійшов і сів поруч. Я почаствував його свіжими фініками. Ми розговорились і стали друзями. Він навіть заходив до мене додому і в мене ночував. Мені сподобався цей веселий, лагідний до всіх юнак, його шанобливість до старших, його жвавий розум, любов до старовинних пісень. Найбільше він захоплювався не священними книгами, а старовинними сказаннями і повістями про великі завоювання арабів.

— Де цей юнак? Я посаджу біля того місця, де ти працюєш, особливо досвідчену людину, яка його вистежить.

— Дозволь дати тобі мою скромну пораду. Я знаю, де він живе тепер. Закінчивши з похвалою і пошаною медресе, він поставив свій старий намет у кочовому племені бен-абаядів. Там він живе разом з прабабусею, яка готує йому їжу і співає старовинних пісень. Він найсміливіший юнак цього кочовища. Він загорнув у килим книжки і сховав їх, а заробляє собі на хліб приборкуванням і навчанням норовливих коней та ще полює на диких звірів. Іноді, приїжджаючи до Багдада, заходить він до мене і привозить то сир, то фініки і виноград. У мене ж він ночує і слухає мої розповіді про давнину. Якщо він дізнається, що ти хочеш його бачити, то буде щасливий стерти своїм лобом пил перед твоїм пишним тронем.

Халіф подумав і сказав:

— Якщо він справді такий вчений, як ти кажеш, і душа його поривається до доблесті, то я зроблю його...— Тут халіф запнувся і додав: — То я, можливо, його возвеличу.

Через кілька днів Дуда Праведний з'явився до палацу халіфа з юнаком, про якого розповідав. Халіф прийняв обох у залі, де серед квітів злітали тонкі срібні струмочки кількох фонтанів, створюючи прохолоду.

Юнак був стрункий і красивий. Тримався скромно, але з гідністю. На ньому був звичайний смугастий одяг кочівника, за поясом старовинний кинджал дамаської роботи.

Халіф посадив юнака перед собою на килимі, дивився на нього милостивим поглядом, але часом в його примружених очах Дуда помічав зловісні недобрі вогнишки. Халіф розпитував юнака про коней, і про прабабусю — з якого вона роду, і про полювання на левів.

Абд ар-Рахман про все говорив просто і дуже щиро:

— Я вірю, що буде війна і що мені пощастить вийняти з піхов свій меч для захисту прапора пророка. Я б хотів виїхати в далекі країни, особливо на захід сонця, до Іспанії, щоб дізнатися, чи збереглися там сміливі потомки наших великих завойовників.

— Тепер потрібно їхати зовсім не до Іспанії, а на схід і північ. Там назрівають великі події і готуються небачені ще війни,— зауважив Дуда.

— Чому ти так гадаєш? — запитав халіф і наказав подати духмяного ширазького вина. Частуючи Дуду і юнака, він уважно вислуховував їхні відповіді.

Дуда, шанобливо погладжуючи бороду, сказав:

— Люди, одягнені подорожніми з далекої країни, говорили, що в пониззі великої ріки Ітіль¹ розташувалася бойова ставка невідомого могутнього племені невірних татар, яких називають мунгалами.

— Це дуже важливо. Мені потрібно надіслати туди свого посла і вірних лазутчиків.

— Якщо ти надішлеш Абд ар-Рахмана до татарського хана, а я його супроводжуватиму як переписувач і лікар, то вірю, що він зуміє незабаром заслужити там прихильність грізного татарського володаря, а я, крім того, стану у хана

¹ І т і л ь — Волга.

придворним лікарем. Тоді б ми прислали тобі, найсвятіший, через надійних людей повідомлення про все, що замишляє повелитель диких північних орд, наскільки він могутній, як можна перемогти його.

— Я подумаю над цим, а поки що ти пройдеш до мого дому, де я приймаю почесних подорожніх. Там годуватимуть і оберігатимуть Абд ар-Рахмана, як дорогого гостя. Йому дадуть усе, чого він забажає. І ти будеш разом з ним. А великий візир забезпечить вас усім необхідним для дороги.

Дуда низько схилювся перед халіфом:

— Хай збереже тебе всевишній і дасть тобі славу, достойну тебе і твоїх великих предків!

Коли Дуда з Абд ар-Рахманом вийшли, великий візир сказав:

— Над цим юнаком на обрії щастя підіймається його ясна зірка. Дуже добре, що ти надсилаєш його до хана мунгалів, але ще краще буде, якщо могутній Бату-хан вивезе і його з собою на край світу, а звідти вони обоє вже не повернуться, підуть до своїх предків.

Халіф похитав головою і зауважив:

— Один аллах всевідаючий знає, що для нас буде найкращим.

II

У ПОНИЗЗІ ІТІЛЮ

Розділ перший

„УЛЮБЛЕНЕЦЬ ВІТРІВ“

Двоцогловий крутобокий корабель «Улюбленець вітрів», з чорними просмоленими бортами, ледь погойдуючись, прямував на північ суворим Абескунським морем¹. Вітер надмавав паруси, зшиті з сірих і червоних квадратів, які нагадували шахову дошку. Виснажені, папівголодні гребці з ланцюгами на ногах непорушно лежали на лавах біля довгих обсохлих весел.

Корепастий стерновий, насунувши синю чалму на пере-

¹ Абескунське море — Каспійське.

нісся, натискував на рукоятки стерна і, жмурачись, пильно вдивлявся далеко вперед, мимо високо підійнятого корабельного носа, вирізьбленого у вигляді хижого птаха.

На межі поверхні моря і туманної далечини з навислими сірими хмарами протяглася тонка смуга очеретів. Там численними руслами вливалася в Абескунське море велика річка Ітіль.

На дерев'яній вигнутій шиї птаха на носі корабля верхи сиділо негрєня, прислухаючись до окриків стернового.

— Саїде, чорна жабо, чи ти бачиш, нарешті, гирло? Знайшов протоку між очеретами?!

— Я бачу багато-багато проток! — кричав Саїд.

— Шукай горб на березі! На ньому стоїть кам'яний бог. Чому ти його не бачиш, гадючення? Протри очі!

— Нема кам'яного бога... Не бачу ніякого кам'яного бога...

— Лізь на щоглу, на самий верх! Та швидше!

Біля борту на пальмовому ящику з пряним ароматом далекої країни сидів молодий араб у червоному смугастому одязі, підперезаний кольоровим поясом. Широкі сині шаровари були заправлені в грубі черевики з жовтої шкіри. Вітер метав його чорні кучері і кінець білосніжної чалми, що звисав над лівим вухом, як знак ученості.

Величезні зборища болотяних птахів літали над густими очеретами.

— Де гирло Ітілю?! — крикнув араб.

— Великий Ітіль має сімдесят гирл, — відповів стерновий. — Треба знайти найголовніше з них. Потрапивши не в те гирло, що треба, корабель загубиться між островами в очеретах і загрузне на мілинах... Шукай, Саїде, кам'яного бога!

Негрєня з верхівки щогли завищало:

— Я бачу купу каміння! Там лежить на боці якийсь кам'яний бог!

— Старі боги померли! Старі боги поховалися в болотах! — усміхнувся араб. — У постарілому всесвіті царюють нові боги, які прилетіли разом з грізним татарським ханом. Це вони приносять удачу мунгалам.

— Весла! — гучно крикнув стерновий. — Геї, доглядачу, прокинись! Швидше налягай на весла! Придивись до води, шейх Абд ар-Рахман! — кричав стерновий, звертаючись до араба. — Ми вже йдемо не солоним морем, а по солодкій воді великого Ітілю. Бачиш, як пливуть косяки сріблених

риб. Над ними в'ються чайки... Швидше гребіть! Ітіль близько!

— На весла! — прокинувся, обпалений сонцем, похмурий доглядач у червоній розтріпаній чалмі, який щойно дрімав на в'язці канатів. Він почав спритно ляскати довжелезним ремінним батогом, стьобаючи по голих спинах гребців, що втомлено підводились, і застукав по дощці дерев'яним молотком.

— Дармоїди! Одіспалися за попутним вітром... Тепер швидше беріться до роботи. Не дам обідати ледацюгам!

— Все одно даси! — відгукнулося кілька голосів. — Без нас не доїдеш!

Весла спінювали каламутну зеленкувату воду, рівномірно підводячись і опускаючись під стукіт молотка доглядача, що усе прискорювався. Гребці напружувались з усіх сил, то нахиляючись вперед, то відкидаючись назад, майже падаючи на спину.

Клітчасті сіро-червоні паруси обвисли і ледь лопотіли під слабими подихами вітру.

— Хаджі-Тархан!¹ Ось там я бачу Хаджі-Тархан! — кричало з щогли негрени.

— Ойє, Ісламе-аго, прокинься! — крикнув стерновий в бік каюти корабельника. — Хаджі-Тархан близько!

З комірчинки із вузькими дверима почулося ричання, лайка і пронизливий жіночий вереск.

— Іди прямо, Максуме! Одвернися від Хаджі-Тархана! — долинув звідти ж хрипкий голос. — Нікого не пускай на палубу! Відганяй човнярів! Іди вгору по Ітілю.

Максум наліг усім тілом на довге стерно, злегка повертаючи корабель убік.

Невелике селище, яке колись було багатою хазарською столицею, поволі пропливло мимо. Біля берега виднілися хатини, вкриті побурілим очеретом, поставлені над водою на рублені палі. Люди вибігали на помости, що виступали далеко в річку, кричали, розмахуючи кольоровим шматтям. Багато хто з них сідав у вузькі довгі човни і квапливо гріб, прямуючи до корабля.

Матроси стояли з баграми біля бортів, погрожуючи зштовхнути у воду кожного, хто захоче видертись на палубу.

¹ Х а д ж і - Т а р х а н — стара назва міста Астрахані. Колись це місто було багатою столицею Хазарського царства, яку розгромив князь Святослав Київський.

Благообразний довгобородий чоловік, на вигляд схожий на купця, підплив у великому човні з кількома гребцями.

— Ойє, Ісламе-аго! Гукніть Іслама-агу! — кричав він. — Чи живий, чи здоровий Іслам-ага? Я його давній друг і під час мандрів не раз почував у нього! Уже багато разів я плавав на «Улюбленці вітрів». Скажіть хазяїнові, що я — Абдул-Фатх із Багдада.

Молодий арабський посол підійшов до різьблених дверей і сильно постукав:

→ Ісламе-аго! Пусти на корабель цього чоловіка! Я про нього чув і мушу говорити з ним.

Різьб'яні дверцята розчинились. З них вивалився широкоплечий гладкий володар корабля Іслам-ага, у темно-синій сорочці до колін, без пояса. Його розпухле зім'яте обличчя з жорсткою чорною бородою і запливими очицями свідчили про п'яну ніч. Корабельник почухав коноплястою п'ятірнею живіт, узувся в яскраво-жовті туфлі з задертими носами і підійшов до борту.

Молодий араб уважно стежив за розчипеними дверима. З темряви вийшла маленька жінка з матово-блідим обличчям. Димчасто-сіра сукня візантійського крою була обшита червоною тасьмою і мала похмурий чернечий вигляд. З тонкої, ледь-ледь відкритої шиї звисали перлові разки. Спокійні карі очі, підвівши стрілчасті виї, на мить зупинилися, наче дивувалися й запитували щось молодого араба. Красива голівка різко повернулася до моря, і маленькі вуста прошепотіли:

— Чужа дика країна! Очерета і болота! А далі, бідна Дафні, для тебе буде знову нова неволя!..

Тонка біла рука з різьбленим срібним браслетом прикрила очі, і маленька жінка зникла в темній каюті.

Розділ другий

ДИВОВИЖНІ ДІЛА

Невеликий кочовий рід старого Нуралі Човдура виринув з голубого степу в промінні ранкового сонця. Спереду широко розлилася велика багатоводна річка Ітіль. Барани, розбрівшись по береговій стежці, мляво плентались. Їх підганяли напівголі смугляві дітлахи. Верблюди, прив'язані один до одного за хвости і піздрі, розтяглися довгим караваном.

Між їхніми горбами, на в'юках хазяйського добра і розібраних юртах, сиділи темнолиді виснажені бабусі з немовлятами на руках.

Жінки в малиновому вилинялому лахмітті, погойдуючись, вільною гордовитою ходою йшли по один бік каравану. Чоловіки йшли окремо, розмовляти приглушено і, хвилюючись, розмахували руками. Деякі, зігнувшись, підіймалися на піскуваті горби і швидко збігали назад. Усіх охопив жах.

Знайомі місця... Тут, з року в рік, навесні зупинялося на буйних пасовиськах родове кочовище старого Нуралі Човдура. Раніше тут завжди проходили отари жовтих сайгаків, іноді пасся табун боязких, диких коней.

Навесні цього страшного року на пустельному місці, на пологому пагорку, мов яскрава степова весіння квітка, виблискуючи золотом, несподівано виріс незвичайний будинок, з високою вузькою башточкою, прикрашеною кольоровим кахлем. Та ще на всіх стежках і вдалині, і на ближніх горбах почали проноситись дивовижні вершники на низькорослих і скуйовджених, наче ведмеді, швидких конях.

Усе потомство Нуралі Човдура — і його вже довгобороді сини, і його міцноногі, мідногруді онуки, і малі, непосидячі правнуки, — а всіх налічувалось дев'яносто дев'ять чоловічих імен, — хай боронить їх милостивий всемогутній і всезнаючий! — усі з дружно спаяного роду Човдура в одній світлій ранок дивились одне на одного розширеними очима. Старші вигукували:

— Що це таке?! Жарти джинів?! Тільки в садах аллаха бувають отакі золоті палаці! Чи тут, у пустелі, збудував для себе казковий палац могутній Іфріт...¹ Хто ж це живе у такому будинку?

І всі чекали, що скаже і що вирішить найстарший глава роду, мудрий прадід, і нетерпляче позирали на нього. А Нуралі Човдур, у великій білій чалмі, у вицвілому під сонцем шерстяному плащі, поклавши впоперек сідла посох із стертим від часу срібним набалдашником, безмовно їхав на старому сивому, з червоними крапинками, жеребці і все ще, наче собі не довіряючи, вдивлявся слізливими очима в бік небаченого за його довгий вік казкового золотого палацу.

Нарешті Човдур натягнув повіддя. Крики зупинили весь караван. Сини й онуки підбігли й оточили непогрішимого

¹ І ф р і т — наймогутніший злий демон мусульманської міфології.

вождя племені. Вітер бавився його білою бородою, а хрипкий голос тихо шепотів гіркі слова:

— Настали нові тяжкі часи!.. Усе, що бачимо навколо, нам не на радість! Коли ж така воля всевидючого і всезнаючого, то ми повинні з усією старанністю вийти з солончака тяжких бідувань на правильну стежку спасіння... А тут нас підстерігає загибель... На наших стародавніх пасовиськах уже пасуться чужі табуни!.. Наші гордовиті жінки будуть зганьблені, стада пограбовані, улюблені діти, вся наша надія, будуть вивезені і продані в чужі країни!.. Швидше жеміть худобу в дальні степи, до Великого Каменя...¹ Геть від цього страшного місця, від жорстоких безжалісних мунгалів! Гроза розгніваного аллаха пригнала оцих диких воїнів здадеку, від сходу сонця, на наші споконвічні дідівські землі. Швидше геть звідси!.. А чи буде там краще?.. Хмари збираються на нашому шляху. Ой, які часи! — І Нуралі Човдур із стогоном підвів до неба руку з посохом, бурмотів молитви, бив п'ятками кавушів² боки сивого старого жеребця і слізливо просив далекого аллаха помилувати і зберегти його синів, онуків і правнуків.

Розділ третій

МОНГОЛЬСЬКА ВАРТА

Кучеряве негрєня Саїд, що звисало на перекладді передньої щогли, з вищанням сповзло вниз і стрімголов побігло по палубі.

— Ісламе-аго! Перед нами місто, яке приїхало на колесах, і золотий будинок!

— Ти, мабуть, розбив об камінь свою дурну голову! Ти уві сні побачив місто! Де воно? Де воно?

— Хлончисько каже правду! — втрутився молодий матрос, що стояв коло стерна. — Перед нами татарське місто, страшне місто, яке котиться на колесах по степу.

— Я його не бачу! — Корабельник протер очі широким рукавом синьої сорочки. — Ви всі, потрапивши в цей болотний туман, марите, мов п'яні.

— Поглянь туди, аго! — просило негрєня і підстрибу-

¹ Великий Камінь — Південний Урал.

² Кавуші — грубі чоловічі шкіряні туфлі.

вало на місці.— Бачиш, там, де горби, стоїть освітлений будинок.

— Бачу. Це горять вогнища!

— Це зовсім не вогнища! Це будинок, зроблений із широкого золота. Він іскриться у сонячному промінні, мов вогонь.

— Та що ти брешеш, жабеня! Як може тут, серед дикого степу, вирости золотий будинок?

— Це пастка пустельних розбійників,— заперечував матрос.— Вони підстерігають прочан, які йдуть до святої Мекки. Тут вони їх грабують, а тіла викидають у річку.

Напівголі, приковані до лав раби, забувши про весла, чіплялися за борт, жадібно вдивляючись у далечинь, де світила вогнями золотиста будівля.

— Будинок із широкого золота! — хрипкими, грубими голосами кричали гребці і рвалися з ланцюгів.— Якщо відламати шматок, то кожний з нас купить собі волю. Ходімо ламати цей золотий дім, подарований нам аллахом!

— Це місто! Я сказав правду! Це місто! — невгавало негреня.— Ісламе-аго! Ти обіцяв срібний дирхем тому, хто перший побачить стіни татарського міста. Я його побачив, давай мені швидко дирхем!

— По місцях, за весла! — заревів корабельник.

Наглядач стьобав довгим батоном по голих спинах гребців. Ричачи і репетуючи від болю, вони швидко повмошувалися на лавах і взялися за весла.

— Можливо, це мазар¹,— сердився корабельник.— Це всього тільки одна будівля, збудована яким-небудь степовим ханом над могилою свого предка... Це мазар, могила! Але це ще не місто! Де ж мечеті? Де медресе? Де, нарешті, лазні і лавки купців? Де будинки мешканців? Яке ж це місто! Не бачити тобі, порося, срібного дирхема!

— Так, це татарське місто на колесах! — упевнено сказав стерновий.— Тут нова столиця страшного непереможного племені, яке прийшло зі сходу на жах усім народам. Вони живуть у шаграх на колесах, і їхнє місто то кочує тут, то йде у степ і шукає крадих пасовиськ для худоби. А в цьому золотому будинку живе їхній головний каган, у якого голова розміром з найбільший котел. Одним поглядом розкосих очей він зупиняє і відкидає кожного, хто наслідиться підійти до нього близько...

¹ М а з а р — мавзолей над могилою святого.

— Налягайте сильніше на весла! Вперед! — сердився корабельник. — Наглядачу, бий їх, ледачих тварин!

Гребці, з блискучими спітнілими плечима, старалися щосили. Двощогловий красень корабель з крутими бортами по волі посувався вперед, проти сильної течії повноводої річки. Матроси по обидва боки корабля тонкими жердинами вимірювали глибину.

— Мілина! Корабель дряпає дно!..

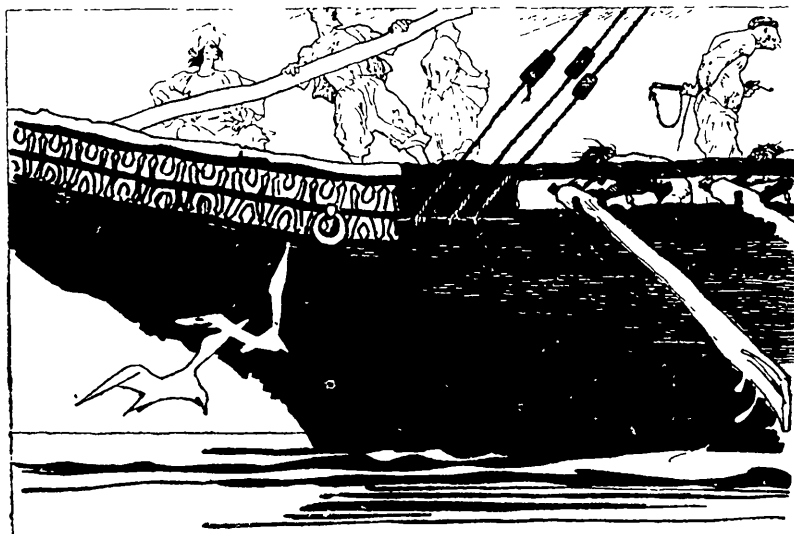
— Кидай якір! — крикнув корабельник.

Двоє якорів хлюпнули по воді, канати натягнулись, і вода закипіла біля бортів. Течія річки проносила холодні вали, на яких крутилися соломинки й зелені гілки.

Берег, зарослий високим очеретом, був недалеко.

На рівнині з'явилися вершники у довгонолих кожухах і гостроверхих хутрянних ковпаках. Вони повернули до річки, в'їхали в воду й зупинилися на обмілині, потрясаючи короткими списами, вигукуючи незрозумілі слова. Глибокі вимоїпи заважали їм наблизитись до корабля. Темні безбороді обличчя, і молоді й старі, обпалені вітром і снекою. Коротконогі коні з товстими шиями і довгими гривами хроніли і пирхали, обнюхуючи швидкоплинну воду.

Від юрби вершників відскремився старик у жовтому смугастому халаті. Голову покривав парчевий ковпак з широ-

кою лисячою опушкою. Він в'їхав у воду і вигукував то по-перському, то по-арабському, то по-кипчацькому¹:

— Хто ви? Звідки прибули? Чий це парусник? Що пригнало вас сюди? Що везете? Відповідайте! Я терджуман — перекладач — великого завойовника світу.

Стерновий, який бачив різні країни, відповідав по-кипчацькому:

— Цей корабель шановного купця Іслама-аги із «Залізних воріт»². Він везе надзвичайного, поважного посла його найсвятішого халіфа багдадського. А ви хто такі?.. Чи далеко звідси підніжжя трону великого підкорювача всесвіту? Володар корабля хоче поцілувати перед ним порох килима і піднести цінні дари.

Старий перекладач, занурившись у воду до стремен, сердито кричав:

— Спускайте човен! Переїжджайте на берег! Покажіть фірман з дозволом в'їзду на землю монгольського царства.

Інші вершники підхопили:

¹ По-кипчацькому — по-половецькому.

² «Залізні ворота» — місто Дербент на західному березі Каспійського моря. Назва походить від того, що Дербент, як фортеця, закривав сухопутну дорогу до Ірану.

— Покажіть, що ви привезли для воїнів джихангіра? ¹
Корабельник Іслам-ага тремтячими губами напівголосно давав матросам невідкладні накази:

— Ховайте у трюм усе, що можна! Зачиняйте люки!
З густих берегових очеретів виповз вузький просмолений човен. В ньому сиділи озброєні татарські воїни. Вони вчепилися за борти корабля списами з крюками і, закинувши мотуз'яні драбини, видерлися на палубу. Татари швидко розбіглися по всьому кораблю і почали перевертати мішки, розпорожували їх кривими ножами, волокли в одну купу шуби та інший одяг, тюки з фініками і сушеним виноградом.

Розбуджені галасом, з трюму піднялися на палубу кілька подорожніх. Мружачись від'яскравого сонячного проміння, вони з острахом стежили за невідомими дивними воїнами, що бігали по кораблі.

Молодий арабський посол стояв поблизу щогли, поклавши долоню на руків'я кинджала, засунутого за широкий матер'яний пояс. Він мав гордий і безстрашний вигляд. Позад нього стояв рудобородий писар, тримаючи в руках килимовий мішок і ведучи священну книгу.

Два татарські воїни, підійшовши безшумно ззаду, спробували стягнути з арабського посла каптан. Він легко відкинув воїнів і, вихопивши кинджал, почав відбиватись.

На корабель видерся по мотуз'яній драбині благообразний старий терджуман. Величним жестом він привітав корабельника і впевненим голосом людини, знаючої, що все нею сказане — непогрішимо, вигукнув:

— Хто хоче образити знатного подорожнього, посла до великого джихангіра? Хоробрі, благородні воїни, дайте спокій іноземцеві! Хто він? Нехай скаже своє ім'я.

— У цій сутичці завдається образа послові багдадського халіфа! — закричав, вирячивши очі, корабельник. — Оці розбійники його грабують.

— Це не розбійники! — поважно заявив терджуман. — Це непереможні багатери великого татарського володаря Бату-хана.

Біля терджумана з'явився молодий воїн у сталевій кольчuzі й шоломі з срібною стрілкою, опущеною на обличчя. Він владно крикнув:

— Увага і покора!

— Увага і покора! — хором вигукнули монгольські вої-

¹ Д ж и х а н г і р — підкорювач світу.

ни, одразу припинили біганнну, і кожний, виструнчившись, завмер на місці. Всі обернулися лицем до молодого воїна.

— Слухайте мій наказ, соколи хоробрі і непереможні! Жаждіть! — Молодий воїн звернувся до корабельника, який, схиливши голову і звівши плечі, підтягував спадаючі шаровари й дивився злими очима.

— Хто цей божевільний, який насмілюється битися з воїнами великого хана?

У корабельника розкрився рот, і він, заїкаючись, відповів:

— Це посол багдадського халіфа.

Молодий араб, лаючись, оправляв розідраний каптан, люто позирав на монголів, які стояли біля нього. Їхній начальник говорив до них:

— Ви знаєте, багатери, що посла правителів інших країн святі і недоторканні. Їх не можна зачіпати і здирати з них одяг. Подякуйте надзвичайному послові халіфа багдадського і хазяїну цього корабля за одержані вами від них подарунки.

— Дякуємо за подарунки! — вигукнули монголи.

— Перший десяток лишиться тут, на кораблі. Решта перевезуть на берег усі подарунки і доставлять у табір Бату-хана.

В цей момент з каюти корабельника вивалився старий косокий монгол, вириваючи з рук маленької блідої жінки килимовий узорчастий мішок. На її ногах дзвенів срібний данцюжок. Побачивши, що всі інші воїни стоять виструнчившись, монгол випустив мішок і теж виструнчився.

— Арабський посол, корабельнику і всі подорожні, що ідуть на цьому кораблі! — звернувся до них воїн у кольчугі. — Ви, звичайно, анітрохи не скаржитесь на моїх воїнів? Вони вас нічим не образили?

— Як не скаржитись! — вигукнув корабельник. — Адже вони пограбували все, що побачили на палубі...

— Жажди! — перебив його монгол. — Запам'ятай, що хоробрі, непереможні воїни великого татарського володаря ніколи нікого не грабують, а тільки, як завойовники світу, беруть свою законну здобич. Але тому, що ти образив моїх воїнів, назвавши їх грабіжниками, зараз же буде суд. Тут, на цьому місці, судитиму я... А за неправдиве обвинувачення ти будеш покараний згідно з великим законом Яси...¹ Покарання одне і негайне: удар палицею по тім'ю. Може бути замінене тільки повішенням на щоглі.

¹ Я с а — зведення законів.

— Ніхто не обвинувачує! Аллах свідок,— хай буде його ім'я прославлене! — тремтячим голосом виправдувався корабельник, облизуючи спрагли губи.— Ми всі раді, якщо наші скромні подарунки подобаються славним воїнам найвеличнішого і найсправедливішого татарського володаря.

Молодий начальник спокійно дивився на корабельника, почекав трохи і сказав:

— Я суд відмінюю. Всьому, що я скажу, без заперечень підкоряйтесь! Усі подорожні на кораблі, і корабельник, і матроси,— станьте в ряд!.. Крім посла. Ти станеш з другого боку. Хоні і Мунке, старанно обшукайте подорожніх.

Старий монгол із зморшкуватим звірчям обличчям і вузькими, як скалки, очима підійшов до крайнього з подорожніх, що стояли в ряду. Він спокійно почав відбирати смугастий матер'яний пояс, гаманець, захований у поясі, з вказівного пальця стягнув золотий перстень з бірюзою, шкіряні яскраво-жовті туфлі...

Всі з острахом дивились на палицю із залізними шипами, що звисала на ремені, перекинутому через плече монгола. Другий монгол, розстеливши на підлозі довгу овчинну шубу, складав на неї відібрані речі.

Старий терджуман запитував у кожного одне і те ж:

— Хто ти? Звідки ідеш? Куди? Чого? І чи надовго?

— Я купець. Родом з великого Хорезму, з міста Ургенча,— говорив напівсивий, багато одягнений подорожній, у смугастому шовковому халаті, рожевих шароварах і голубій чалмі.— Я везу шовки, дорогоцінне каміння і гашиш, що дає блаженство всім, хто до нього вдається. Що, згідно з законом мудрої Яси Чингіз-хала,— хай буде його прах запашним! — я повинен зробити з моїми товарами?

— Ти можеш вільно тут усе розпродати, виділивши перед тим одну п'яту своїх товарів нашому справедливому джихангіру, а другу п'яту частину відклавши для великого кагана всіх монголів. Ця частина буде відправлена в його столицю Каракорум.

Другий подорожній, занадто бідно одягнений, в широкому вилялялому плащі і в гостроверхому ковпаку дервіша, співуче почав пояснювати:

— Я блукач по плоскому підносу всесвіту. Мене звать Шейх Мусліх ад-Дін. Я пишу солодкі вірші. У мене немає ні будинку, ні саду, щоб я міг платити податки. Все мое майно зі мною. Всі мої багатства я дістаю з одієї бронзової чорнильниці.

Монгол з палицею, обшукавши дервіша, знайшов у нього за пазухою гаманець з кількома срібними монетами, одірвав підвішену на поясі бронзову чорнильницю і, відкупоривши її, забруднив собі пальці чорнилом.

Дервіш вигукнув, підвівши руки до неба:

— Якщо моя чорнильниця буде в мене відібрана, то мені доведеться віддати і мою печінку на розтерзання воронам.

Монгол з палицею відповів сердито:

— Твоя бронзова скарбниця знадобиться нашим писарям.

Другий монгол зідрав з дервіша просторий побурілий плащ, розстелив на палубі і на нього почав скидати речі, які відбиралися.

Шейх Мусліх ад-Дін став на коліна, затулив обличчя руками і забурмотів незрозумілі слова, похитуючись і завиваючи. Молодий монгольський начальник підійшов до нього і торкнувся рукою.

— Ти хто: жебрак, чи шаман, чи зіздар? Чого ти плачеш?

— Я не жебрак. Я був багатший за наймогутніших володарів, а тепер став бідніший і від пташини, і від звіра. З моїм плащем я блукав по всесвіту тридцять років. У звіра є хутро, у пташини є пір'я, а в мене — оцей плащ. Він і моя постіль, і моя скатертину, на якій я кладу хліб і сир, а вночі я стелю цей плащ і ним же вкриваюсь. Розбий мені голову палицею, але я все-таки скажу: не може велика мудра Яса Чингіз-хана наказувати, щоб у бідного співця, який прославляє подвиги великих правителів народів, відбиралася його єдина чорнильниця і єдиний старий плащ!

Монгол з палицею тим часом зв'язав кінці плаща і підійняв клунок. Крізь дірки посипалися гроші, персні й інші дрібні речі, відібрані в подорожніх.

Монгольський начальник сказав:

— Ти підеш зі мною до нашого справедливого хана. Він сам вирішить, що робити з тобою. Хони, поверни йому дірваний плащ і бронзову чорнильницю. А ти хто такий? — Монгол вказав рукою на худого чоловіка з рудою розтріпаною бородою, одягненого в білий з чорними смугами шерстяний чекмень арабського крою.

— Це мій писар. Він ще дуже вправний лікар, мудрий зіздар і провісник, — пояснив арабський посол.

— Лікар?! — вигукнув монгольський начальник. — Мені дуже потрібний тямущий вправний лікар. Що зберігається в твоєму шкіряному мішку?

— Тут мої ліки, щоб рятувати від хвороби і смерті істинно віруючих. А ця стара книга — «благородний сувій»¹ великого пророка, молитва над ним і привіт!

Монголи наваптажили човен відібраними речами. Човен відпливав кілька разів і перевозив захоплені вантажі. Разом з монголами попливла жінка з срібним ланцюжком на ногах, дерев'яш і негрения.

На кораблі лишилися дозорними десять монголів. Вони сіли тісним колом на кормі і затагнули журливу пісню.

Корабельник Іслам-ага стояв біля борту. Сльози текли по його щоках. Він витирав їх кулаком і бурмотів:

— Пішла від мене колюча скалка, отруйна сколопендра! Арабський посол співчутливо поклав руку на плече:

— Знайшов за чим горювати! На кожному базарі тепер рабинь скільки хочеш. Знайдеш іншу полонянку, ще кращу.

— Але не таку, як ця, найвищого царського роду. Комненів². Такої більше я ніколи не знайду. Я за неї не пошкодував би дати сто золотих і мішок сушених персиків. Навіщо її в мене одібрали?!

— Та що ти в ній знайшов? Маленька, бліда, суха, як горошина. Завжди з тобою сварилась, дряпалась і погрожувала вбити...

— Правильно! — сказав корабельник і, нагнувшись до посла, шепнув йому на вухо: — Але вона вміла пробуджувати глибоку пристрасть.

— Аллах великий! — вигукнув посол. — Це рідкісна якість!

Розділ четвертий

АБДАР-РАХМАН У ВОРОЖИ

Абд ар-Рахман виплигнув з човна на берег, — на той берег таємничої землі степових народів, куди він так давно поривався, здійснивши довгий важкий шлях від Багдада, через Курдські гори, шлях, сповнений жахливих небезпек.

Тепер, у темряві, він почуває під ногами тверду землю. Ноги спотикаються об купини з кущами гострої осоки, але він відчуває ту землю, як нового друга.

¹ «Благородний сувій» — у мусульман звичайна назва корана.

² Комнени — династія візантійських імператорів (1057—1204).

— Хасане! Де Хасан?! — крикнув він у темряву, гукуючи матроса, який обіцяв віднести його речі до каравансарая.

— Хасан тут! — відповів з темряви голос матроса. — Зажди, аго. Я повинен ще витягнути з човна речі і тримати їх у руках, щоб тутешні лиходії не розтягнули їх у темряві. Я знайшов одного неробу, який погодився допомогти мені нести важкий тюк, але я повинен на шию йому накинути петлю, щоб він не втік.

Абд ар-Рахман стояв, очікуючи. Очі звикли до темряви. Дві постаті наближались: матрос і «нероба», нав'ючені дорожніми саквами, в яких зберігаються дорогоцінні подарунки халіфа. Корабельник обіцяв дати надійного провідника, який вкаже дорогу до арабських купців. У темряві, в натовпі людей, що метушилися й кричали, все переплуталось.

Куди йти? Холодний вітер суворо дме в обличчя, заपोшує легким пилом. Попереду, десь удаліні, миготять вогники. Чорні тіні проходять мимо. Треба бути обережним, всюди дикі люди, ладні вбити й пограбувати. Як жахливо й незручно йти самому, без вірного Адсума, забраного монгольською вартою... І Абд ар-Рахман засумував.

Чи не переждати на березі, біля мовчазливої річки, поки світатиме, — і тоді приступати до розшукув гостинних земляків, арабських купців?.. Вони дадуть притулок, безпечне шатро, кмітливих слуг і розстелять на килимах розшиту кольоровими шовками скатерть з надзвичайною різноманітною іжею на честь його — послапця священного халіфа.

Маленька, немовби дитяча, рука доторкнулася до мускулистої, міцної руки Абд ар-Рахмана, і ніжний, співучий голос лагідно і вкрадливо прозвучав невідомою мовою. Потім той самий голос сказав по-арабськи:

— Достойний подорожній! Якщо ти шукаєш затишного притулку цієї холодної ночі, іди за мною. Тобі, невідомому гостю, небезпечно проходити вночі через цей табір суворих воїнів різних племен. А зовсім близько на тебе чекає радісний притулок. Там тобі вже приготована дружня зустріч, чистий м'який килим, шовкові подушки, гаряча вечеря і бажаний після дороги відпочинок. Довірся мені!

Матрос пробурчав:

— Хто ти? Ми тебе не знаємо, дочко темряви й гріха!

— Послухайся мене, подорожній! Я хочу тобі добра: не залишайся на березі! А за ночівлю тобі доведеться платити недорого — три срібні дирхеми.

— Хасане, ходімо за нею! Все одно треба ж кудись іти. Я вирішив довіритись випадку.

— Я корюся, аго! Хай збереже тебе аллах від дев'яноста дев'яти нещасть!

Маленька рука наполегливо вела Абд ар-Рахмана вперед, у невідоме.

— Я йду за тобою! Я дам тобі п'ять срібних дирхемів у нагороду, якщо все виявиться правдою. Ти приведеш за собою своє щастя.

— А ти в даочу ще одержиш блаженство... — відповів оксамитовий вкрадливий голос. —

Вони йшли через горби, між кущами. Червоні вогники то зникали, то засвічувалися знову. Доводилось підійматися по схилу горба. Дорога здавалася довгою, безконечною.

Попереду вирости чорні шатра, знайомі арабські шатра з шерстяних темних тканин. Крізь розірвані отвори миготіли відблиски червоних вогнів.

— Ми прийшли! — сказала маленька супутниця і відкинула запону.

У шатрі посередині тліли жарини невеликого багаття. На ньому грівся закопчений бронзовий кумган¹.

Чорні, видвілі, задимлені тканини даху підтримувались дерев'яними жердинами. Привішений на одній жердині глиняний світильник тьмяно освітлював середину шатра.

Абд ар-Рахман кинув на строкатий оксамитовий килим свої дорожні сакви, сагайдак і пояс з кривим мечем у срібних піхвах. Він опустився на килим і, звівши руки до обличчя, прошепотів молитву.

Молодий матрос і «нероба» у рваному одягу, з бігаючим поглядом, скинули свою ношу при вході і, витираючи рукавом піт з обличчя, зупинились, чекаючи платні.

— Треба додати. Ой, який важкий в'юк! — простогнав «нероба». — Можна подумати, що гість привіз у цих мішках цвяхи, а можливо, й золото. Хай принесе тобі аллах щастя і подвоїть те, що у в'юці!

Абд ар-Рахман подивився уважно на «неробу»: довгий гачкуватий ніс, кругла шаночка, напівсива борода.

— Як тебе звать? — Абд ар-Рахман кинув кожному по кілька монет.

¹ К у м г а н — металевий чайник з довгим вигнутим носиком.

— Як мене звать? — «Нероба» знизав плечима і нагнувся, підбираючи гроші. — Звать мене тепер Самійло Зітханья. А колись же я був Самійло бен-Абрам, мав у Ієрушалаїмі свій будинок з апельсиновим гаєм і торгував рідкісними товарами. І сам я мав сотню отаких, як я тепер, зітхаючих слуг. У всьому винні франки-хрестоносці. Їм не сидиться спокійно на рідній землі. І вони вирішили тривожити мирних жителів Ієрушалаїма і визволяти «гроб господній». Від чого визволяти? Гроб — це гроб, і, гадаю, йому не треба ніякого визволення. А бідні люди страждають і гинуть. Спочатку мене захопили в полон франки, і один барон зробив мене своїм поваром. Тільки варити й смажити було нічого, і я повинен був «знаходити» а найчастіше красти моему панові баранину і фішіки... А потім я потрапив у полон до арабів, і вони мене продали так далеко, що я опинився тут, на березі Ітілю...

— Скільки ж тобі ще додати, шановний Самійле бен-Абраме?

— Скільки? Для мене чим більше, тим краще! — І Самійло Зітханья розвів руками.

— Я не знаю, які тут у вас гроші і скільки за що платять.

— Тут гроші усякі, аби тільки справжнє дзвінке срібло та золото... Ой, золото! Давно мені не потрапляв до рук золотий динар! А колись у мене був свій окремиий прикажчик, щоб міняти золото на срібло і срібло на золото. Знаєте, що я вам скажу?

— Що скажеш, Самійле бен-Абраме?

— Якщо у вас є жменя золота, то тут за кілька днів ви можете перетворити цю жменя в три жмені золота. Тут чимало багатств, нагробованих... Ой, що я сказав! — не нагробованих, а привезених хоробрими воїнами Бату-хана з інших країн, які вони добре пообчищали. Ці воїни не знають ціни тому, що в них у руках. Зараз наймудріше: скуповувати дешево все, що вони привезли, і перепродувати по дорожчій ціні. Де ж робити хорошу торгівлю, як не тут?.. Ви побачите завтра, що тут починає виростати велике місто, надзвичайне місто, де багато людей і всі хочуть їсти, а пити ще більше. Ой, бідний Самійле бен-Абраме! Ой, коли б у тебе була воля, а не мідне кільце у вусі й хазяйське тавро, випалене розпеченим залізом на правому сьегні, ти б став першим купцем у цій молодій монгольській столиці!

— А хто твій пан?

— Не пан, а пані Бібі-Гюндуз... Тсс!.. Вона живе тут. Ой, яка вона розумна! Гляне — і кожду людину наскрізь бачить, і всю правду про неї скаже. Їй великі гроші платять за те, що вона говорить, мовби читає у «книзі долі».

— А скільки ти коштуєш? Скільки потрібно грошей, щоб тебе викупити з рабства?

— Грошей? Моя пані мене не продасть. Я їй потрібний. Вона радиться зі мною у всіх справах: що купити і що продати. Вона обіцяла, що сама дасть мені волю.— І він додав пошепки: — Але хіба можна вірити жінці? Тсс!.. Тихше! Вона йде сюди.

Розділ п'ятий

МУДРА БІБІ-ГЮНДУЗ

Відтуливши килимову запону, ввійшла жінка в довгому червоному шовковому одягу з строкатим тюрбаном на голові.

— Привіт, простір і все добре подорожньому після важкої дороги!

Хазяйка стала навколюшки, на край очеретяної циновки, і ясним проникливим поглядом оглядала прибулого гостя. Той погляд, прямий і сміливий, немовби промовляв: «Я розумніша за тебе». Обличчя арабського типу, з правильними рисами, освічувалось посмішкою. Іскристі очі наче змагалися із блиском низочки ізумрудів на смаглявій шиї і алмазних серг, що спалахували голубими іскрами.

— Ти, очевидно, приїхав з щасливої Аравії чи з далекого прославленого Багдада? Про це свідчить і твій одяг, і візерунки на похідних килимових мішках.

— Усе роздивилась, усе зрозуміла! — пробурмотів Самійло Зітханья.

Не звернувши уваги на зауваження служки, вона, так само посміхаючись, говорила:

— Якщо в тебе великі турботи тут, у цьому новому місті, а ти мене послухаєшся, то матимеш всілякі блага. У цьому військовому таборі все нове, все невідоме, і я хочу, щоб ти не допустився непоправних помилок. У того, хто обережно вибирає правильний шлях,— завжди здійсняться надії... А той, хто поспішає, не зважаючи своїх вчинків на терезах розсудливості, той завжди каятиметься... Тут, у цьому дивному таборі дивних людей, уже є свої закони і

свої звичаї. Їх треба знати, щоб не зробити непоправного. Татари тут володарі, і якщо ти їм не сподобаєшся, вони можуть тебе схопити, відібрати все твоє добро, і ти зникнеш безслідно в холодних водах Ітілю.

— Але вони не посміють мене зачепити! — гнівно вигукнув Абд ар-Рахман. — Я надісланий найсвятішим халіфом багдадським, — хай буде над ним мир!

— Я так і подумала, — сказала Бібі-Гюндуз. Її пронизливий погляд і радісна усмішка вже втомлювали, і Абд ар-Рахман почував себе скованим, ніби під поглядом великої змії, що підвелася на хвості й роздивляється свою жертву.

— Самійле, приготуй кебаб, як завжди для найзнатніших! — звеліла хазяйка, не ворухнувшись, і допитливим поглядом усе розглядала гостя.

Абд ар-Рахман перевів очі на старого служку. Той дістав в'язку залізних рожен і розгорнув на килимі клапот червоної смугастої тканини, в якій зберігалося дрібно нарубане м'ясо.

Лишаючись нерухомою, Бібі-Гюндуз звеліла служці:

— Самійле, дістань запечатаний глечик з солодким ширазьким вином, вичавленим з білого винограду, від якого не сивіє волосся. А поки поспів вечеря, чи не забажав ти, шановний гостю, щоб моя рабиня Зульфія проспівала тобі рідні пісні. Я б хотіла розвіяти тривоги, написані на твоєму обличчі... Не бійся нічого. Я бачу над тобою сяйво великих успіхів...

Абд ар-Рахман здригнувся.

— Моя дівчина співає, мов соловей. Не відмовляйся від неї.

— Я не хочу пісень!.. Якщо ти умієш передбачати і перед тобою розсувається завіса майбутнього, то краще розкажи, що судилося мені цього року?

Обличчя Бібі-Гюндуз раптом стало суворим, усмішка зникла, і вона одвела свої блискучі, невідчепливі очі.

— Я не хочу говорити тобі всього, що читаю на твоєму обличчі. — І Бібі-Гюндуз закотила печальні очі. — Хочеш, я розкажу тобі тільки про світлі перемоги і замовчу про дні горя і ганьби?

— Ганьби?! — вигукнув Абд ар-Рахман. — Яка ганьба може бути на моєму шляху? Я ніколи не допущу нічого недостойного. Говори мені все, ніщо мене не злякає. А майбутнє покаже, збрехала ти чи ні. Я хочу знати, що мені

загрожує, щоб із заплющеними очима не ступити в безодню.

— Не допоможе ні хитрість, ні сміливість проти того, що написано у книзі долі, і від цих вогняних рядків ти не втечеш. Зульфіє! — покликала вона.

Дівчина, яка привела Абд ар-Рахмана, загорнувшись у чорне покривало з срібними блискітками, сиділа, зібгавшись, мов клубочок, у глибині шатра. Вона відкипула покривало і тихими плавними рухами дістала замшевий мішечок, очеретяну паличку і глиняну чашу з водою.

Бібі-Гюндуз поставила чашу перед собою. Дістаючи з мішечка різнокольорові камінці, вдивляючись у воду, вона розкидала їх на килимі.

Абд ар-Рахман відчував полегшення, коли не бачив перед собою пильного погляду ворожки. Він спостерігав, як вона згрібала камінці і знову їх розкидала. Низько схилившись над чашею, вдивляючись у воду, яка починала кипіти, наче під нею був вогонь, Бібі-Гюндуз тихо зашепотіла:

— Я бачу битви, багато битв... Вершників, які скакають і падають з коней... Заграви пожеж... Цілі міста палають і вкриваються чорним димом... Він підіймається до багряних хмар... Буде стільки крові, що земля стане червоною... Ні стріла, ні меч тебе не зачеплять до чорного дня... Я бачу, як молодий воїн, схожий на тебе, підіймається все вище по сходах, вирубаних у скелі. Він підіймається високо, дуже високо, до самої вершини гори, засипаної снігом... З тобою золотий талісман, що оберігає тебе... Але хмари летять таким ураганом, що ти хитаєшся і мало не падаєш у безодню... Я бачу башту... Так, це кам'яна башта... На верхній площадці стоїть молодий воїн... Поряд з ним жінка з золотистим волоссям... Воїн любить її, ладний їй повірити, — але бійся її, як смерті... Вона хоче тебе штовхнути в безодню... Ти можеш загинути... Бійся жінки з золотистим волоссям!

— Невже на мене чекає смерть від цієї жінки? — спитав Абд ар-Рахман тремтячим голосом.

— Я тільки застерігаю...

— Чи буду я багатим?

— Багатим?.. Ні! Ти шукаєш слави, а не багатства... Все життя ти блукатимеш по рівнині всесвіту і побачиш далекі краї... Багатство потече між твоїми пальцями, як пісок, але ти лишишся суворим воїном, загорнувшись у плащ помірності і одягнувши броню залізної волі.

Абд ар-Рахман лежав на килимі. Багаття догоряло. Червоні жарини вкривались попелом і згасали. У шатрі було поночі. Крізь розірвану тканину мерехтіли дві бліді зірки. Сон не приходив... Невиразне хвилювання... Тривоги про наступний день, коли він сподівався домогтися побачення з ханом татарським... Пророкування, яким він не знав, вірити чи не вірити... Згадки про пройдений важкий шлях, де на кожному кроці були небезпеки й надходив несподіваний порятунок... Вечера з ворожкою, її пильний погляд... Ніжні руки Зульфії, що подавала чаші з ароматним хмільним вином... Самійло Зітханя, його скуйовджена борода, залізні рожна з підсмаженим кебабом... Усе згадувалось, усе поставало знову, коли сон заволікав свідомість легкою млою...

Ледь помітний рух повітря примусив насторожитись. Маленька оксамитна долоня опустилась на губи й торкнулася його очей.

Він простягнув руку і відчув обриси ніжної гнучкої спini, шовк тугого волосся, заплетеного в дві коси... Пахощі гвоздики... Маленький напіврозтулений рот, який кликав без слів, без звуку...

Хтось прищемив великий палець правої ноги. Абд ар-Рахман швидко отямлювався. Тіні нічних снів безшумно відлетіли. В шатрі ледве тліли жарини багаття, від нього віяло теплом блаженства і затишку.

— Хто це?

— Адсум! Це я, пане! По тебе надіслані верхові коні. Мене відпустив татарський хан, дізнавшись, що я відданий слуга посла багдадського халіфа.

Згадки про ніч обпалили Абд ар-Рахмана. Він трохи підвівся, озираючись: де ж вона, з ароматом гвоздики?

Служка стояв на колінах скраєчку килима і тримав у руках мідний таз з різьбленим візерунком.

— Поважний аго, я приніс свіжої води. Ти можеш виконати обмивання й молитву.

— Хто надіслав копей?

Голос за завіскою проказав:

— Твої нові друзі. Ми чекаємо від тебе звістки про нашу далеку батьківщину.

Абд ар-Рахман виконав моління в три ракати¹, не схо-

¹ Р а к а т — частина мусульманського молитовного обряду.

дячи з килима. Він був заклопотаний — шукав очима вчорашню духмяну тінь.

Служка приніс велике глиняне блюдо з вареним рисом, ізюмом і шматками смаженої курки. Сівши на коліна, він поставив це все перед гостем, вийняв з-за пазухи складену червону хустку і поклав її поруч.

— Які будуть твої накази?

— Де...— Абд ар-Рахман запнувся і з гідністю доказав: — ...господиня цього будинку?

Вона з'явилася негайно, як завжди сяюча ізумрудами, алмазними підвісками і сліпучою усмішкою.

Розправивши пишні зборки просторого шовкового одягу, Бібі-Гюндуз сіла на килим. Її голову прикрашав голубий, з оранжовими смужечками тюрбан, обвитий перловою низкою.

Абд ар-Рахман хотів задати кілька питань, але стримався: «Не можна запитаннями виказувати те, за чим болить серце». Нарешті він спитав:

— Звідки коні? Хто чекає на мене?

Хазяйка вказала величним жестом на гарного чоловіка, що стояв біля входу, шанобливо схрестивши руки на животі.

— Ось посланець від старшини арабських купців. Він розкаже те, що йому доручено.

Нахилившись до Абд ар-Рахмана, ніби поправляючи подушки, служка Адсум шепнув:

— Не їдь сам. Візьми мене з собою. Я допоможу у важку хвилину.

Абд ар-Рахман звернувся до посланця:

— Знайдеться другий кінь для мого писаря?

— Є, мій пане! І коні достойні тебе — прекрасні й гарячі.

Адсум пробурчав:

— Гарячими я люблю тільки кофе і юшку, а не диких коней. Я не божевільний джигіт, а факіх¹, я звик до спокою і книги.

Абд ар-Рахман підвівся і владно наказав:

— Послухай, Дудо! Ти лишишся тут і не відійдеш од моїх дорожніх речей.

¹ Ф а к і х — законознавець, богослов, знавець мусульманського права.

— Слухаю! — відповів слуга. Сердито вийнявши з свого мішка книгу в шкіряній оправі й калямницю¹, він поклав їх на килимі поблизу багаття. Діставши шерстяний дорожній плащ, він допоміг своєму панові причепити до пояса шаблю в зелених піхвах і засунути за пояс два кинджали. Натягнувши йому на ноги зелені сап'янові чоботи з загнутими догори гострими носами і червоними каблуками, Дуда шанобливо, як дорогоцінність, подав майстерно закручений тюрбан — знак потомка великого пророка.

— Пам'ятай: не відходь од речей. Можливо, вони мені одразу ж знадобляться, — сказав Абд'ар-Рахман, покидаючи шатро.

Вийшовши, він мимоволі зупинився. Двоє рослих рабів-негрів у червоних пов'язках на голові, міцно впираючись ногами в землю, з усіх сил намагалися стримати прекрасного жеребця рідкісної булавої масті, що шалено виривався з рук. Вигнувши шию, гризучи вудила, великий кінь бив передніми ногами й підгортав широкий зад з довгим чорним хвостом.

Абд ар-Рахман, примруживши очі, стежив за зусиллями негрів.

«Вони хочуть випробувати мене: чи зважусь я приборкати цього звіра? Абд ар-Рахман не вагається і страху не знає. Приборкувач коней радий ще раз випробувати свою силу...»

Клапті піни падали коневі на груди, прикрашені срібними ланцюгами. Жеребець здавався особливо красивим на фоні ранішнього червоного сонця, що прорізало рожевим промінням вузькі довгі хмари, які низько протяглися над обрієм.

Але не кінь привернув увагу Абд ар-Рахмана — за конем, на купі каміння, стояла дівчина з глечиком на плечі... «Аромат гвоздики»...

Тіні нічних снів знову промайнули перед Абд ар-Рахманом... Упевнено він підійшов до коня, що косився чорним оком, підібрав лівою рукою повід, легко одірвався від землі і опинився в арабському сідлі з широкими металевими стременами.

¹ К а л я м н и ц я — майстерно розмальований пенал. У ньому зберігалися пера, вирізані з очерету, і бронзова чорнильниця.

У АРАБСЬКИХ КУПЦІВ

Слуги їхали попереду, пробираючись стежками між низькими хатинками з очеретяними стріхами. Навкруги було видно такі самі незліченні юрти на возах. Сім'ї монгольських воїнів розпалювали багаття біля великих важких коліс з суцільного дерева. У глиняних горщиках і мідних казанах варилося їжа і грілась вода. На жаринах смажились шматки м'яса.

Перед невеличким будиночком, оточеним сухими деревцями, зібралися всі арабські купці. Кожний прийшов до свого старшини з кількома прикажчиками і слугами. Всі хотіли дізнатись про останні новини, про священний Багдад, про великого халіфа і про те, що він думає про татар і татарську навалу.

Перед будинком була простелена доріжка з невеликих килимів на честь знатного гостя. Старшина купців, з білою пов'язкою навколо високої чорної баранячої шапки, — ознака «хаджі»¹, — стояв попереду. Поруч двоє його маленьких онуків тримали підноси з гропами винограду.

Абд ар-Рахман скочив з коня і передав повіддя служкам. Старшина провів Абд ар-Рахмана мимо арабських купців, що стояли рядами, низько схилившись, і гість говорив кожному кілька вітальних слів. Дехто запевняв, що знав його хлопчиком, старі пригадували батька, який загинув у бою з невірними.

Старшина запросив знатного гостя до будинку, в який були допущені тільки кілька найповажніших і найвпливовіших купців; там усі посідали півколом на пухнатих килимах, а слуги підсунули під лікоть кожному кольорову шовкову або килимову подушку.

— Нам треба знати, якого шляху триматись, — шепотіли несміливо старі. — Чи лишатися тут і починати торгувати, чи їхати назад? Ми ще не знаємо монголів і ще не віримо Бату-хану. Віп обіцяє нам вільну торгівлю, але поки що будь-який монгольський начальник може безкарно забрати у нас все, що захоче. Якщо тут встановиться порядок і спокій, то ми зуміємо розгорнути вдсятеро більшу торгівлю. Тільки б уже був міцний порядок!..

— Що ти про все це думаєш, достойний гостю наш Абд

¹ Хаджі — звання паломника, який відвідав Мекку — релігійний центр ісламу.

ар-Рахмане? Що сказав халіф багдадський? — хай буде над ним мир! Чи залишатися нам тут, чи, розпродавши за безцінь свої товари, швидше підшукувати інші міста, більш придатні й спокійні?

Подумавши, Абд ар-Рахман відповів:

— Мій повелитель багато чого не говорить, але те, що він сказав, варте уваги. Він хоче, щоб арабське ім'я всюди шанували, як це було п'ятсот років тому. Він хоче, щоб арабський меч знищував ворогів, прославляючи прапор пророка, а сміливі арабські купці прославляли чесність і вірність своєму слову і добротність своїх товарів на всіх землях і морях.

Купці з великою обережністю і застереженнями напівголосно пояснили, що, на їхню думку, Бату-хан дуже вдало обрав місце для своєї майбутньої столиці — на схрещенні великих торгових шляхів: з Хорезму, Індії і Китаю до Візантії і «вечірніх франкських країн», а також у другому напрямку між Іраном, Аравією і далекою Індією вгору по Ітілю... Таким чином, Бату-хан хоче зробити свою столицю центром всесвіту, і вона стане найпершою столицею світу. Але сюди припливатимуть кораблі і прийдуть каравани верблюдів тільки в тому разі, якщо зміцніє впевненість, що буде порядок і повна безпека для купців та їхніх товарів у цьому місті.

Абд ар-Рахман запитав:

— Поважні, сивобороді сини моєї далекої батьківщини! Ви бачили різні країни — і на схід сонця, і до його заходу. Повідайте мені ваші таємні думки: чи зможуть татари завоювати «вечірні країни», розбити війська франків та інших народів, війська могутні, заковані в залізні панцири?

Старшина відповів:

— Татарам допомагають сліпа покірливість їхніх воїнів своїм начальникам, їхня сміливість у бою, але найбільше — жах, навіяний ними мирним народам. Якщо народи «вечірніх країн» не будуть досить одноставними і, як і раніше, серед них царюватимуть чвари та взаємна ненависть, то багатотисячна татарська орда вільно промчить по квітучих «вечірніх країнах», як нещадний смерч, і скрізь стане законом Яса Чингіз-хана.

— А хто такий Бату-хан? Чи і він такий мудрий правитель, яким був його дід, і чи такий же сміливий і шасливий полководець, яким був великий завойовник Ірану Іскендер Дворогий? — запитав Абд ар-Рахман.

Старшина арабських купців відповів:

— Бату-хану, безперечно, допомагають пері і джини¹. У всьому, за що б він не брався, йому щастить... Чи тому, що тут є якесь чудо, а чи допомагає йому в ділах його воля, сміливість і проникливий розум,— хто на це зможе відповісти, який мудрець?

— А хто його соратники? Людина стає великою, коли вона зуміє оточити себе відданими здібними людьми, які настирливо проводять у життя його волю.

Старшина сказав:

— Звичайно, Бату-хану допомагають і його соратники, але ж їх він сам вибрав. Військо слухається його беззаперечно, бо воно йому вірить і назвало його «Сайн-хан» — доблесний, щедрий, великодушний. Тому я гадаю, що коли Бату-хан піде на захід, на «вечірні країни», і не здригнеться, не завагається, то він розіб'є і підкорить усі зустрічні народи і влада його розіллється по всіх землях до «останнього моря».

Абд ар-Рахман знову запитав:

— Я повинен супроводжувати його в поході. Чи варто це робити?

— Варто! Варто! — вигукнули всі присутні. — Так ти допоможеш і нам поширити арабську торгівлю по всьому шляху, прокладеному Бату-ханом. Не забудь нас!

Купці виявили велику щедрість і привітність у вгощуванні, приготованому для високого гостя. На килимі було розставлено стільки блюд з різноманітною вишуканою їжею, що ними можна було б нагодувати десяток послів з усіма їхніми слугами.

Як і треба за арабськими звичаями, Абд ар-Рахман їв мало, куштував кожну страву, дякував і все розхвалював.

— Пробач за наші нескромні запитання, — сказав старшина. — Але, тільки бажаючи допомогти тобі дружньою порадою, ми б хотіли знати, які подарунки ти привіз татарському хану?

Абд ар-Рахман розказав, що він передає в дар золотий перстень з рідкісним каменем і написом мудрого Сулеймана, меч дамаської гравірованої сталі, золотий кубок з талісманом, який охороняє від отрути, й інші цінні подарунки.

— Дозволь мені дати тобі одну корисну пораду, — сказав старшина. — Ти знавш, що араби, крім дамаських клинків, особливо славляться прекрасними благородними кіньми...

¹ П е р і — добрі, д ж и н и — злі духи у східних віруваннях.

— Але де ж я можу взяти коня? Відряджаючи мене як посла, найсвятіший халіф мені його з собою не дав.

— Ми хочемо допомогти тобі. Ти поїдеш на прийом до Бату-хана на тому самому чистокровному арабському коні, на якому приїхав сюди до нас і з яким ти так уміло впорався. Не кожний може сісти на такого баского жеребця. А тобі належить з честю під'їхати до шатра Бату-хана. Всі прості смертні повинні наближатися до цього священного шатра пішки. Ти ж поясниш сторожі, що повинен з'явитись перед ясні очі Саїн-хана на коні, надісланому халіфом багдадським йому в подарунок на знак дружби. Якщо ж хан татарський розгнівається, то, побачивши чудесного красеня коня, він тебе простить і полюбить.

Інші купці додали:

— Прийми ще від нас оцей різнокольоровий шовк для його дружин, «прикрас всесвіту», і намісто з двадцяти семи дорогоцінних перлин для його улюбленої молоді дружини Юлдуз-хатун.

Абд ар-Рахман відповів:

— Я не маю слів, сил і вміння, щоб віддячити вам, шановні співвітчизники. Серед вас я наймолодший, а ви мене шануєте, як старшого. Звичайно, це зроблено вами не в силу моїх заслуг, а як знак вашої поваги до багдадського халіфа, — хай возвеличиться могутність його і хай буде над ним мир!

Старшина купців сказав, що сам зробить усе потрібне, щоб Абд ар-Рахман був прийнятий татарським ханом, і запропонував жити в його будинку, доки не настане урочистий день прийому.

III

У СТАВЦІ БАТУ-ХАНА

Розділ перший

„ЗОЛОТИЙ БУДИНОЧОК“

Тумен¹ «синіх непереможних» примчав до берегів великої ріки Ітіль, поблизу Абескунського моря, і розсипався

¹ Т у м е н — загін на десять тисяч воїнів.

по рівнині, пустивши спіненних коней скубти сухі волоті сріб-
листої тирси.

Перша сотня особистої охорони джихангіра на молочно-
білих конях, перепливши глибоку затоку, розташувалася на
вузькому довгому островку. У верхньому, північному кінці
його, на кам'янистому горбі, вигравав радісними яскравими
фарбами дивного, незвичайного вигляду невеликий буди-
ночок-іграшка з легкою мереживною башточкою, увесь ви-
кладений кахлем. На кожній плитці був малюнок вигадливої
квітки з завитками і візерунчастою каймою, і в кожному квіт-
ку було вплавлено тонку пелюстку щирого золота. В яскра-
вому промінні ранкового сонця увесь будиночок виблискував
і світився, наче зроблений з розпечених жарив.

Цей будинок-іграшка, за наказом молодого володаря Ба-
ту-хана, був збудований на руїнах стародавнього міста в
найкоротший строк чудовим китайським майстром, будівни-
ком і винахідником Лі Тун-по, вивезеним з Китаю ще Потря-
сателем Всесвіту Чингіз-ханом. Сюди ж, подолавши величез-
ну відстань, прибули китайські майстри-раби,— із трьох ти-
сяч майстрів до Ітілю добрела тільки невелика частина.

Лі Тун-по стояв біля входу в казковий будиночок — ве-
ликий, гладкий, у просторому чорному шовковому одязі до
п'ят, з маленькою шапочкою на потилиці, з якої довге пави-
чеве перо спадало на його широку духлу спину. Безбороді
одутлуваті обличчя Лі Тун-по, завжди незворушно спокійне,
сиві вуса, що звисали по краях рота, і заплилі вузькі очі, і
здавалося, свідчили про якусь дивну невідповідність між фі-
лософськи-споглядальним настроєм китайського будівника і
виблискуючим красою, життям і фантастичною казкою каприз-
ним творенням великого мрійника.

Лі Тун-по застиг біля входу, викладеного плитками різно-
кольорового малюнка. Склавши руки на товстому животі,
будівник байдуже позирав на шумливий, озлоблений ревучий
натовп рабів, що двома тісними рядами стояв уздовж дороги.

До китайця підійшов молодий татарський воїн. Срібний
пояс стягував його тонкий стан. На поясі висіла крива шабля
в зелених піхвах. Руків'я, прикрашене бірюзою і алмазами,
свідчило про ханську прихильність. Він наблизився стрімкою
нечутною ходою: щось гнучке, кошаче відчувалось у всіх
його рухах.

— Тисячу років тобі ще жити, мудрий умільцю Лі
Тун-по!

Посмішка освітлювала засмагле юне обличчя.

Лі Тун-по насилу вклонився, доторкнувшись пучками до кам'яної плити.

— Тобі теж бажаю прожити тисячу років, достойний тайджі¹ Мусук, і з славою померти на полі битви! «Сліпучий», здається, вже близько?

— Іще до заходу сонця він буде тут! — сказав воїн. — Ти, певне, тепер уже спокійний і щасливий, мудрий Лі Тун-по?

— Я був щасливий, поки виконував наказ великого джихангіра, — сумно киваючи головою, простогнав китаєць. — Але що мене може радувати тепер? Щасливі дві праці над здійсненням моєї мрії — чудесного палацу — минули... А попереду — виснажливий, залитий кров'ю похід. Мені знову наказуть споруджувати каменемети... завдавати людям жах і смерть... А ти покинеш мене?

— Джихангір пошле мене вперед, — відповів Мусук, — із загonom найсміливіших розвідників. Та й я сам проситимуся. Джихангір не любить зустрічати мене в своєму таборі.

— Він цінує в тобі безстрашного винахідливого нукера, тому й не тримає в своєму по́четі веселих оповідачів, потрібних тільки для вечірніх банкетів.

Тайджі Мусук нахмурився і махнув безнадійно рукою:

— Можливо, не тому!.. Але боляче говорити про це! Пригадаймо краще, як ми з тобою старались з усіх сил, щоб виконати в строк повеління джихангіра. Чи оцінить він наші труднощі?..

Обидва почали пригадувати час, проведений на спорудженні «золотого будиночка». Лі Тун-по наказ виконав: маленький чудесний похідний палац джихангіра нічорно був уже збудований за дев'ять місяців — щаслива ознака! Дев'ять місяців пішло на влаштування гончарної майстерні, на випал різнокольорових кахлів з глазур'ю, полив'яного посуду, глиняних труб для водопроводу, китайських вузьких печей «канів», які є в кожній кімнаті... А скільки часу витрачено на розшуки потрібних умільців. Багато полонених, замучених батогоми, поклали свої кістки навколо казкового будиночка. Їхні виснажені тіла викидалися у велику річку. Вона змиває всяке горе! І тіла загиблих, гойдаючись на хвилях, супроводжувані зграями галасливих чайок, були знесені річкою в бурхливе Абескунське море.

Тепер вправний будівник Лі Тун-по, можливо, одержить

¹ Тайджі — титул монгольських царевичів.

Найвищу нагороду з рук самого джихангіра — право повернутися на батьківщину! Звичайно, подяку матимуть і інші. Ось уже вишикувалися в ряд люті наглядачі рабів з трихвостими батогами на перев'язі. Їм чимало довелося попомучитися, щоб примусити робітників, які стогнали й лялились, працювати без відпочинку на будівництві палацу — і вдень і вночі, при світлі багать. Наглядачі вже одержали подарунки... Джихангір щедрий, він, звичайно, нагородить і робітників. Щоб не образити світлого погляду джихангіра брудним, жалюгідним видовищем, на робітників одягли халати усіх кольорів і розмірів. Ці халати були привезені зі складів військової здобичі, що належали джихангіру. Робітники кутались у рожеві, жовті, червоні, смугасті халати, з-під яких виднілися босі брудні ноги і порвані шаровари...

Де ж, одначе, Бату-хан? Його все нема. Уже в далечині проїхали запилені сотні з тисячі охоронців Бату-хана: хто на рудих конях, хто на червоно-рябих, інші на темно-гнідих, і всі вони зникли серед горбів.

Нарешті прискакав монгольський вершник на змиленому коні і, задихаючись, крикнув:

— Хан тяжко хворий! Розпалюйте вогні! Нехай всюди горять багаття! Нехай моляться і співають шамани! Джихангіра треба зігріти — він уже холоне!..

Розділ другий

БАТУ-ХАН ГОВОРИТЬ

З степу наближався довгий караван верблюдів, який охороняли вершники. Вирізнялись кілька особливо високих верблюдів, жовтих, з барвистими яскравими паланкінами, — під їхніми завісками причаїлись «дорогоцінні перлини» — сім головних дружин Бату-хана. Вони кричали, вимагаючи до себе хитрого упертого будівника золотого палацу — китаїця Лі Тун-по.

Він одразу ж переплив човном через затоку. Ставав на коліна перед кожним верблюдом з паланкіном. Звідти чулися крики:

— Ми приїхали, щоб оселитися в новому палаці! Хто сміє нас затримувати? Чому нас не перевозять на острів? Ми самі ввійдемо в човен і будемо гребти веслами і, можливо, втопимось, якщо нас не перевезуть!

Лі Тун-по стояв навколяшки і клявся головою, що він одержав найсуворіший наказ Бату-хана: до його приїзду і особистого огляду нікого не пускати всередину золотого палацу, особливо ридаючих жінок! Крім робітників, ніхто не бачив внутрішнього оздоблення чудесного будиночка і не побачить, доки джихангір не оголосить свого рішення відносно нової будівлі.

Одна з дружин, відкинувши завіску, закричала, намагаючись сповзти з верблюда:

— Якщо джихангір зараз тяжко хворий, то ні говорити, ні наказувати ніхто не може. Тому його замінє старша дружина — це я! Тепер я повеліаю! І горе тому, хто мене не послухає! Мовчи і не сперечайся, товста черепахо, зухвалий китаецю, хробак, стоного!

Військова охорона оточила сварливих жінок. Вершники погнали батогами верблюдів, і караван пішов назад у степ, під дзеленчання бубонців і крики погоничів.

Наближався новий караван. Спереду виступала охоронна сотня на буланих конях, які від поту й пилюки стали бурими. Високі тангутські верблюди тягли в'юки і розібрані шатра. Кілька жеребців рідкісної краси в срібних трійниках із срібними ланцюгами замість повіддя танцювали, стримувані досвідченими вершниками. Попереду виділявся плямистий, мов барс, улюблений кінь Бату-хана.

Між двома верблюдами була підвішена на довгих бамбукових жердинах вузька корзина... В ній лежало нерухоме тіло татарського володаря, закутаного в соболячі ковдри. Коли верблюди добралися до високого берега, почувлись вигуки:

— Ось вона, велика річка Ітіль!

Тоді Бату-хан, скинувши ковдру, з юнацькою спритністю схилився і став коліном на спину верблюдові. Він жадібно вдивлявся в туманну далечінь і довго дивився на казковий будиночок на острові, що виблискував найяскравішими фарбами. На мереживній башточці палацу майорів дев'ятихвостий прапор джихангіра.

— Коня мені! — закричав Бату-хан.

Усіх вразив жовтий колір його обличчя, блукаючі, мов у божевільного, неспокійні очі. Двоє нукерів підвели плямистого коня.

Бату-хан втомлено сів на коня. Він показав на величну,

залиту сонцем рівнину, прорізану синьою гладінню повільної річки, по якій плив двощогловий корабель з напнутими клітчастими червоними парусами. Він говорив уриваним від хвилювання і приступу хвороби голосом:

— Тут стоятиме мій найголовніший похідний палац, і тут буде нова столиця усіх підкорених мною народів. Тут виросте до небес моє нове велике царство...

Сили покинули його. Бату-хан захитався і впав на шию коневі, вчепившись в його гриву.

Тургауди¹ підхопили Бату-хана, бережно зняли з сідла і поклали на розшиту багатим візерунком кінську попону.

Заметушилися нукери і слуги, привели нав'ючених похідною кладдю верблюдів і швидко над хворим полководцем спорудили золотисте шовкове шатро.

Розділ третій

КРИЛО СМЕРТІ

Бату-хан, з пожовтілим, як померанець, обличчям, витягнувся на килимі, закусивши оскаленими зубами синій рукав соболячої шуби. Одне око заплющилось, друге, хворобливо примружене, втупилось у проріз шатра, крізь який виділилися далекі миготливі вогні степових вогнищ.

У ногах Бату-хана, зіщулившись і підібгавши коліна, сиділа молодша дружина його, Юлдуз-хатун, закутана в чорне з золотою облямівкою індійське шовкове покривало. Часом із зборок простягалася вузька біла рука з золотими браслетами і обережно торкалася смаглявої загорілої голови Бату-хана з давно не бритим, щетинистим тім'ям і чорними косами на скронях. Обличчя Бату-хана, суворе, з яструбиним носом, лишалося нечутливим, ніби думки хворого відлетіли так далеко, що ніщо земне більше не могло його тривожити.

Ледве чутно було, як за дверною килимовою запоною шепотілися сторожові нукери:

— Сорок днів його тіло бореться з вісником смерті. Сорок перший день буде днем милосердя або жертви.

— Чи не подумати про наступника?

— Остерігайся говорити такі слова! І стіни мають вуха;

¹ Тургауди — охоронні стражники ханської ставки.

земля повторює сказане... Говори всім: «Йому, могутньому і єдиному, достойного наступника бути не може...»

Почувся кінський тупіт... Тільки дуже високий гість, хан з хавів, осмілиться на коні під'їхати до шатра повелителя грізного татарського війська. Кінь зупинився, брязкаючи вудилами.

Старий нукер відкинув дверну запону. Великий гладкий монгол високо підняв ногу й переступив через поріг. Він безшумно, на колінах підповз до лежачого. Довго і пильно вдивлявся в безживне обличчя.

Юлдуз-хатун, натягнувши на голову покривало, впала ниць перед гостем і поділувала землю між руками. Вона випросталась, відгорнула за спину покривало і підкинула жмут лівцевих гілок на згасаючі жарини маленького багаття посеред юрти. Спалахи вогню осяяли все червонуватим світлом.

— Привіт тобі, Юлдуз-хатун! Що трапилось з моїм молодшим братом? Я боюсь... Віп, здається, втрачає останні сили... Чому в нього жовте обличчя? Які злі духи терзають його тіло?

— Ти нам привіз надію, пресвітлий хане Орду¹. Якщо зараз не допомогти джихангіру — завтра буде пізно.

Хан Орду, бурмочучи і сопучи, попрямував до виходу, постояв нерішуче, повернувся і знову сів біля хворого, зазираючи йому в обличчя.

— Що робити? Кажі. Кого викликати? Що принести в жертву підземним богам: по дев'ять чорних биків, коней і баранів? Чи по дев'яносто дев'ять?

— Це все вже зроблено...

— Що ж придумати? Я сам сяду на коня і помчуся. Але куди, чого?..

Юлдуз дивилася очима, повними сліз.

— Треба викликати досвідченого, тямущого лікаря. Треба бити тривогу у всьому війську... — тремтячим, хрипким голосом говорив хан Орду. — Нехай мудрий будівник Лі Тун-по дасть свої китайські ліки: товчені перлини, серце кажана, сушених морських черв'яків...

— Великий хане! І це все вже робилося. Мудрий Лі Тун-по уже сидів тут, давав усі свої ліки, але ніщо не до-

¹ Хан Орду — старший боат Бату-хана; користувався в нього особливою пошаною і любов'ю. Орду добровільно поступився Батиеві управлінням Золотою Ордою, однак у ярликах (указах) великого хана ім'я Орду ставилося попереду імені Бату.

помогло. Лі Тун-по, звиваючись від страху, втік у степ, і тепер його розшукують. Він сказав, що розіб'є собі голову об каміння з горя... Він не знає, як можна допомогти джихангіру...

Орду шаленів: зірвав шапку й кинув її, бив кулаками по колінах, бив себе долонями по щоках:

— Що робити? Завтра буде пізно! Мого улюбленого брата не стане! Хто ж почне великий похід на «вечірні країни»? Ніхто, крім нього, не втримає в руках золоте повіддя могутнього війська! Що робити?

Юлдуз-хатун відкинула покривало, з'єднала долоні й прошепотіла:

— Іще є один, останній засіб. Я його випробую.

Хан Орду затих і недовірливо стежив за маленькою по-другою помираючого брата.

Вона простягнула вперед руки, звела ясні блискучі очі і співучим голосом, сповненим благання, промовила:

— Старий праведний Хизре! ¹ Пожалій нас, безпомічних, цуценьят сліпих, які не знають, що робити!

Цемовби відгукнувшись на заклик, звідкись почувся голос:

— Так... Це я! Пропустіть!

Орду різко обернувся і здивовано вступився на килимову запону. Увійшов, низько вклонившись, нукер. Він тримав у руці хутрянний ковпак, на шиї висів пояс — знак того, що нукер зараз молився.

— Сотник Арапша привів невідомих людей. Каже, що вони потрібні тобі, великий хане Орду.

— Нехай ввійдуть!

Бату-хан заскрипів зубами й ворухнувся, прошепотівши:

— Холодно...

Юлдуз-хатун прикрила хворого двома шубами. Невідомі люди ввійшли й стали на коліна поблизу входу. Похмурий, дуже виснажений чоловік, з розкуйовдженою рудою бородою, з довгим гачкуватим носом, дивився блискаючими карими очима з-під насуплених брів. Кістлявою рукою він притискав до грудей шкіряну стару сумку. Поруч на колінах стояла молода жінка, у довгому світло-сірому одязі дивного крою. На блідому, прозорому, як віск, обличчі горіли тривожним блиском зеленкуваті очі. Третім було хлоп'я-негренья в смугастій сорочині. З веселою цікавістю воно вертіло кучерявою голівкою, намагаючись усе роздивитись.

¹ Х и з р — за мусульманським повір'ям, мандрівний праведник. Він завжди прибуває на допомогу, якщо до нього в думках звертаються з молитвою.

Сотник Арапша, який їх привів, чекав, ставши на ліве коліно.

— Поясни, що це за люди? — наказав хан Орду.

— Увага й покора! — сказав, приглушуючи голос, Арапша.— Сюди приплив двошогловий парусник з цінними купецькими товарами. На ньому я дозволив воїнам сторожового поста трохи підхарчуватись,— вони давно вже голодували,— потім залишив на кораблі охорону, а цих людей притягнув сюди, Оці двоє — знахарі. Рудобородий — арабський кятиб¹, учений лікар, різьбяр печаток-талісманів і звіздар. Він слуга молодого арабського шейха, який приїхав, як свідчить слуга, послом від святого і великого халіфа багдадського.

— А ця жовта, як собача кістка, жінка?

— Вона кляветься, що родом з великого Рума², що вона царського роду, виліковує найтяжчі хвороби, а терджуман іще чув від володаря корабля, що ця румійка робить стариків молодими.

— А негренья теж знахар?

— Я притягнув його, бо про це просив мене великий шаман Бек. Він сказав: якщо інші ліки не допоможуть, то треба витопити жир з чорношкірого хлопчика і цим жиром розтерти хворого.

Негренья, здогадуючись, що мова йде про нього, почало жалібно схлипувати. Рудий лікар втрутився:

— Не говори при дитині того, що повинен знати тільки оброслий бородою.

Хан Орду поволі й велично обернувся до жінки. Він зустрів її сміливий і впевнений погляд.

— Хто ти?

— Я грецька царівна Дафні з Рума. Говори зі мною шанобливо: я з старовинного роду царів Комнепів...

— Сідай ближче до вогню, румійська царівно!

Підбравши довгу сукню, Дафні граціозно наблизилась до вогню і стала на коліна. Її маленькі ноги, взуті в червоні черевички, були сковані тонким срібним ланцюжком.

— Як же ти, румійська царівна, потрапила до нас сюди, в дикий степ? Де твої служниці, де євнухи і раби і де війська охорона?

— Я їхала на кораблі з Рума з поштом, і охороною. Мій наречений, грузинський царевич, мав меце зустріти, щоб від-

¹ К я т и б — писар.

² Р у м — у ті часи на Сході так звалася Візантія і Мала Азія.

везти до свого царства. Буря розбила корабель, але свята мати божа зберегла мене. Я врятувалася, вчепившись за зламану щоглу, і хвилі викинули мене на берег. Там мене схопили дикі, мов звірі, курди й одвезли до себе. Але мої хазяїни не схотіли мене тримати, бо я, як царівна, не бажала виконувати чорної роботи. Я кусалася і не боллась батогів. Курди привезли мене в місто Казвін, що на березі Абескунського моря. Звідти я втекла на кораблі разом з арабським послом Абд ар-Рахманом, який теж приїхав сюди, до твоєї ханської ставки.

— Що ж ти знаєш?

— Я розумію книги мудреців, у яких приховано таємне. Мені відоме вчення Гіпнократа¹ про хвороби людини і як їх лікувати...

Хан Орду пересунув на потилицю хутрянний триух і приклав широку долоню до вуха, щоб краще чути. Але він не знав, що робити. Чи можна довіритись румійській царівні?.. Він глянув на неї і знову зустрів гострий погляд зелених немигаючих очей.

— Дзе-дзе! Чого б ти хотіла?

— Я втомилася від людської грубості. Я вимагаю, щоб зі мною поводитись достойно, як з царівною. Тоді я згодна лишитися тут, при дворі великого татарського полководця. Я лікуватиму страждаючих, заліковуватиму рани... Але я можу зробити ще більше: я вмю читати минуле і вгадувати майбутнє.

— Це нам дуже, дуже потрібно! — схвально кивав головою Орду. Він звернувся до Арапші: — Ця корисна жінка лишиться тут. — І, подумавши, додав: — Вона житиме біля мого шатра.

Хворий ворухнувся і застогнав.

Орду тицьнув пальцем у бік рудобородого арабського лікаря:

— Чи можеш тивилікувати хворого?

— Я невиліковував досі тільки покійників.

— Якщовилікуєш, одержиш велику нагороду, а коли хворий помре, — посаджу на кілок і спалю на вогнищі. Лікуй! Починай!

Рудий знахар обережно підповз до нерухомого Бату-хана. Юлдуз-хатун стрепенулась, ладна своїми грудьми захистити

¹ Г і п п о к р а т — старогрецький лікар (V в. до н. е.), «батько медицини»; залишив багато творів.

хворого. Хан Орду витягнув з піхов тонкий блискучий кинджал і наблизився.

Арабський знахар торкнувся рукою до щетинистого смаглого тімені Бату-хана. Він узяв його схудлу руку — вона була безпомічна, мускуляста рука, яка не так давно натягувала могутнє повіддя усього татарського війська.

Знахар похитав головою, наблизив ухо до вищирених зубів хворого, послухав, як б'ється серце, і відсахнувся. Знову послухав, зробився похмурим і почав тремтіти.

— Я боюсь! — прошепотів він.

— Не смій відмовлятися! Лікуй! — прохрипів, засапавшись, Орду і ткнув у плече знахаря вістрям кинджала.

— Я боюсь, що вже... Я боюсь... У мене нема з собою цілющого зілля мудреця Сулеймана, сина Дауда, — хай буде над ним мир!

Дафні вигукнула:

— А візантійська царівна Дафні лікувати не боїться! Я знаю цю страшну хворобу, коли обличчя хворого стає золотисто-жовтим. Це — «золота гарячка».

— Він не мудрий табіб¹, а боягузливий хробак! — пробурмотів, відкопиривши губи, хан Орду. — Ти, румійська царівно, починай лікувати. Але пам'ятай: якщо джихангір помре, то його похоронне багаття буде полито твоєю кров'ю. Якщо ж мій молодший брат одужає, ти одержиш дев'яносто дев'ять подарунків і косяк найкращих кобилиць.

— І волю?

Орду на мить задумався і додав:

— Клянусь дев'ять разів вічним синім небом, ти мати-меш і волю.

Загадкава посмішка майнула на блідім обличчі гречанки. Дафні легко підвелась, притягнула до себе килимовий мішок і дістала з нього срібну коробочку. З неї вона вийняла дев'ять темних кульок, затисла в долоні і, наблизившись до хворого, стала перед ним навколішки. Ніжними, тонкими пальцями вона відсунула чорну жорстку косу Бату-хана і злегка торкнулася до запліщених очей... Потім різко звернулася до хана Орду:

— Тепер треба лікувати швидко! Смерть приходить. Нехай оцей червонобородий знахар теж мені допомагає.

Рудий лікар замахав руками:

¹ Та б і б — лікар, знахар.

— Так не можна! Ти взялася лікувати, то й лікуй сама! — Він закотив очі й почав бурмотіти заклинання незрозумілою мовою.

Орду підвів руку з кинджалом, другою смикнув знахаря за руду бороду і грізно закричав:

— Допомагай, руда лисице!

Лікар замовк і швидко підповз до гречанки. Він уважно почав розглядати темні кульки, що лежали на вузькій долоні.

— Що це?

— Невже ти не знаєш? — співучим голосом відповіла Дафні і всміхнулася.

— Наче мускатні горіхи... Але на кожному намальовано око мудреця Сулеймана. Він один знав те, чого не знають інші.

— Ти сказав істину. Тепер ти виконуватимеш мої накази. Підсмаж у бронзовій чашці оці горішки. Розтовчи й розітри їх у порошок. Розведи в чашці води. Дай хворому ковтнути тричі: зараз, після полудня і надвечір. Мені, як дочці царського роду, не личить займатися простою роботою, яку виконують такі рабські лікарі, як ти. Але я буду сидіти біля хворого, невідступно стежити й чекати. Скоро великий джихангір буде здоровим і сильним, скоро сяде на бойового коня.

Дафні, підібгавши під себе ноги, сіла поруч Юлдуз-хатун, склала руки на колінах і скромно опустила очі.

Лікар приступив до роботи. У бронзовій чашці, на жаринах багаття, затріскотіли дев'ять горішків. Вони потім були розтерті в маленькій ступці. Висипави в чашку з водою. Кістяна ложечка довго розмішувала ліки.

— Це зілля ти сама спробуєш, першою! — люто прохрипів хан Орду.

— Але і ти спробуєш теж, зі мною разом! — співуче проворкувала Дафні.

Лікар дав надпити з чашки гречанці. Потім, сопучи, надпив хан Орду. Придмокуючи, сказав:

— Дуже гірко!

Лікар нахилився до нерухомого Бату-хана. Повернув його безпомічну голову з закоченими напівзаплющеними очима. Довго йому не давалося розціпити зуби, але нарешті Дафні влила в рот ліки, що розлилися по щоді.

Усі чекали, не зводячи очей з суворого обличчя Бату-хана.

Дафні упевнено сказала:

— Тепер він спатиме. Душа джихангіра, що блукає в захмарному світі, повернеться в своє тіло...

Гречанка кинула загадковий, чарівний погляд зелених очей на хана Орду і, зітхнувши, знову їх опустила.

Орду засовався, оправляючи пояс, і вклав у піхви блискучий кинджал.

Знадвору долетіло жіноче голосіння. Хтось плакав.

— Ей-вах! Біда! Яка велика біда! — простогнав Орду, схопившись за голову. — Це йдуть «прикраси всесвіту», прекрасні дружини джихангіра!.. Вони своїми скаргами й плачем знову зведуть з світу мого брата!..

Розділ четвертий

„ПРИКРАСИ ВСЕСВІТУ“

До шатра увійшли три молоді жінки, одягнені у пишній кольоровий шовк, у златоткані шапочки, кожна з яких була прикрашена дорогоцінним пером білої чаплі. Шатро виповнилося стогонами, жалібним схлипуванням і голосінням. Жінки намагалися перекричати одна одну:

— Наш улюблений повелитель умирає! Ми лишимося сиротами! Хто про нас турбуватиметься!.. Не покидай нас!

— Мовчати! — заревів люто Орду. — Або сидіть тихо, або я накажу вас загорнути в килими і відіслати до ваших батьків.

Три дружини затихли і, презираючись, сіли осторонь, інколи схлипуючи. Усі мовчали. Негреня, обнявши коліна руками, вже спало. Царівна Дафні, граціозно обіпершись на свій килимовий мішок, немовби дрімала. Зрідка вона трішечки розплющувала око й спостерігала, що відбувається в шатрі. Хан Орду ліг на бік і захропів. За ним, з тонким присвистом, захропів арабський лікар. Нукер при вході дрімав стоячи, спираючись на спис.

Тоді три дружини почали підновзати до Юлдуз-хатун. Чулися їхні голоси:

— Ти гадаєш, що ти Юлдуз-хатун? ¹ Ти — тварина підлого походження — назавжди лишишся Юлдуз-каракиз! ²

— Хіба ми не знаємо, що ти виробляєш тайкома?

¹ Юлдуз-хатун — пані.

² Юлдуз-каракиз — чорна дівка.

— Ти завжди робиш підлоти!

— Ти обдурюєш нашого доблесного повелителя з обласканим і возвеличеним простим нукером, якого звати Мусук...

— Він підлий і підступний, як мусук! ¹ Він не вдячний і не відданий!

— Джихангір хворий тому, що ти його отруїла!

Юлдуз-хатун, мовби захищаючись від ударів, дужче куталася з головою в чорне покривало й мовчала.

— Ти давно зачарувала джихангіра, ти небезпечна змія!

— Іди геть звідси, поки ми тебе не задушили! Це ми, старші дружини, повинні піклуватися про повелителя і бути біля нього!

— Ми його вилікуємо нашими молитвами, ми йому скажемо всю правду!

Несподівано шуби відлетіли набік. Бату-хан різко схопився і випроставсь. Три дружини припали до його ніг.

— Нарешті ти одужав, сяючий! Ти знову будеш іскритись, наш алмазний, дорогоцінний повелителю, і тепер назавжди лишишся з нами!

Бату-хан заговорив голосно, твердим, звучним голосом:

— Нукер, хто з високих темників цієї ночі в дозорі?

Той, прокинувшись, відповів:

— Увага й покора! Вони в сусідньому шатрі: Бурундай, Курміші і старий Нарін-Кехен.

— Поклич їх сюди. Скажи також Субудай-багатуру, брату Шейбані і хану Мунке, щоб поспішили до мене. Я скликаю військову раду.

— Увага й покора! — відповів нукер і вийшов.

На його місце став індійський нукер. Хан Орду прокинувся і поводив налитими кров'ю очима, ще не розуміючи, що сталося.

Бату-хан, відштовхнувши ногою дружин, які чіплялися за нього, хитаючись підійшов до Орду, сів поруч і обійняв його:

— Мій шановний старший брате, ти примчав здалеку, щоб врятувати мене і відігнати злих духів хвороби. Ти завжди був мудрим старшим братом, моїм вірним захисником і рятувальником. Я твоя жертва, я твій нукер.

Незграбний гладкий Орду тулився до Бату-хана, лизав його щоки ² і шепотів на вухо:

¹ Мусук — кішка.

² Монголи не знали поцілунок.

— Я знаю, що тобі судилися великі перемоги... Я примчав, щоб прибрати каміння з твого шляху і відігнати жовтовухих, задрісних зрадників!

Юлдуз-хатун підкинула сухого гілля в багаття. Тіні забігали по стінах шатра.

Увійшли троє темників, ще заспаних, витираючи рукавами роти: високий, худий і жовтий, як цибулиння, Бурундай; широкий, кремезний, з довгими кіньськими зубами Курміші і старий, зморщений, як гриб, Нарін-Кехен, із зігнутою спійною і човгаючими слабими ногами.

За ними ввалився, тягнучи ногу, важкий, одноокий полководець знаменитий Субудай-багатур.

Бату-хан вичікував, поки прибулі впали ниць і випроставались, сидячи на п'ятках. Потім заговорив урочистим голосом:

— Мої вірні слуги, темники Бурундай, Курміші і Нарін-Кехен! У поході на урусів і в боях з кипчацькими військами ви хоробро воювали. Ви не знали відступів, ви привносили перемоги. Я давно хотів нагородити вас достойно. Хоробрий темнику Бурундай, переможцю у битві з урусами на річці Сить! Тобі я віддаю дорогоцінність, одну з моїх семи блискучих зірок — дружину Ерке-Хара-Нюдюн — «Владу чорних очей!» Тобі, вірний сотнику Курміші, я дарую чудесний скарб — Аля-Міндасун — «Пустотливу нитку». Я знаю, що ти цю нитку міцно триматимеш у зубах,— тебе ласкою не обдуриш, хитрістю не візьмеш! А тобі, поважний сподвижнику мого діда, великого войовника, хоробрий Нарін-Кехен,— тобі я дарую оцю наймолодшу красуню Набчі — «Солодощі життя». Ти з нею втішатимешся у благоденстві й радості...

Троє темників впали ниць, а жінки почали відчайдушно плакати й благать:

— Не віддавай нас! Не відпускай нас від себе! Прости наші помилки, викликані любов'ю до тебе, наш світлий повелителю!

— Ви житимете спокійно і щасливо у ніжних чоловіків. А тут ви базікали, як сороки... Ви говорили слова, яких не можна стерти, як подряпани соколиних кігтів... Ідіть!

— У нас не буде щастя без тебе! Залиши нас! Не віддавай!

Бату-хан махнув рукою.

— Не можна схопити рукою сказане слово, не можна кинути загублений аркан! Темники, одведіть своїх дружин!

Зараз тут буде військова нарада, а па ній не можуть бути присутні дружини темників. Швидше!

Трое темників грубо схопили жінок і потягли з шатра. Хан Орду сказав:

— Нукер! Одведи руду лисицю і хлопчика до найближчого юрті¹. Хай він їх допитає. Потім я сам говоритиму з ними. А ти, румійська царівно, одержиш обіцяний косяк найкращих кобилиць.

— І волю, і дев'яносто дев'ять подарунків? — пильно дивлячись в очі Орду, запитала Дафні.— Хан Орду двох слів не говорить.

— Свою долю ти знатимеш потім, а поки що живи у сусідній юрті.

Нукер з гречанкою, рудим лікарем і негрням вийшли. Бату-хан опустився на подушки і почав сміятися сухим, дерев'яним сміхом. Його обличчя, завжди суворе і непроникливе, вкрилося зморшками. Задоволений, він глянув на маленьку дружину Юлдуз-хатун, що сиділа біля стінки. Вона злякано дивилась ясними, здивованими очима на свого пана. Бату-хан знову похмурнів і сказав:

— Для того, щоб безпомилково керувати, потрібно все знати. За ці тяжкі дні моєї хвороби, коли всі гадали, що я нічого не чую, я багато чого дізнався і зрозумів, як треба повести війська на захід, на «вечірні країни», до «останнього моря», де кожного дня тоне сонце, і на всі землі опустити могутню лапу монгольського степового беркута...

Розділ п'ятий

АРАБСЬКИЙ ПОСОЛ У ТАТАРСЬКОГО ХАНА

Коли Абд ар-Рахман ввійшов у просторе шатро, розшите квітами, лелеками і золотими драконами, він зупинився біля входу, бажаючи зрозуміти, хто з присутніх тут буде головний татарський хан.

Близько десяти монгольських воєначальників, усі в звичайному довгополому синьому одязі, підперезаному шкіряними поясами, сиділи півколом на великому перському килимі.

¹ Ю р т і — особа, яка відає вибором місця для кочовища і розподіляє у ньому місця,

Абд ар-Рахман боявся виявити повагу не тому, кому належить, і видатися смішним. Він ступив крок наперед, став на коліна, сів на п'ятки і, дивлячись перед собою, не звертаючись ні до кого, заговорив:

— Великий найсвятіший халіф земель і народів ісламу вітає хоробре татарське військо, його молодого володаря і бажає йому здоров'я і незліченних перемог...

Старезний товмач, який сидів осторонь на колінах, негайно перекладав усе сказане, слово за словом, з арабської мови на татарську.

— Халіф усіх правовірних надіслав мене, останнього потомка славного арабського полководця Абд ар-Рахмана, який розбив колись війська франків, до тебе, володарю всіх татар, з проханням дозволити мені взяти участь у поході непереможного татарського війська і посилати донесення про нові блискучі перемоги і про завойовані тобою ворожі землі.

Один з тих, що сиділи, гладкий і одноокий, з темночервоним шрамом через усе обличчя, сказав:

— Якщо на нас нападуть вороги, чи будеш ти, так само як і ми, захищати нашого володаря Саїн-хана, онука Покорителя Всесвіту, чи твій світлий меч лишиться дрімати в піхвах?

— Я воїн, і мій меч у цьому поході буде підкорений кожному слову татарського володаря.

Тоді заговорив молодий монгол. Здавалося, він нічим не відрізнявся від інших, але в різкому голосі і пильному погляді вузьких чорних очей відчувалася звичка повелівати.

— Якщо ти потомок великого полководця арабів і прибув сюди як друг, то можеш лишатись поблизу мене, коли я поведу свої непереможні тумени на «вечірні країни». Дозволю тобі писати донесення халіфу Багдада і надсилати їх з твоїми гінцями, і я не буду ні питати, ні перевіряти, що ти написав. Але ти повинен говорити мені правду про все, що побачиш.

— Слава твоєму мудрому рішення! — сказав Абд ар-Рахман, зрозумівши, що той, хто звертається до нього, і є монгольський володар Бату-хан.

Бату-хан говорив далі:

— А зараз розкажи нам про свого славного предка і його битву з франками.

— Перед тим як почати розповідь, дозволь мені покласти

до твоїх ніг дари, надіслані моїм повелителем. — Абд ар-Рахман ледь обернувся назад.

— Я тут! — прошепотів Дуда Праведний, який стояв поблизу входу. На колінах він підповз до Абд ар-Рахмана і передав загорнуті в строкату шовкову тканину подарунки.

Той розгорнув і поклав перед Бату-ханом шаблю в оксамитових зелених піхвах, прикрашену дорогоцінним камінням, золотий кубок, невелику книгу корана у шкіряній оправі, майстерно покритій золотим візерунком, два кинджали з руків'ями з слонової кістки і багато інших дорогоцінностей.

Бату-хан байдуже дивився на розкладені подарунки і несподівано простягнув руку до простого золотого персня з темним каменем, що переливався то зеленим, то темно-червоним кольором.

— Я бачу на цьому персні напис. В чому його сила?

Абд ар-Рахман сказав:

— Це перстень найвеличнішого мудреця Сулеймана, сина Дауда, що знав таємне. Цей перстень приносить щастя тому, хто його носить, і виконує його бажання. На ньому викарбувані слова аллаха: «Хай буде так!»

Бату-хан показав перстень гладкому монголові з розсіченим обличчям, який сидів поряд з ним. Той схвально хитнув головою і одягнув його на вказівний палець Бату-хана, сказавши:

— Це вартий подарунок! — І, обернувшись до Абд ар-Рахмана, додав: — Мій володар тобі дякує. Коли він одержить дев'яносто дев'ять перемог, то подивиться на цей перстень і скаже: «Трапилося саме так, як захотів аллах!» А тепер він чекає на твою розповідь...

Розділ шостий

НАРОДЖЕННЯ „НЕБЕСНОЇ“ СТОЛИЦІ

Увірвався холодний вихор, відкинув надвірну запову всередину шатра, розметав тлілий вогник багаття і оповив димом усіх, хто тут сидів.

Великий військовий радник Субудай-багатур сказав:

— Це прилетів бог війни Сульде перевірити, чи скоро виступить військо. Чи не проміняв джихангір свою благородну військову славу на мирну побудову столиці і просторих складів для заморських купців.

Усі підлесники остовпіли. Тільки один Субудай-багатур,

старий аталик¹ Бату-хана, міг говорити таким незалежним голосом, немовби з осудом. Бату-хан обвів усіх допитливим колючим поглядом і запитав:

— А хто мені відповідь, що таке слава?

Півколом сиділи, повернувши голови до Бату-хана, кілька головних воєначальників, арабський посол Абд ар-Рахман і кілька підлесників-ханів, що вміли жартувати і розповідати веселі випадки з життя людей. Субудай-багатур відповів перший:

— Слава — це здобута перемога. Чим більше перемог, тим блискучіша слава.

Будівник ханського золотого палацу, вправний китайський архітектор Лі Тун-по, шанобливо зауважив:

— Слава — не тільки перемога на полі бою. Якщо правитель піклується про благо народу, будує нові міста, справедливий до підлеглих, не обкладає населення непосильними податками, дарує благополуччя всім шатрам свого племені,— його називають доблесним, справедливим, Саїн-ханом, і він користується любов'ю народу і немеркнучою славою. Справжня любов народу — це слава!

Арабський посол Абд ар-Рахман сказав:

— Слава — це те, до чого ми прагнемо. І ми її здобудемо з допомогою нашого світлого меча! Слава — це влада над іншими підкореними народами.

Саїн-хан, як усі звикли називати Бату-хана, звернувся до свого літописця і звіздаря Хаджі Рахіма:

— Мій мудрий вчителю! Ти знаєш багато чого. Чому Іскендер Дворогий до цього часу користується немеркнучою славою серед народів усіх наших земель?

— У старій книзі сказано: «Іскендер Великий, підкоривши усіх, хто ставав на його шляху, увесь час лишався милостивим до нових народів, які ввійшли в його царство. Він не пригноблював їх, а робив своїми рівноправними дітьми. Тому слава Іскендера Дворогого — справді вічна слава!»

— Ні, це неправильно! — сказав Бату-хан. — Хіба створив Іскендер Дворогий щось таке, що незламно стояло б і після його смерті? Його царство розвалилось... Його молоду гарну жінку, персіянку Роушанак, разом з єдиним сином, наслідником царства, створеного Іскендером, кинули до в'язниці і потім задушили його ж друзі, товариші бойових походів. Вони, оголосивши себе новими царями, розтерзали

¹ А т а л и к — вихователь.

Його володіння на частки, які поступово розтанули, як крига на сонці.

Усі, хто сидів тут, презирнулись, почувися тихі вигуки захоплення, а Бату-хан говорив далі:

— Володар, який прагне слави, повинен спорудити будови, які і після смерті багато-багато років, сотні років, розповідали б про його славу!

— Правильно! Як це мудро сказано!

— Ви зараз присутні при народженні небувалої великої справи, при виникненні нової чудесної держави, яка виростає в колишніх пустельних степах... Ви стоїте біля колиски, де лежить щойно народжене дитя... Воно підросте і стане могутнім богатирем, який зірве з сонця сяючий вінець...

Бату-хан замовк. Почувлись запитання:

— Скажи ім'я цього богатира! Про яке нове небувале спорудження ти говориш? Хіба ми не йдемо завойовувати інші народи, громити їх і кидати під копита нашим коням? Очевидно, це й буде нове небачене монгольське царство? Чи, можливо, кипчацьке?

— Ні! — блиснувши очима, вигукнув Бату-хан. — Воно не може бути назване монгольським тому, що таке вже існує — монгольське царство великого кагана і його столиця Каракорум і прославляється, бо створене моїм дідом Потрясателем Всесвіту. А в мене, у моєму великому війську, монголів дуже мало, всього чотири тисячі воїнів моєї охорони!.. Це царство не може бути назване і кипчацьким, бо в нього входить багато всяких інших народів. Кипчаки могли б загордіти, а гордитися їм нічим: вони боролися проти мене, а я їх підкорив і примусив служити мені.

Мудрий Лі Тун-по запитав:

— Як же ти назвеш це блискуче, мов сонце, небачене царство?

Бату-хан спокійно, косячись на ханів, які уважно його слухали, сказав:

— Могутнє царство Бату-хана — Синя Орда. Це небесне царство покликане небом поведівати народами усіх країн вічно, десять тисяч років. Оце й буде немеркнуча слава моя — повелителя всесвіту!

НОВГОРОДСЬКИЙ ПОСОЛ У БАТУ-ХАНА

Розділ перший

ДОПИТ РУСЬКИХ ПОЛОНЕНИХ

У багатолюдному таборі Бату-хана в певеликій повстаній юрті сидів на килимі Хаджі Рахім, придворний літописець грізного татарського володаря, і, схилившись над «Дорожньою книгою», при слабкому миготінні глиняного світильника старанно виводив арабською в'яззю свої щоденні записи.

Ось що він писав:

«Я не раз слухав промови Саїн-хана і переконувався, що він дуже стривожений вістями з півночі, з багатого руського торгового міста, яке має горду назву: «Пан Великий Новгород».

Це, здається, найволелюбніше, а тому й небезпечне місто урусів. Воно ще не відчуло на собі тягара могутньої, владної монгольської руки. Коли Бату-хан два роки тому вирушив з військом на північ, він, незважаючи на всі зусилля, не зміг дійти до Новгорода і, ледве не втопившись у болотах, повернув назад.

Можливо, тому волелюбні новгородці, вважаючи себе непереможними і недосяжними для ворогів, поводяться з усіма гордо й зарозуміло, не боячись своїх войовничих сусідів.

Я чув, що Бату-хан давно хоче надіслати до Новгорода військо, і пам'ятаю його слова: «Коли Субудай-багатур увесь новгородський край перетворить в золу і попіл, а жителів його пожене на продаж у неволю, тільки тоді на північному кордоні моєї Орди запанує спокій назарестану»¹.

Вранці, під час прийому гостей, до шатра Бату-хана прийшов улюблений охоронець Бату-хана Арапша і сказав:

— Саїн-хане! Твій наказ виконано. Ти забажав побачити полонених урусів, які раніше бували на півночі і бачили багате місто Новгород. Серед руських полонених я

¹ Назарестан — кладовище.

одібрав двох найрозумніших. Вони зможуть розповісти тобі про все.

— Приведи їх до мене. І нехай Субудай-багатур теж прийде сюди, а всім, хто зараз у мене на прийомі, я передаю мій «салям».

Гості одразу ж вийшли, кланяючись і шепочучи молитви й побажання. Лишилися тільки Хаджі Рахім і Субудай-багатур, що незабаром прийшов. Арапша повернувся з двома руськими полоненими. Один був високий і дуже виснажений дід, з довгим білим, як срібло, волоссям. Темно-червоний шрам перетинав його обличчя. Другий — молодий, з жвави-ми, кмітливими очима, широкоплечий, майже такий на зріст, як дід. Звичайно полонені ходили босі, в дранті, але перед тим, як привести до володаря татарської орди, їх одягли в ма́лопошені халати і шкіряні кавуші. На всяк випадок руки обох були туго закручені ременями.

Спираючись на короткий спис, Арапша стояв поблизу руських і стежив, щоб вони не зробили чогось недозволеного. Він розумів російську мову і перекладав відповіді полонених.

Батий спочатку розпитався: звідки вони родом, де були захоплені, чи знають Новгород.

Дід відповідав не вагаючись і, здається, правдиво:

— Зовуть мене Сава Бобровник. Раніше жив у лісі, вистежував бобрів і полював на інших звірів. Часто їздив у Переяславль, одвозив дичину і всякі хутра князю нашому Ярославу Всеволодовичу. А цього молодця звать Кожум'яка. У нього сильні руки, і він при вичинці може добре м'яти кінські і бичачі шкури. Два роки тому захопив нас татарський роз'їзд у верхів'ї Волги. Відбивалися ми тоді, але втекти не вдалося: цілий десяток на нас двох навалився.

— Чи був ти в Новгороді? Хто там править?

— Багато разів бував за своє довге життя і навіть жив там, по року й більше. Правлять у Новгороді бояри, але між собою не живуть у злагоді. Коли ж наступає тяжка година чи самі бояри домовитися не можуть, а на нашу землю натискають німці та шведи...

— Це хто ж такі?

— Це ті народи, що живуть по сусідству з Новгородом, жадні до чужої землі,— швидко відповів молодий полонений.

— Зажди, Кожум'яко, дай я докажу,— лагідно сказав дід.— Як побачать новгородські бояри-суперники, що їм біда загрожує,— посилають вони тоді своїх послів до переяслав-

ського князя Ярославів Всеволодовича просити, щоб поспішив він виручити Новгород з біди. Князь одразу ж приходить у Новгород з своєю дружиною і наводить порядок і тишу.

— А які в нього полки, у цього коназа? — поцікавився Бату-хан.

— Князь Ярослав своїми полками славиться, — сказав з гордістю Сава. — Кожний ратник у нього — наче пісця! Як в'їздять до міста його полки на вихолених конях, најачившись списками і блискаючи срібною бронєю, народ на вулиці вибігає, славу співає перелславським ратникам.

Бату-хан нахмурився.

— Срібна броня на війнах — це ще не все. А чи проявив коназ Ярослав свою сміливість в бою з ворогами?

— Показав, та ще й як! — відповів Сава. — Років чотири тому я разом з новгородськими мисливцями вступив у дружину, яку викликав собі на допомогу князь Ярослав, щоб відкинути німецькі загони, які натискали. Вони намагалися захопити й підкорити Новгород. Билися ми на річці Омовжі¹, де князь знищив ворогів, потопивши половину під кригою.

— А хто був у коназа Ярослава помічником?

— Славні були воеводи. А найвірнішим помічником був його синок, княжич Олександр. На те не зважай, що йому тоді було років п'ятнадцять. Князь Ярослав дав йому окрему сотню, і княжич сміливо бився проти ворогів, як справжній воїн.

— Я про цього Іскендера вже чув, — сказав Бату-хан. — Мені доповідали, що він тепер править Новгородом, дружина його зростає і він стає небезпечним. Великі полководці, як Іскендер Дворогий та інші, вже в юнацтві виявляли захвалість і відвагу у військових справах. Мені потрібно більше знати про Іскендера Новгородського. Можливо, мені ще доведеться зустрітись з цим підростаючим беркутом, вигодуваним у снігах північної землі. Нукери! Виведіть полонених!

Відразу ж з'явилися двоє нукерів і подали знак руським вийти. Задкуючи і кланяючись, полонені вже майже були біля виходу, коли Бату-хан несподівано крикнув:

— Стійте! Скажіть мені ще: скільки війська у новгородського коназа?

¹ О м о в ж а (Ембах, Емайгі) — річка, що впадає в Чудське озеро. В гирлі її 1234 року відбулася битва між новгородським військом і німецькими рицарями, яка закінчилася перемогою новгородців.

Дід вагався. В цю мить Кожум'яка, будімото зачепившись за килим, навалився на нього й прошепотів:

— Прикуси язика!

— Хане милостивий, — поволі почав Сава, — невідомо нам це. Я з дружини в той час вибув і жив у лісі. Хто ж його знає, скільки війська у князя стало!

Бату-хан насупив брови:

— Ідіть геть!

Полонені ще раз вклонилися і зникли за дверною запоною.

— А мені подобається оцеї молодий коназ Іскендер, — зауважив Субудай-багатур. — Мабуть, він природжений сміливий воїн. Я б призначив його тисячником, начальником загопу полонених урусів, і радив би тобі взяти з собою на «вечірні країни».

— Поки що я пошлю перевірити, що замишляє цей коназ, — сказав Бату, пильно дивлячись на Арапшу. — Тобі до ручаю я цю важливу справу.

— Увага й покора! — відповів Арапша.

— Ти поїдеш до Переяславля, а можливо, й далі, в Новгород. Там ти розвідаєш, що тепер робить і що замишляє неспокійний молодий коназ Іскендер. Візьмеш з собою десяток найвірніших нукерів. Ними ти надсилатимеш мені донесення. Вирушиш сьогодні ж.

— Буде зроблено, великий, — відповів Арапша і швидко вийшов.

Розділ другий

ІДУТЬ РУСЬКІ ПЛОТИ

Бату-хан з своїми приближеними був на верхній площадці «золотого будиночка». Він одержав тривожні вісті з південного узбережжя Абескунського моря. Одип з його родичів хан Хулагу збирав військо, надсилаючи окремі загани на північ, до річки Кури, на кордоні Синьої Орди, і ці загани затівали сутички, намагаючись захопити полонених і розвідати від них усе, що можна, про військо Бату-хана.

Сотник, який приїхав з цим донесенням, був старий і досвідчений монгол. Він пам'ятав ще Чингіз-хана і на запитання темників відповідав переконливо, що з півдня насувається війна: хан чингізид Хулагу хоче напасти на ставку Саїн-хана,

Усі позирали на Бату-хана: «Як він поставиться до цього повідомлення?»

Ніщо не змінилося на сухому холодному обличчі Бату-хана. Він, як звичайно, уважно вислухав сотника, але свою думку затаїв у собі. Нукер, який швидко піднявся на площадку, доповів, що з півночі, з кипчацького степу, прибув на змиленому коні другий вісник і теж просить особисто повідомити «непереможному» важливі новини.

— Приведи його!

Увійшов молодий кипчацький воїн у хорезмському смугастому халаті й жовтому шкіряному малахаї з лисячими вилогами. Він кинувся Бату в ноги, поцілував килим між руками і, відчепивши від срібного пояса чорпобуру лисцю з довгим пухнастим хвостом, розстелив її перед троном.

— Бережися, великий хане! — вигукнув він, лишаючись на колінах. — На тебе річкою пливе військо урусів. Я прискавав, щоб сказати: готуйся до битви!

Злегка насупились брови в Бату-хана, і одразу ж обличчя його знову прийняло звичайний незворушливий вираз. Він підвівся і підійшов до ґрат, що оточували площадку. В промінні яскравого сонця широко розкинулося місто в безладному будівництві, де наспіх зліплені будиночки губилися в кільцях кочових юрт. На північ стелилася безмежна далечінь срібної широкої річки. Сонячні бліки іскрилися на ній, мов стрибаючі золоті рибки.

Гонець, показуючи рукою в далечінь, повторював:

— Дивись туди! Бачиш, униз по річці до нас плывуть уруси. Вони замислили щось недобре.

— Але де ж їхні кораблі? Я не бачу ні щогл, ні парусів.

— Їх нема. Це зв'язані довгі колоди, на яких поставлені маленькі солом'яні юрти, в них ховаються уруси. Такі зв'язані колоди уруси називають «плоти». Їх пливе багато, я сам нарахував п'ятдесят чи більше...

— Слухайте, хто дивиться мені в очі! — вигукнув Батухан незвичайно дзвінким, радісним голосом. — Цей новгородський коназ Іскендер виявився мені вірним: він виконав те, що обіцяв. Це він надсилає мені колоди для будівництва палаців моєї майбутньої столиці Світу. А тобі я хочу віддячити, кипчацький воїне, за твое зірке око, за радісну вість. Тургауде, принеси для доброго вісника самаркандський халат!

Руські плоти, зв'язані з вікових величезних стовбурів, припливли не без труднощів з глибини муромських лісів до Нижнього Новгороду, щоб пливати далі по широкому роздоллі великої річки. Приставши до берега, вони почекали валку, зібрану князем Олександром. Довгі човни-дубовики супроводжували плоти. В них сиділи гребці, які скеровували плоти і стежили, щоб на поворотах річки вони не налетіли на берег.

Усім гребцям і плотарям були обіцяні великі нагороди від хана і воля їхнім родичам, які томилися в татарській неволі. І плоти, нарешті, рушили по широкому роздоллю великої річки в пониззя до татарів немилостивих.

Протягом майже усього шляху погода видалась тиха...

— Це заступництво матері божої. Вона, милосердна, оберігає нас на самому початку! — говорили плотарі.

Тільки двічі насувались хмари, шалено перішив дощ і заходжувався бушувати вітер, підіймаючи великі сірі хвилі. Тоді головний «ватаман» каравану Авксентій наказував приставати до берега й вичікувати, поки втихомириться негода та заспокоїться норовлива річка.

Нарешті вдалині з'явилася золота крапка і кілька струнких тонких башточок над незліченними повстяними юртами й будиночками, спорудженими з глини, очерету й каміння. Плотарі зрозуміли, що татарська ставка близько. Біля берега зводились щогли невеликих кораблів. Усі голоси затихли, і тільки Волга ласкаво плескала хвилі на рипучі дерев'яні кряжі, зв'язані рядами за допомогою міцного лика.

Звідкись здалеку долинула протяжна, тужлива пісня:

— Що вже впав туман на сине море,
А тоска-журба на смієє серце...¹

— Адже це наші співають! Ось де довелось почути рідну пісню!

Назустріч плотам уже швидко наближались човни з руськими гребцями. В човнах сиділи озброєні монголи у строкатому яскравому одязі. Причаливши до плотів, гребці закричали:

— Звідки, православні, вас бог привіс?

— Новгородські ми! Наказав нам наш князь Олександр Ярославович пливати сюди. Надумали виручати вас з неволі.

Монголи, зачепившись баграми за плоти, хотіли видертись, щоб оглянути солом'яні і дерев'яні курені, але суворий старший плотар наказав нікого на плоти не пускати.

¹ Вірші переклав А. М'ястківський.

— Треба оберегати новгородські дари! Не допускайте нікого, інакше іроди все розтягнуть!

Авксентій наказав одв'язати собак, і величезні пси забігли по колодах, переплигуючи з плота на плит, злісно й оглушливо гавкаючи на всіх, хто підпливав близько.

Плоти пристали до берега за три версти вище татарського становища, і біля них одразу ж виросла Батиева сторожа. Дізнавшись про прибуття земляків, руські полонені звідусль кинулись бігти до берега річки. Худі, виспажені, оброслі довгим волоссям, в жалюгідному драпті, вони, в чому були, кидались в воду, видирались на колоди і розпитували: хто і звідки родом, сподіваючись серед прибулих знайти рідну, близьку людину, дізнатися щось про своїх земляків.

Розділ третій

ВЕДМЕЖА ПОТІХА

Бату-хан звелів найцінніші подарунки, привезені з Новгорода руським послом, зібрати на подвір'ї «золотого будиначка» і запросив Гаврила Олексича прийти туди завтра вранці. «Хай не забуде про ведмедів»,— нагадав він через свого векіля.

Гаврило Олексич сам уважно стежив, щоб усі підводи в порядку, одна за одною, під'їжджали до «золотого будиначка». Там мешкала з своїми служницями улюблена дружина Бату-хана Юлдуз-хатун — «Зірочка надзвичайної краси».

По двоє озброєних дружинників стояло на сторожі біля кожної підводи, списками не допускаючи зацікавлених монголів. Посеред подвір'я було вкопано міцний стовп; до нього прив'язали ланцюгами одного з ведмедів: був він страшний, люто ревів, рив лапами землю і намагався вивернути стовп.

Другий ведмідь, прив'язаний до підводи, лежав, обнявши невелику обковану скриню, в якій зберігалися срібний посуд і дорогоцінності, надіслані новгородцями для викупу полонених.

А з того боку палацу, де звичайно припинали коней гості, які приїздили до Бату-хана, красувався дивовижний кінь-велетень, надісланий князем Олександром Бату-хану. Все вражало в цьому красені: і сідло іноземного взірця, просторе, мов крісло, і широкі стремена, і чапрак з вишитим на ньому

золотим левом, який підняв меч у кігтистій лапі. Цього коня забрали у переможенного противника, шведського воеводи.

Довгі шкіряні труби-«карнаї» хрипко заревли, коли на ганок палацу вийшов Бату-хан у парчевому халаті, з мечем біля пояса, прикрашеним дорогоцінним камінням. Хан уместився на низькому широкому троні з позолоченими драконами. Цей трон, вивезений з китайського паладу, належав ще дідові, Потрясателю Весвіту Чингіз-ханові. і Бату-хан зберігав його як символ влади грізного завойовника.

Поряд з троном, ліворуч на килимі, на шовкових подушках, розшитих золотими узорами, сидів молодий посол багдадського халіфа Абд ар-Рахман, надісланий до Бату-хана, щоб супроводжувати його в поході на «вечірні країни». Далі розмістилися воєначальники. Праворуч від трону, блискаючи своїм єдиним оком, сидів непереможний похмурий Субудай-багатур, вихователь і військовий радник Бату-хана.

Плаский дах будинку несподівано засяяв і ніби прикрасився жар-птицями,— це дружини Бату-хана і деяких його наблжених вийшли помилуватися небаченим видовищем і посідали на килимах уздовж візеручастих грат.

Після другогó виклику карнаїв розчинились ворота і з'явився молодий новгородський посол Гаврило Олексич. Він був у сріблстій кольчuzі, в блискучому шоломі і в таких же перстатцях та налокітниках. Усіх вразило його юнацьке обличчя, сміливий відкритий погляд світлх очей. Він був набагато вищий від рослого монгола-перекладача, який його супроводжував, і всією своєю могутньою постаттю нагадував казкового багатиря.

Підійшовши до трону Бату-хана, Олексич зняв шолом і став на коліна, зняв із шиї й поклав перед собою невеликий срібний складень, зроблений з трьох іконок, поцілував його і тихо прошепотів звичайну молитву: «Хай збереже господь бог нашу рідну землю...» Але ватовп гомонів і подальших слів не було чути.

Бату-хан, запрошуючи сісти, милостиво вказав Олексичу на килимову подушку, яка лежала біля його ніг.

В цей час конюхи Бату-хана провели перед найсвітлішим дуже гарного шведського коня і поставити його перед троном. Слуга подав на золотому підносі кілька коржиків, якими Бату-хан сам годував коня, гладив і плескав його по вигнутій шиї.

— Як вам подобається оцей красень? — звернувся Бату-хан до своїх дружин, що дивилися з верхньої площадки.

— Цей кінь як із казки! Ми такого ще не бачили! — вигукнули жінки. — Але ми хочемо, щоб новгородський гість показав нам ще своїх учених ведмедів.

Товмач переказав прохання жінок. Олексич підвівся.

— Передай царівнам, що зараз я покажу їм моїх вихованців.

Жінки радісно загомоніли.

Гаврило Олексич глянув угору. Поруч з улюбленою дружиною Батухана, Юлдуз-хатун, він побачив дівчину, в якій все було незвичайне: косуваті чорні іскристі очі здавалися дорогоцінними каменями. Над ними крилами метелика тремтіли довгі віі. Підмальовані чорні брови вигнутою лінією тяглися від вуха до вуха. Маленький червоний рот загадково посміхався. Помітивши пильний погляд Олексича, вона простягнула до срібної вази гнучку руку з яскраво нафарбованими нігтями, висмикнула звідти троянду на довгому стеблі і кинула її, сміючись, молодому руському послу.

Зловивши троянду, Олексич прошепотів, нахилиючись до товмача:

— Що це ще за чарівниця?

— Це одна з улюблених танцівниць повелителя, Зербіет-ханум. Вона не тільки танцівниця, а й соловейко. Якщо джихангір віддасть її тобі, не здумай відмовлятися,— голову втратиш!

— І де ця біда взялася? — прошепотів Олексич. Він наказав своїм дружинникам привести ведмедів і роздратувати їх.

— А це небезпечно? — запитав Бату-хан.

— В житті багато чого небезпечного,— відповів Гаврило Олексич.— Але коли боятися небезпеки, то й перемоги не буде, то й жити не варто!

— Добре сказав!

Старий одноокий Субудай невдоволено захитав головою і крикнув:

— Надіслати сюди десять наших пехлеванив¹, пехай стоять напоготові!

Двоє руських дружинників роздратували ведмеда, що лежав на підводі. Він сповз на землю, підхопив невелику колоду і, тримаючи її на плечі, підійшов на задніх лапах до того місця, де сидів Бату-хан. Він обережно опустив колоду на землю, потім сів, розмахуючи передньою лапою, немовби просячи подачки. Бату-хан через нукера передав ведмедеві коржик. Олексич сказав:

— Зараз, великий хане, цей ведмідь буде боротися з твоїми воїнами. Накажи, щоб кілька твоїх кращих силачів попробували звалити його на землю.

Гаврило Олексич подав знак одному з своїх дружинників. Той підійшов.

— Киршо, постій біля Мишка і постеж, щоб він поводив себе пристойно.

З наказу Субудая підійшли до ведмеда троє кремезних нукерів. Поряд стояв насторожі дружинник Кирша і тримав у руці кінець ланцюга, прикріпленого до ошийника ведмеда. Він добродушно сказав ведмедеві:

— Ану, Мишко, покажи, як у нас у Новгороді козли б'ються.

Ведмідь схопився і з такою несподіваною стрімкістю кинувся до монголів, що вони з усіх сил метнулися бігти по подвір'ю, а звір погнався за ними, дзеленькаючи вирваним ланцюгом, під улюлюкання і регіт глядачів.

¹ Пехлевани — силач, герой, витязь.

— Гей, Мишко! — закричав ратник. — Зажди! Іди до мене! Покажи тепер, як ти любиш свою хазяйку!

Ведмідь зупинився, повернувся і перевальцем підійшов до Кирші. Ставши на задні лапи, він передні поклав йому на плечі і рожевим язиком обливав обличчя.

Товмач голосно перекладав слова дружинника. Монголи присідали від захоплення, кричали «кху, кху!», а жінки на площадці плескали в долоні, заходячись дзвінким сміхом.

Олексич подав знак дружинникам, і вони одвели ведмедя назад до воза. Дружини Бату-хана згори закричали:

→ Чи можуть руські багатурси боротися з прив'язаним до стовпа ведмедем?

— Чому ж не спробувати! А що вийде — побачимо! — сказав Олексич. — Гей, дружинники, одв'яжіть Лісовика і приведіть сюди.

Незабаром величезний ведмідь неохоче наблизився до трону Бату-хана. Він був на двох ланцюгах: один прикований до ошийника, другий — до широкого шкіряного пояса. Шість дружинників тримали натягнуті ланцюги, щоб ведмідь не підійшов до татарського володаря занадто близько.

Лісовик сів, хитаючи головою і сильно сопучи, вдихаючи незнайомі пахощі, і недовіркою позирав на патові маленькими злими очима.

Кирша підійшов до ведмедя, вдарив його по плечу і відступив на крок.

— Гей, Лісовик! — сказав він, ударивши ведмедя іще раз. — Навіщо ти вчора мого барана роздер? Віддай назад!

Звір невдоволено заричав.

— Ти навіщо уторік образив мою бабусю? Навіщо з'їв її півня?

Ведмідь ще сильніше почав хитати головою, немовби відкидаючи зведену на нього провину.

— Ти чого головою хитаєш, наче відрікаєшся? — жартливо дратував його Кирша. — Хіба я не діло кажу? Давай боротися: хто переможе — той і правий. Покажи свою силюнку, адже ти сьогодні до нового хазяїна переходиш. Ану, підводься! — І ратник пхнув ведмедя носком чобота.

Ведмідь обхопив лапами ногу Кирші: той схопив його за вуха, і звір обливши ногу. Він спритно підвівся на задні лапи й пішов похитуючись на відступаючого ратника.

Раптом Кирша стрімко кинувся на ведмедя і схопив його за ремінь. Страшним напруженням трохи підійняв ведмедя і, піддівши плечем, кинув на землю.

Ведмідь проворно схопився і з диким ревом знову кинувся на Киршу. Натовп завмер.

— Іще хочеш боротися? — сказав Кирша. — Ну, тепер будемо обнявшись.

Людина і ведмідь схопилися хрест-навхрест і почали, розгойдуючись, тупцяти на місці. Ратник наступав на ведмедя і раптом швидким несподіваним рухом, зробивши «підніжку», звалив його на землю.

По натовпу пронісся крик радості. Витираючи рясний піт, ратник спокійно відійшов набік. Олексич тихо сказав дружинникам, які тримали кінці ланцюгів:

— Тепер прив'яжуть його до стовпа, а то він і справді розірве Киршу. Чую: сердитись почав!

Дружинники відтягнули ланцюги і намотали їх навколо стовпа. Ведмідь, упираючись і задерши морду вгору, невдоволено гарчав. Опинившись біля стовпа, він почав його дряпати й трясти.

Бату-хан підкликав перекладача і щось стиха запитав у нього.

Товмач нахилився до вуха Гаврила Олексича:

— Наш великий джихангір дуже задоволений і хоче вилити милість тобі і твоїм нукерам. Він запитує, чого хоче твоє серце. — І ще тихше додав: — Преси найпрекраснішу троянду його саду, і він тобі її віддасть.

Гаврило Олексич йому не відповів. Він швидко підвівся і, звернувшись до Бату-хана, гаряче заговорив:

— Великий хане! Я бачив твою столицю, яка починає рости і розцвітати, мов казкова квітка. Тут люди багатіють, а гості, що від'їздять, розносять по світу розповіді про велич і славу твого імені. Але тут я побачив моїх щасливих руських братів. Вони висохли від голоду й каторжної роботи. Багато з них доживають останні дні. Ти зможеш всіх їх зробити щасливими, і вони будуть до смерті молитися за твоє благополуччя.

— Які твої брати? Про кого ти говориш? — спитав Бату-хан, і брови в нього насупились.

— Це наші руські полонені, яких твої хоробрі війська пригнали з наших спустошених міст і селищ. Відпусти їх на батьківщину!

Бату-хан мовчав. Раптом піжний голос прошепотів:

— Виконай просьбу гостя, Саїп-хане. Це принесе тобі щастя.

Гаврило Олексич підвів очі. Біля Бату-хана сідала на широкий трон, розправляючи строкату шовкову сукню, його маленька дружина Юлдуз-хатун, а за нею стояла красуня половчанка з квіткою в зубах. Вона тепер не дивилася на Олексича, а, схиливши довгі вії, тільки ледь посміхалась.

— Гарзд! — сказав Бату-хан. — Дозволю тобі забрати частину руських полонених. Ти сам і потурбуєшся, щоб вони спокійно добралися до своєї батьківщини.

— Великий джихангіре! — перебив його одноокий Субудай. — Пригадую твої слова: чи не ти хотів створити особливий полк з полонених?

— Я не забув про це, — відповів Бату-хан. — Але ти, хоробрий батирю, обіцяй мені опитувати кожного полоненого: чи хоче він вступити в особливий тумен, який піде разом з моїми військами на завоювання «вечірніх країн». Кожний воїн одержить від мене і зброю, і одяг, і коня, а в битвах розділить славу і здобич з моїми батирями.

— Сьогодні, великий джихангір, ти приніс щастя не тільки багатьом моїм руським братам, але й мені.

— Ти будеш двічі щасливим, — відповів Бату-хан. — Незабаром поблизу мого палацу для тебе буде поставлено шатро, в якому ти знайдеш кращу квітку мого саду — Зербіетханум. Ось вона! — І він показав рукою на половецьку красуню, яка стояла поблизу.

По закінченні врочистого прийому Гаврило Олексич підійшов до молодого привітного Абд ар-Рахмана і запитав його:

— Чи ти не знаєш, найсвітліший хане, що сталося з нашим старим воеводою Ратшею? Не бачу я його ніде.

Арабський посол не відповів і одвернувся.

— Князь новгородський Олександр задалегідь надіслав його сюди, — пояснював Гаврило Олексич. — Він хотів обрадувати наших полонених братів, розказати, що їх не забувають, про них думають і надсилають Бату-хану дари для їхнього викупу.

— Погане я чув, дуже погане! — прошепотів Абд ар-Рахман. — Твій Ратша відмовився виконати волю Бату-хана, і за це джихангір звелів закувати його, і я навіть не знаю, чи він іще живий.

НАСТИРЛИВІ ВІДВІДУВАЧІ

Гаврило Олексич довго не міг добитися наступного прийоми у грізного повелителя золотоординців. Нарешті одного разу, пізно ввечері, до нього в похідне шатро, де він тимчасово оселився, з'явилося двоє захеканих Бативвих сановників з своїм писарем. Одягнені в парчеві халати, вони перебирали янтарні чотки й намагалися зберегти спокійний, поважний вигляд. Довго не могли вони віддихатись, сидячи на п'ятках і витираючи обличчя кінцями скручених матер'яних поясів. Помітно було, що їх послали виконувати якесь відповідальне доручення свого повелителя.

Олексич наказав відкоркувати сулію міцного солодкого меду і гостинно частував настирливих гостей: він сам наповнював великі срібні кубки, бажаючи проникнути в замислі гостей і найбільше в ті думки, що керували їхнім повелителем, який послав одних довірених сановників.

Досвідчений товмач, що побував раніше в полоні у кипчаків і вивчив кипчацьку мову та поведження з татарами, сидів біля входу і старанно перекладав усе те, що говорили гості і що відповідав їм Гаврило Олексич, і все записував. Він, як і вони, не підозрював, що Олексич, вихований в палаці Мстислава Удалого половецькими няньками-рабинями, розумів кипчацьку мову¹.

Обидва сановники спочатку запитували:

— Чи здорові коні, якими приїхав руський посол? Скільки днів він був у дорозі? Які міста проїздом відвідав? Чи зруйновані ці міста? Чи довго він там залишався? Чи здорова худоба, яку залишили вдома? Чи правда, що чорнобурі лисиці й бобри бігають у руських містах по вулицях і їх ловлять сітями? Скільки дружин у новгородського князя Олександра і як звать його найулюбленішу дружину? Скільки у князя дітей і як звать кожного з них?

Олексич відповідав на всі запитання негайно, начебто й не задумуючись, але сам був пасторожі і підморгував дружинникові, щоб той не забував підливати хмільного вина в кубки гостям.

Писар-товмач відчепив од пояса мідну чорнильницю, поставив її перед собою і, перепитуючи, почав записувати оче-

¹ У володіннях Бату-хана спільною розмовною мовою була переважно половецька (кипчацька, тюркського кореня).

ретяним пером імена князів і бояр, назви міст, а також кількість шведів і їхніх кораблів, що брали участь у битві на Неві.

Один із золотоординців, наймолодший, чи то швидко охмелівши, чи то придурюючись охмілілим, почав безпричинно сміятись і ставити несподівані запитання:

— Чи водиться в руських лісах великий страшний звір з одним довгим рогом на носі? Чи хотів би новгородський князь мати за дружину ще й монголку і чи не за цим приїхав сюди північний витязь? Чи знає щось високий гість про місто Київ? ¹ Хан Менгу розповідав, що там дахи «будинків бога» із щирого золота. А в Новгороді всни теж золоті? Скільки кінських переходів до Новгорода? Чи є на шляху застави для змінних коней?

Гаврилу Олексичу надокучили усі ці запитання, і, не відповідаючи на двоє останніх, він різко сказав:

— Якщо ваш володар захоче дізнатися більше, то це я розкажу тільки йому самому.

Потім, примруживши око, він запитав:

— А чи можете ви мені відповісти всього на троє запитань?

— Відповімо, звичайно відповімо, якщо це буде в наших силах.

— Чи правда, що великий Бату-хан може влучити гартованою стрілою з лука на відстані ста кроків у золотий перстень, якого тримає маленька ручка його улюбленої дружини?

— Кха! Кха! — вигукнули вражені сановники, дивлячись один на одного.

— Чи правда, що великий і мудрий Бату-хан уночі, вві сні, вилітає за хмари до Священного Правителя, свого діда Чингіз-хана, розмовляє з ним і одержує від нього вказівки, як завоювати весь світ, а сам, у свою чергу, теж дає поважні поради покійному дідові, що живе в небесах: як управляти всіма позахмарними полчищами, що складаються з душ хоробрих воїнів, загиблих на полі бою. Я чув, священна тінь Чингіз-хана щоразу дякує за мудрі слова і привіт найулюбленішого з своїх онуків.

Останні слова Олексич прошепотів, нахилившись до співрозмовників.

Обидва сановники, з розкритими ротами, остовпіли, по-

¹ К и ю в — Київ.

дивились один на одного і швидко допили свої чаші. Старший взяв у писаря сувій, заховав його за пазуху, а другий, заїкаючись, сказав теж пошепки:

— Ми не одержали вказівок, що відповісти на такі значущі й важкі запитання. Ми прийдемо ще раз оголосити, коли наш великий Саїн-хан тебе прийме, і тоді пояснимо все те, про що ти хотів дізнатися.

Обов з поклонами вийшли, за звичаєм засунувши срібні кубки, з яких пили, за пазуху, сіли на коней і помчали назад до того, хто їх посилав.

Уранці, коли перше рожеве проміння сонця пронизало гілля надбережних дерев, біля шатра Гаврила Олексича дружинники вже розпалювали багаття під великим мідним казаном і різали на частини барана, розкладаючи шматки на баранячій шкурі, простеленій на траві шерстю вниз. Кілька озброєних вершників під'їхали до шатра. Кроків за десять від нього вони зійшли з коней. Гаврило Олексич спокійно сидів біля входу в шатро на складаному ремінному стільці і байдуже спостерігав, як обов вчорашніх гостей і з ними молодий ставний воїн з гарною шаблею на золотому поясі, прикрашеною цінним камінням, наближалися до нього. Вони низько вклонились, потім молодий воїн сказав, а товмач, що з'явився поблизу Олексича, почав перекладати:

— Наш великий повелитель, доблесний і могутній Бату-хан...

При цих словах Гаврило Олексич швидко схопився на ноги, випростався і скинув свою боброву шапку. Прибулі перезирнулися, а молодий воїн говорив далі:

— ...повелів передати тобі, благородний і хоробрий посол новгородський, що, зайнятий невідкладними справами своєї держави, його царська могутність не мав змоги приділити тобі належної уваги і тільки тепер знайшов час, щоб прийняти тебе для бесіди. Він дозволяє тобі, шановний боярине, прибути в його царське шатро завтра опівдні. Вранці до тебе будуть надіслані ханські конюхи з жеребцями для тебе і твого почту. На цих конях ти приїдеш туди, де наш повелитель зволить прийняти тебе.

Гаврило Олексич, все ще тримаючи шапку в руках, сказав:

— Дякую його царській могутності за милостивий дозвіл. Передай, що його вірний слуга прибуде у визначений час. Чи можу я також принести деякі скромні подарунки?

— Відносно подарунків я не одержав ніяких розпоря-

дженъ, і про них тобі буде оголошено потім, якщо в розмові наш великий Саїн-хан поставиться до тебе милостиво.

Татарський воїн не згинаючись зробив величавий жест, ледь доторкнувшись пальцями правої руки до серця, губів і лоба. Потім він різко повернувся й пішов до свого рудого коня, що гриз вудила. Воїн легко скочив у сідло і, скося глянувши ще раз на Олексича, який його проводжав, притримав коня, що вже рушив з місця.

— Ти щось хотів іще запитати в мене, шановний руський посол?

— Ти вгадав, доблесний воїне. Я хотів би знати твоє славне ім'я.

— Моє ім'я Мусук, особистий охоронець мого великого государя.

Змилений кінь, стримуваний повіддям, затанцював і рушив уперед. Вершник, не кваплячись, ставний і гордий, в блиску сонячного проміння, яке вигравало на його парчево-му одягу і срібних пряжках збруї, повторив свій величний привіт і зник за деревами.

Усю ніч Олексич пролежав без сну на кінській попоні, розстебнувши комір синьої шовкової сорочки, заклавши руки за голову. Думки його мчали химерним потоком. То він пригадував дубові стіни Переяславля, віддзеркалені в тихому озері, то тьмяні вогники засипаних снігом сіл, що лежали уздовж ярів, то білі величні храми багатого вільного Новгороду, святковий передзвін церковних дзвонів і наполегливий тривожний звук вічового дзвона, що скликав гомінливу юрбу на віче, де він багато разів стояв поряд з другом дитячих літ, гарячим і сміливим князем Олександром.

Думки повертали знову до наступного побачення з грізним татарським ханом, побачення, яке для багатьох було останнім... Що скаже майже завжди мовчазний повелитель, володар безмежних степових рівнин? Чого вимагатиме? І що можна буде йому відповісти? Та чи й дійде він до шовкового Батієвого шатра, яке охороняється безмовними монгольськими воїнами і галасливими відунами-шаманами, які перед прийомом вимагають поклоніння кушам і священному вогню? Чи скориться гордість і воля руського витязя, чи зігнеться його спина? Чи доведеться йому випити гірку чашу руських полонених, замучених, з переламаними кістками, кинутих під дошки, на яких після перемоги при Калці Чин-

гізових орд бенкетували татарські хани? Чи не задумав злопам'ятний Батиґа знову направити свої дикі стрімкі полчища в Залісся, на Суздальську Русь, вже одного разу ним розгромлену, і на буйний вольний Новгород? І хто для Новгороду страшніший: пихаті німці і шведи, що натискають на Русь, чи Батиґа, який до слушного часу притаївся?

Розділ п'ятий

СКОРБОТНИЙ ШЛЯХ

Коли прибули воїни з обіцяними кіньми, Гаврило Олексич уже був готовий до прийому. Він одягнув блискучу кольчугу, підперезався широким срібним поясом із золотими бляшками. На поясі з лівого боку звисав меч у зелених піхвах, оздоблених сріблом, з руків'ям із «риб'ячого зуба» — моржевих кликів. На голові блищав шолом з візерунчастою насічкою, з-під якого виднілося кучеряве світло-русьяве волосся. На ногах були розшиті візерунками червоні сав'янові чоботи з задерними догори носками.

Дружинник підійшов до Олексича, який лишився в шатрі, і, заїкаючись, з тривогою сказав:

— Там копії ханські прийшли, тільки... не сердься... нікудишні вони! Не годиться тобі сидати на таку худобу! Самі ж татари засміють! — І дружинник підняв килим, що затуляв вхід.

Перед шатром справді стояла чала, напівсива кобила з одвислою губою, показуючи жовті стерті зуби. Сідло було ханське, але занадто старе, з червоним оксамитовим чапракком; уся зброя теж стара, вицвіла; хвіст у кобили напівоблізлий, а ноги вона тримала розчепірівши, — гляди, от-от упаде. Надіслані двоє інших коней були такі ж, — не робили честі відважному вершникові, хоч цих коней урочисто тримали за повіддя нарядно одягнені мовчазні татарські воїни.

Гаврило Олексич опустил запону шатра. Він зняв шолом і гнівно зірвав кольчугу. Наказав дружинникові стягнути сав'янові чоботи. Тоді переодягнувся і вийшов з шатра в голубій шовковій сорочці, обшитій по коміру дрібними перлами, гладеській ситій сукняній кереї, підперезаній шкіряним ременем. На ногах були прості булгарські чоботи. Ніякої зброї він з собою не взяв.

— Покликати сюди Никодима!

— Я тут, мій пане! — відгукнувся і підійшов поважний скарбник, супутник Олексича.

— Слухай, Никодиме, уважно і зроби, як я скажу: ти накриєш кобилу кращою штукаю заморського оксамиту, перетягнеш, мов підругою, золотим поясом,— вибери найнарядніший. Морду кобилі перев'єш перлиповими нитями. Другого коня накриє двома жіночими шубами на кунячому хутрі й перев'яжи нарядними поясками, щоб в дорозі не розгубити.

Никодим метнув очима на Гаврила Олексича, але заперечити не посмів.

— Буде зроблено, пане! Зажди трохи, поки розпору дорожні сакви.

Олексич побачив остеронь княжого літописця і кпижника отця Варсонофія, який прибув в Орду разом з ним.

— Послухай, отче! Одягни на себе щонайкращу рясу і захопи кадило. Зараз ти підеш зі мною. Можливо, доведеться нам випробувати з тобою часи тяжкі, долю гірку і навіть додому не повернутись.

— Слухаю, сину мій! Тільки я візьму ще з собою глиняний горщик з горючими жаринами, щоб роздмухувати кадило.

Монгольські воїни стояли наче кам'яні, лише брови їхні то підводились, то опускались, поки Никодим з дружинниками прикрашали приведених коней. Гаврило Олексич повернувся в шатро, але Батів товмач, який ввійшов до нього без повідомлення, одразу ж вилетів назад, ледве втримавшись на ногах. Нарешті скарбник підняв запону шатра і сказав:

— Усе зроблено, як ти звелів!

Тоді Гаврило Олексич ввійшов і, насунувши на лоба боброву шапку, сказав монголам:

— Ці кобили надіслані мені помилково. Я знаю, що хани татарські і руські князі їздять тільки на жеребцях. А на таких кобилах їздять жінки і перевозяться в'юки. Тому одведіть цих кобилиць до шановної і мудрої матері найсвітлішого володаря татарського,— при цих словах він скинув боброву шапку,— і скажіть їй, що по убозству моему кращих подарунків я надіслати не зміг. Прошу, мовляв, прийняти їх від відданого слуги, посла новгородського.

Обидва Батієвих сановники почали щось заперечувати, але Олексич відповів їм суворо:

— Хан двох слів не говорить, руський витязь — так само! Як я сказав, так і буде зроблено! — І він пішов поволі

й задумливо до своєї нової загадкової долі. Він ішов не оглядаючись, важкою ходою, а за ним потягнулися люди, коні й вози з дарами, яким заздалегідь було наказано бути напоготові в разі, якщо Бату-хан викличе свого північного гостя.

Йти довелося берегом, нерівною дорогою, повз не добутовані ще хати і крамнички, в яких продавалася жарена риба, копчена вобла, житні та пшеничні коржі. Всюди грацювали юрби вкрай виснажених руських полонених.

Потім дорога почала підійматися вгору, і товмач, який ішов поблизу Олексича, показав рукою в далечінь.

— Там, за горбом, ти побачиш табір і маленький золотий палац повелителя монголів.

Ось і «золотий будиночок» з високою башточкою із строкатого кахлю, що горів, як полум'я, під сонцем. Дорога звернула, і Гаврило Олексич побачив видовисько, від якого кинуло в холод. Уздовж дороги, на відстані кількох кроків один від одного, тягнулися кілки височиною у зріст людини. На кожному з них стирчала людська голова. Гаврило Олексич притишив ходу і, нарешті, зупинився. Ті, хто був з ним, теж зупинились.

— Отче Варсонофію! Де ж ти?

Старий чернець підійшов, стискаючи в тремтячих руках срібне кадило і глиняний горщечок з жаринами, що погойдювався на мотузочку.

— Що ж, отче, давай помолимося!

— Усе готове...

— Адже це наші... ті, кому хан Батий повинен був дати волю й відпустити зі мною на батьківщину...

Поривистий вітер куйовдив русяві, напівсиві й чорні бороди та довгі кучері відрубаних голів. Їх було багато. Кілки виднілися вздовж дороги. скільки сягало око.

Ворони і галасливі сороки сиділи на дальніх головах і, сварячись, клювали застигли очі.

Варсонофій читав молитви співучим голосом, розмахуючи кадилом, і голубуватий дим легкою хмаркою підіймався до мертвого обличчя, наче, голублячи, дарував прощальний привіт.

Гаврило Олексич поволі рушив далі, хрестячись, і раптом зупинився перед однією головою. Напівзаплющені, ще не виклювані очі, здавалося, пильно дивились з-під густих, чорних, зрощених на переніссі брів. Бороди не було, довгі сиві вуса ворушилися під вітром. Напіввідкритий рот немовби не доказав останніх слів.

— Ратша! Дідусю, рідний!..

Олексич похитнувся, затулив обличчя рукою, потім ще раз подивився на голову і твердою ногою, не зупиняючись і не оглядаючись, пішов уперед.

Отець Варсонофій шепотів поминальні молитви, розмахуючи кадилом, і сльози поволі скочувались по його старечому обличчю.

Розділ шостий

МИЛИСТЬ БАТИЄВА

Відтоді, коли Бату-хан забажав обійтися ласкаво з своїм гостем, життя Гаврила Олексича потекло по-новому. Поважні слуги в довгих кольорових халатах провели руського витязя в строкате шатро, яке стояло серед гайки на високому березі. Виднілося там поблизу багато й інших переносних юрт, біля яких ходили й сиділи монгольські жінки в яскравій одежі з білими тюрбанами на головах. Гаврило йшов, закусивши губу, намагаючись зберегти незалежний вигляд, але в той же час ніщо не могло сховатися від його уважного і зіркового погляду. Шатро, в якому мав жити Олексич, було вище і розкішніше за інші. Біля входу, завішеного шовковим килимом, стояли рядами монголи і співали хвалебну славу з нагоди приходу найсвітлішого гостя.

За кілька кроків від великого шатра Гаврило зупинився, вирішивши виконати всі татарські звичаї і химери, бо на чужому бенкеті треба коритися хазяїну. Слуги розстелили на доріжці, яка вела до шатра, смуги шовкової рожевої тканини, незрима рука відсунула килим, і раптом з шатра вислизнула гучним рухом пантери молода жінка й завмерла насторожена. Під яскравим сонцем блискали золоті та срібні зап'ястя і браслети, що прикрашали тонкі руки і кісточки струнких ніг. Вона легко підбігла до Олексича і, ставши на коліна, обняла його візерунчасті сап'янові чоботи. Шанобливо схилений рудобородий товмач тихо підказував Олексичу, що той повинен робити.

— Обійми прекрасну наречену! Поцілуй її зіркоподібні очі! Візьми на руки і віднеси до свого шатра!

Гаврилові Олексичу стало весело. Він дивився на все, що тут відбувалося, як на дивовижний сон, як на дивну забаву. І він легко підійняв свою нову наречену, а вона, зібгавшись у грудочку, притислася до його багатирських грудей.

— Цілуй! Цілуй! — шепотів рудий товмач.

— Не вчи! Сам знаю! — І віц ступив усередину шатра, пам'ятаючи, що не можна зачепити каблуком порога.

Посеред шатра тліло невелике багаття. Обійшовши його, Олексич опустил дівчину на гору шовкових подушок. Рішуче і владно він відкинув покривало, звішене на обличчя, і бережно й ніжно поцілував чорні, сяючі від радості очі і красиво вигнуті червоні губи.

Товмач щось шепотів, але Гаврило нетерпляче махнув рукою.

Навколо чулися співи, удари в бубни і мідні тарілки. Дівчина відштовхнула Олексича, вислизнула з його обіймів і, підбгавши під себе ноги, вместилася біля задньої стінки шатра.

— Сядь біля мене! — прошепотів перекладач, ставши на коліна поблизу від Олексича. — Приймай подарунки! Великий Саїн-хан хоче винагородити тебе високою милістю.

До шатра почали входити старі й молоді монголи та кипчаки. Кожний, промовивши кілька пишних привітань, клав на килим срібні та бронзові глечики, чаші, штуки шовку, кольоровий одяг і, побажавши довгого й щасливого життя, задкуючи виходив з шатра. Для всіх, що приходили, у сусідніх юртах були розстелені килими і на великих бронзових підносах стояло багате вгощення.

Останніми до шатра Олексича увійшли два зухвалі молоді воїни і голосно прокричали:

— Блискучий Бату-хан, — хай живе віп тисячу років! — тобі надіслав у дарунок найпрудкішого коня в світі.

Товмач прошепотів:

— Ти повинен вийти, взяти коня за повід і сам прив'язати його біля своєї юрти.

Почувши про коня, Олексич схопився і, сповнений радості, вийшов з шатра. Перед входом, на рожевій шовковій тканині, стояв, нетерпляче перебираючи ногами та гризучи вудила й розкидаючи клоччя піни, могутній плямистий жеребець. Двоє конюхів, учепившись за повіддя з золотими бляшками, погладжували копя, намагаючись заспокоїти. Олексич підійшов. Він не взяв повода, а тільки простягнув руку до ніздрів коня. Той ударив ногою по розстеленому шовку і пирхнув. Олексич звелів принести великий медовий пряник і простягнув його коневі. Кінь недовірливо покосився і м'якими теплими губами взяв пряник з долоні.

Наступного дня Олексича відвідали різні люди і теж підносили подарунки: шовкові килими, срібні кумгани й інші хитромудрі срібні речі, з якими Гаврило не знав, що робити... Він у свою чергу усіх обдаровував подарунками, думаючи лише про одне: якнайшвидше вирватися з Батієвої ставки і повернутися на північ.

Одним з перших Олексича провідав молодий арабський посол Абд ар-Рахман. Він довго говорив про те та се, блукав манівцями бажаючи, очевидно, про щось сповістити, але не відважувався відверто почати розмову.

Гаврило, помітивши це, сам його запитав:

— Поясни мені, преславний еміре, одне страшне діло, про яке тут, можливо, і всі знають, але ніхто мені не говорить...

— Чи не про старого руського воеводу Ратшу ти питаєш?

— Так. Не можу я зрозуміти, чим дід мій, Ратша, такий досвідчений і обережний, міг накликати на себе щещадний гнів великого володаря?

— Зараз я тобі все розповім. Бату-хан знав, що Ратша прославлений руський воевода, і він захотів виявити йому особливу повагу. Найвища повага в цьому війську, коли Бату-хан призначає когось з іноземних воїнів начальником монгольського загону.

Одного разу Бату-хан викликав Ратшу до себе і запропонував йому: «Вияви свою доблесть і вступи в мое військо».

— А потім? — запитав Ратша.

— Ти збереш полк з полонених урусів. Зроби цей полк надійним, щоб я міг роздати воїнам зброю і посадити на коней.

— Проти кого ти хочеш послати нас?

— Разом зі мною ви підете підкоряти вперті міста урусів.

Ратша навіть не задумався, а щиро відповів:

— І сам не піду й інших не стану вмовляти!

Розгніваний Бату-хан наказав посадити Ратшу в яму, щоб він там одумався, але, коли через кілька днів викликав його знову, відповідь старого воїна була такою ж. Тоді відрубали голови сотні руським полоненим, і першим, кого стратили, був Ратша...

— Так, — тихо сказав Олексич, — нічого іншого я від безстрашного свого діда й не чекав.

Почалися в Олексича дні, сповнені тривоги і неспокою. Він збирав полонених гуртами, по двадцять-тридцять чоловік, давав їм в'ючних коней, навантажених борошном, житом, сушеною рибою, хлібом, і посилав спочатку вгору по Волзі, а потім через степ на Рязань. На деяких конях сиділи зігнувшись хворі й занадто виснажені полонені.

— Швидше, хлоп'ята, йдіть, добирайтеся до рідних місць! — квапив Олексич. — Татарський хан може роздумати і всіх нас затримати, щоб споруджувати йому нові будови, а може, й для дальнього походу.

Іноді Бату-хан викликав Гаврила Олексича на свої військові ради, де обговорювались плани походу на «вечірні країни». Тяжко було Олексичу чути, як Бату-хан і його соратники готуються напасти на Київ, Чернігів та інші міста західні руські... Похід був близьким, передові татарські війська вже рушили на захід через половецькі степи. Олексич боявся, що Бату-хан і йому накаже бути в поході біля нього.

Минали дні... Олексич на світанні залишав шатро, спускався до річки, де вздовж берега горіли багаття. Навколо них сиділи знайомі плотарі і, схиливши розкуйовджені голови над глиняними горшками, поважно сьорбали дерев'яними ложками своє неvigадливе вариво.

— Юшечкою підхарчовуєтесь? — запитав Олексич, сівши на колоді поблизу старика в подертому баранячому кожусі. Крізь дірки де-не-де просвічувало загоріле тіло.

— А то ж чим? Тут рибки вдосталь, сама на берег лізе. Тільки ось солі нема.

Гаврило свиснув і обернувся. За його спиною виріс похмурий татарський слуга, який скрізь невідступно супроводжував гостя.

— Чи є в тебе сіль, Шакіре? — спитав Олексич. Він уже трохи навчився говорити на мові ханського оточення.

— Все є, що ти накажеш, мій хане! А ні, то дістану! — І він понишпорив у килимовому мішку, який носив за Олексичем, і дістав шкіряну коробку. Гаврило взяв з неї жменю солі і хотів висипати в горщик з юшкою, але старик затримав руку.

— Стій, стій, добрий молодче! Сіль у нас зараз дорожча від золота. Я її збережу в моєму рукаві, посолити краєць.

Старик витягнув з-за пазухи одірваний рукав, зав'язав вузлом кінець, і Гаврило всипав у нього кілька жмень солі.

— А де ж твоя сорочка?

— Та зотліла вся. Тільки рукав і лишився. Ось повернуся додому, стара мені нову пошиве.

— Шакіре, діставай нову сорочку!

Слуга, глянувши недовірливо, напівголосно відповів:

— Є, мій хане! Тільки не для такого обідранця.

— Що я тобі наказав?

Шакір, з ображеною міною, витягнув малинову шовкову сорочку і, поставивши мішок на землю, струснув її і подав Олексичу.

Старик схопився й замахав руками:

— Що ти, що ти, Гаврило Олексич! Не по купцеві товар даєш! Таку багату сорочку носити б вельможному боярину, а з мене вистачить і ряднини.

— А коли тобі сорочка не до смаку, то ти її обміняй.

— Та мені за такий товар п'ять полотняних дадуть... Тільки чи стану я твій подарунок міняти? Повернуся додому, в шовковій сорочці в хату увійду... Оце вже моя стара примовлятиме та дивуватиметься!

Інші плотарі, що сиділи біля вогнищ, схопилися і, підійшовши, обережно мацали загрубілими пальцями добротну тканину.

— Гаразд! — сказав Олексич. — Сорочка твоя, що хочеш, те й роби з нею!

І він одійшов. Сідав до плотарів і всіх розпитував про їхнє життя-буття... У всіх на думці була тільки рідна сторона, сивий Волхов, суворе, похмуре Ільмень-озеро.

— Трошки ще потерпів! Добудуйте Батиеві хороми, а там разом рушимо додому.

Олексич обдарував особливо вправних і стараних у роботі і, спорожнивши мішок, пішов на горб. Звідти довго-довго дивився в туманну далечінь. Десь чулася переливчаста, сумна пісня, долітало цюкання сокир, жалібні стогони і ревіння верблюдів, іржанця коней і знайомі, рідні, руські пісні.

І знову минали дні...

Щовечора в шатрі Олексича збиралися гості: соратники і друзі Бату-хана. Слуги подавали солодкі вина в глиняних глечиках, запечатаних смолою, сушений виноград, оладки і жирні солодкі палички-тістечка.

Лежачи охміліли на подушках, вони любили слухати незрозумілі чужі передзвони струн і пісні прибулих з Олексичем двох новгородських гусярів. Іноді Гаврило сам по-

чинав співати, і голос його, низький і звучний, здавалося, виповнював собою шатро.

Коли гості розходились, з'являлися безшумні рабині, прибирали все навкруги, а старша з них, з мідними кільцями у вухах, шепотіла хмільному Гаврилові:

— Моя прекрасна пані давно чекає свого любимого повелителя.

Олексич виходив, зупинявся на кручі, довго милувався барвами води, грою відблисків місячного світла. Де-не-де догоряли багаття. Уже табір грізного хана поринав у глибокий сон, тільки чулося зрідка перегукування вартових, іржання невгамовних жеребців і далекий собачий гавкіт. Натішившись красою тихої ночі, Гаврило йшов до шатра своєї східної красуні. Зербіет-ханум завжди сиділа на невеликому килимку. З кошачою гнучкістю вона кидалась на шию Олексичу, під тихий передзвін золотих і срібних браслетів.

Яскраве місячне світло, яке проникало в шатро, освітлювало її чорні привабливі очі, тонкі підмальовані брови...

Вона ніжно запитувала:

— Чому тебе так довго не було? Кого ти бачив? З ким розмовляв? Які вісті одержав від свого преславного князя? Розкажи мені! Я так довго тебе ждала!

— Потім, іншим разом! Зараз я втомився. Краще розкажи мені казку...

Олексич відносив її на шовкові подушки і в напівдрімоті слухав казкові історії про ніжну прекрасну царівну, яка сумує в розкішному палаці, і про її судженого, що виїхав далеко на війну, про злого чарівника, який обернув царівну в пташину, або про те, як царівна, переодягнувшись у чоловіче вбрання, вирушила блукати по безмежних дорогах Азії, щоб знайти і врятувати свого коханого, якого кинули у підвал старої фортеці, і як царівна, після багатьох пригод, таки виручила його...

Гаврило засинав під дзюркотливий мелодійний голос, але тривога не стихала, і в напівсні йому здавалося, що перед ним клубочаться грозові хмари і табунами проносяться над срібlistим тирсовим степом...

І раптом наче гострою стрілою шпигонуло в серце: він згадав «їх», страшних недругів, прекрасно озброєних, у залізних обладунках, на добрих конях, — німецьких вершників... Додому, швидше додому!

Якось до шатра Гаврила Олексича підійшов сивобородий мандрівник з берестяним коробом за плечима. На ньому був вигорілий від сонця сіряк і звичайний новгородський поярковий ковпак. На поясі висіли пові личаки — щоб було в чому повернутися додому після довгої подорожі. Татарський вартовий відштовхнув старого, не підпускаючи до шатра.

— Боярине рідний! Гавриле Олексичу! Де ж ти? Почуй мене! Ці нехристи не пускають мене перед твої ясні очі. Вістоньку я тобі приніс з рідної сторони.

Гаврило кинувся з шатра, підбіг до мандрівника, обійняв його за плечі:

— Знайоме мені твоє обличчя, а де бачив — не пам'ятаю...

— Та на торгу в нашому Новгороді. Я завжди там біля млинців стою, напроти Мирона-дзбанника. Мисливськими сильцями торгую: плету сіті і на соболя, і на білок, і на тетерів.

— Ну, ходімо до мене. Посидимо, поговоримо. Порадував ти мене.

— І ще порадую,— пообіцяв мандрівник, ідучи за Гаврилом Олексичем у шатро і сідаючи біля тліючого багаття.

Він роздягнув потертий сіряк, бережно склав його, поставив перед собою берестяний короб і, ставши на коліна, заходився в ньому нишпорити.

— Як же ти сюди потрапив?

— Зажди, зажди, усе розкажу підряд. Почув я, боярине, що ти з плотарями і стругальниками вирушив у далекі краї на Волзьке пониззя. І журився, що до вас не приєднався. Давно я задумав одне діло і пішов якось на твоє боярське подвір'я порадитись із сватом своїм Оксеном Йосиповичем...

— Знаю добре,— підтвердив Гаврило Олексич.— Добрий і вірний сторож він у мене.

— Знайшов я свата, а він біля ганку стрілочки з трісок струже. Обговорили ми з ним те та се, а тут хазяйка твоя, бояриня, на ганок вийшла. «Запізнився ти, дідусю,— каже,— хазяїн мій давно вже виїхав у пониззя Волги до царя та-

¹ Ж и в у л і — іграшки: фігурки людей і тварин.

тарського Батиґи наших полонених з неволі викупляти. І скільки ще разів черемха зацвіте, поки він додому повернеться, не знаю. Тільки святителям молюсь, щоб живим та цілим його зберегли. А чи не погодився б ти сам поїхати його провідать? Харчів на дорогу, — каже, — я звелю тобі видати...» — «Можна! — відповідаю. — Волга мені річка рідна, знайома. Скільки разів я колись по ній з молодцями нашими ушкуї ганяв!» Тут вона покликала мене до себе в світлицю і плакала, правду сказати, сльозами обливалась. І ось що тобі передати веліла... — Старий вийняв з короба і простягнув Гаврилові Олексичу великий жмуток сивого моху.

Той жадібно схопив його і почав обережно розгортати. Всередині виявились добре знайомі, обсмоктані й потерті дитками дві майстерно вирізані з липи дитячі іграшки: одна зображувала ведмедя на задніх лапах, друга — мужика в поярковому ковпаку, який грає на балалайці.

— І в мох одей сама бояриня іграшки дитячі загорнула. «Нехай, — каже, — від сивого лісового моху на мого Гаврила Олексича рідним руським духом повіє, а то ще, не дай боже, дім рідний забуду, татарську віру прийняв...»

Гаврило притис мох до обличчя і довго мовчав, вдихаючи знайомі пахощі хвої вікового соснового бору. Глибока туга й ніжність охопили його. Перед очима, як живе, постало широке подвір'я рідного дому, заросле буйною травою, де ходила його Любава з малятком на руках, а старший, у білій сорочечці, вхопившись за материну спідницю, був ледве видний у високій траві. Пригадалися веселий сміх дружини, ямочки на рум'яних щоках й цокіт підківок сап'янових черевичків... Перед ним почали пропливати зубчасті стіни старого Новгорода, величава течія Волхова, гомінливе, неспокійне віче... Яким далеким і яким дорогим і близьким усе це було! Чи скоро, нарешті, його відпустить додому підступний татарський володар?

Розділ восьмий

ТРИ СЛОВА

На світанку, ще в сутінках, до Олексича з'явився товмач. Він володів багатьма мовами, був у строкатій чалмі і смугастому халаті.

— Великий володар Саїн-хан, — шанобливо прошепотів він, — вимагає до себе негайно новгородського посла.

— Ти не дізнався, для чого мене викликає великий хан? — запитав Олексич, швидко одягаючись. — Чи для того, щоб вивити мені свою милість, чи щоб вилити на мене свій гнів?

— Що я можу сказати? Я тільки передаю те, що мені наказують. Більше знає один аллах.

Гаврило вклав у руку товмача золоту монету. Той зняковівло знизав плечима.

— Одне я підслухав: сьогодні розмова буде про щось дуже значне, велике, як гора чи небесна буря. Але я супроводжуватиму тебе до великого і буду тихо попереджати про все, що тобі належить робити.

— Нема про що мене попереджати! Я й сам знаю, що мені треба зробити чи сказати!

— Не гнівайся на мене, пане, я твій слуга! — прошепотів товмач. — Залиш тільки тут свій меч.

Залишивши в шатрі усю свою зброю і навіть незмінний ніж на поясі, Олексич пішов за товмачем.

Був ранній ранок. Легкий туман плив над сонною бойовою ставкою золотоординського хана. В далечині скрізь світилися вогники багать.

Незабаром Гаврило Олексич побачив майданчик з широким кільцем звичайних кипчацьких чорних повстяних юрт. Посеред них самітно стояла велика біла юрта. До неї вела стежка, на якій палали три великі вогнища. За ними, ближче до юрти, росло три густі колючі кущі.

Товмач пояснив, що це степові рослини, через які не може переступити людина, яка має злі наміри проти великого хана.

Олексич зупинився, задумався на мить, але рушив далі, вирішив виконувати все, що вимагали від тих, хто приходив на поклін до Бату-хана. Тому він пройшов крізь колючі кущі, переплигнув через три палаючі вогнища, біля яких завивали й пугикали, мов сови, монгольські жреці-шамани. Вони били у великі бубни й кидали у вогонь сухі трави, які викликають дурманячий дим.

Тут Олексича зустрів арабський посол. Привітно посміхаючись, він сказав:

— Ти з'явився дуже вчасно, преславний воїне, бо «великий і єдиний» вже запитував про тебе.

Перед входом до шатра Олексич зупинився. Двоє рослих

монгольських нукерів у шоломах і залізних латах, схрестивши руки на грудях, застигли нерухожими бовванами, затуляючи невеликі стулчасті дверцята, оздоблені гарпою різьбою.

Абд ар-Рахман протяжно виголошував умовне привітання. Незабаром з шатра почулася тиха відповідь. Обидва нукери розступились, і Гаврило Олексич слідом за Абд ар-Рахманом протиснувся у низькі дверцята.

Посеред юрти тліло невеличке багаття. Димок від нього, звиваючись, підіймався вгору, до круглого отвору всередині даху.

Позаду багаття, біля стіни, на невеликій низці з дев'яти повстив, сидів, підібгавши ноги, сам повелитель незліченного монгольського війська. Він вибирав гілки з купи степового вересу і підкладав їх у багаття.

Осторопнь сидів придворний літописець Хаджі Рахім. Опустившись на килим біля нього, товмач почав напівголосно мурмотати привітання й молитви.

Гаврило Олексич вирішив виконати усі повчання Абд ар-Рахмана. Думки вихором кружляли в його голові, але він примушував себе думати тільки про одне: коли б не накликати нової біди на далеких рідних руських людей, які чекали, що, повернувшись з Орди, він привезе їм мир і спокій.

Бату-хан жестом запропонував гостеві сісти.

Тут почався звичайний обмін привітаннями і запитаннями: про здоров'я, про улюбленого коня, про вигоди життя. Бату-хан, очевидно, ще на когось чекав.

Незабаром очікуваний з'явився — одноокий військовий радник Бату-хана Субудай-багатур. Віп тихо сказав щось Бату-хану і сів на килим поблизу нього. Потім, звернувшись до Гаврила Олексича, вривцем, немовби з докором прохрипів загадкові слова:

— Пора! Давно пора!

Тоді Бату-хан, з'єднавши кінці пальців, тяжко зітхнув і сказав:

— Я запросив тебе, щоб поговорити про дуже важливе. І я хочу, щоб ти відповідав мені з щирим серцем.

— Слухаю тебе і обіцяю говорити правдиво, великий хане.

Бату-хан, примружив очі так, що вони стали вузькими чорними щілинами, і впився колючим поглядом у спокійне обличчя руського витязя. Він почав говорити поволі і вкрадливо, даючи можливість товмачеві перекладати його слова.

Олексич, насупивши брови, вдумувався в сказане Бату-

ханом, міркуючи про себе: «Тільки б не поквалітись! Не поспішити з необережною відповіддю і в той же час зберегти поважність».

— Хоча ти ще молодий, але, як мені розповідали, ти вже зустрічав бойові небезпеки, виявляючи щоразу сміливий задум, і разом з коназом Іскендером завжди одержував перемоги. Удача супроводжує тебе.

— Я дуже вдячний тобі, великий хане, за привітні слова. Бату-хан говорив:

— Тепер я жду, що ти захочеш проявити свою бойову удачу не тільки в північній стороні, але і в тому великому поході, який я задумав і про який неодноразово говорив тобі. Як ти допомагатимеш мені?

В Олексича майнула думка: «Він хоче, щоб я не вагаючись дав йому обіцянку виконати будь-який його наказ. І тоді я буду зв'язаний даним словом і, можливо, буду змушений діяти безчесно. Тому треба бути особливо обережним». І він сказав:

— Що я можу тобі відповісти? Ти, як могутній степовий орел-беркут, злетівши до хмар, озираєш звідти зірким оком далекі простори. Я ж, немов ведмідь, загублений в повгородських лісах, люблю і оберігаю свій барліг...

Бату-хан докірливо похитав головою:

— Дзе-дзе! Ти вже виявив себе як сміливий воїн. Такі воїни у нас називаються багатурами. Але павіщо ти говориш ухильно? У нашому великому царстві всі сміливі багатурси пориваються туди, де чути дзвін мечів. Невже ти лишишся спокійним і захочеш повернутися до своїх ведмежих петрів, коли мое військо вирушить уперед і переможно пройде по всьому світу? Чи можу я цьому повірити?

Погляд Бату-хана, здавалось, намагався проникнути в думки витязя, що задумався.

— Я виявляю тобі велику честь — тобі доручається взяти Київ!

У Гаврила Олексича перехопило віддих. Як відповісти? Йому здавалось, що пильний погляд Бату-хана бачить, як під тонкою шовковою сорочкою раптом бурхливими поштовхами забилося серце, але він постарався оволодіти собою і мовчки чекав, що скаже ще татарський володар.

Бату-хан заговорив, і голос його став ніжним і муркотливим.

— Я виявляю тобі найвищу честь, яку тільки може одержати іноземний воїн: ти станеш дачальником тисячі, а мож-

ливо, й цілого тумену, з яким ти підкориш для мене Київ. Вступай в ряди мого війська, і після Києва ти разом зі мною промчиш через «вечірні країни». Мій славний дід, Потрясатель Всесвіту, не вагався робити начальниками монгольських загонів колишніх своїх супротивників, і вони, як Джебе-но-йон¹, ставали відданими йому помічниками.

Гаврило Олексич сказав:

— Прости мені, великий хане, що я назвав мою рідну новгородську землю лісовими нетрями. Але ми не ховалися в дих нетрах, як ведмеді, а весь час були на кордоні, б'ючись і чекаючи нових битв, нових кривавих зустрічей з ворогами нашого народу. Чи можу я, чесний воїн мого князя, в оці буремні дні залишити беззахисною мою рідну землю?

Олексич прямо й сміливо дивився в очі Бату-хану, чекаючи на його згубне рішення.

— Дзе-дзе! — пробурчав Бату-хан і обернувся до Субудай-багатура. — Що ти скажеш на це, мій далекозорий і мудрий вчителю?

Старий полководець подумав і сказав:

— Я відповім тобі, Саїн-хане, теж запитанням. Дозволь мені спитати твого літописця Хаджі Рахіма: що було написано в тому посланні, схованому всередині його дорожнього посоха, яке відправив колись посол Махмуд Ялвач в Ургенч твоєму батькові, незрівнянному, блискучому Джучі-хану?

Заглиблений у свої записи, Хаджі Рахім здригнувся від несподіваного запитання і, шанобливо притиснувши руки до грудей, прошепотів:

— У цьому листі, захованому в моєму видовбаному посоху, було написано тільки троє слів: «Цій людині вір».

Бату-хан, замруживши очі, засміявся тихими шиплячими звуками. Потім звернувся до безмовного, сповненого внутрішньої тривоги Олексича:

— І я так само скажу тобі тільки три слова: «Твій обіцянці вірю». Тепер повертайся у свій далекий Новгород і вірно служи своєму коназу Іскендеру.

Мій вірний емір Арапша там, і він надсилатиме мені вісті про ваші нові тривоги й перемоги — хоч я відійду далеко, але не перестану думати про Новгород. Дозволяю вийти. Красуню Зербіет-ханум ти візьмеш з собою.

Коли Олексич вийшов з шатра, Бату-хан з незвичайною спритністю схопився і почав метатись, як звір у клітці. Задихаючись, він увесь віддався налетілій на нього лютості.

¹ Но й он — титул монгольської аристократії.

Ковтаючи слова, він заговорив швидко і нерозбірливо, роздуваючи ніздрі, і то підплигував, то присідав.

— Бачу попереду бої... Палаючі міста... Близькі сутички тисяч і тисяч вершників. Я бачу, як злякано летять коні, плигають через яри, гублячи своїх вершників. Я бачу ряди вперто наступаючих піших воїнів в іноземній одежі. Вони рубаються з моїми незрівняними багатурами. Я пройду через саму гущу бою і відкину всіх зустрічних... Я напою вражою кров'ю своїх коней, я звелю вбивати кожного, хто чинитиме опір, — жінок, стариків, дітей. Копитами моїх незрівняних монгольських коней я витопчу луги й посіви, щоб після того, як пройде моє військо, не лишилося ні травинки, ні зернини... Я викликав у цей великий похід Іскендера і його соратників. Я розраховував на них, а вони несподівано виявились байдужими і не захотіли взяти участь у моїх блискучих перемогах. Короткозорі! Майбутні дні великих битв скоро виявлять, хто з нас правий: вони чи я. І тоді вони пошкодують, що не пішли разом зі мною через «вечірні країни», які я перетворю у попіл...

Бату-хан раптом заспокоївся, похмурнів і, поволі пройшовши до свого місця, почав знову задумливо підкладати в багаття гілки духмяного вересу. Він подав знак товмачеві наблизитись і, обійнявши за шню, почав нашіптувати йому на вухо:

— Віднині ти повинен подвоїти свої спостереження за цим руським воїном. Проникати у всі його думки й помисли. Розвідувати, хто його друзі і вороги. Тобі відомі мій гнів і моя милість...

— Постараюсь, — відповів переляканий товмач, — але розгадати думки руського гостя дуже важко: ніколи нікому він не говорить, що думає, що готує.

Бату-хан ще тихіше прошепотів:

— Тобі допоможе в цьому Зербіет-ханум. Вона досі старанно сповіщала мене про все. Дозволяємо тобі вирушити в дорогу разом з Олексичем. Ждатиму твоїх листів. Іди!

Кожна казка, кожна «бувальщина» має свій «зачин», має і свій кінець, нежданий, негаданий...

Цього щасливого дня, коли Гаврилові Олексичу вдалося, нарешті, умовити Бату-хана відпустити його додому в Новгород, радісний підходив він до свого шатра. Його вразило, що цього разу хазяїна не зустрічають приставлені для

охорони слуги. Біля шатра татарської красуні теж нікого не було. Що за диво? Обійшовши гайочок, Олексич раптом помітив між кущами кілька служок і жінок з шатра Зербіет-ханум. Вони стояли навколушках, затуливши обличчя руками, і, похитуючись, жалібно стогнали.

— Що трапилось? Кажіть!

— Не гнівайся на нас! Прости наш недогляд, еміре великодушний! Ми не сподівались, що така біда звалиться і на тебе, і на нас! О-о-о!

— Та кажіть же, парешті, яка біда?

— Наша дорогоцінна квітка, наш соловейко, Зербіет-ханум викрадена!

Перекладач, який невідступно слідував за Олексичем, розпитав слуг і потім пояснив:

— Є такий молодий знатний хан Ієсун Нохой. То він на полюванні, то бенкетує з молодими хапами, і ніякого іншого діла в нього нема. Він приїздив сюди під час твоєї відсутності разів зо два на коні і грав та співав, вихваляючи красу Зербіет-ханум.

— Знаю такого — завжди зухвалий і на півдикому коні.

— Сьогодні вранці він прискакав сюди і осадив коня перед шатром Зербіет-ханум. Він співав про те, що красуня томиться в тяжкому полоні у страшного ведмеда і що він приїхав її визволити. Зербіет-ханум, почувши пісню, вийшла з шатра і необережно наблизилась до вершника. А той схопив її, поклав упоперек сідла й помчав. Слуги не встигли затримати. Не карай їх!

І всі знову впали на коліна і завили.

— Карати я вас не стану, але й хвалити теж не буду.

Гаврило Олексич наказав слугам поки що нікому не говорити про викрадення, дивуючись і радіючи несподіваному випадку, який позбавив його від небезпечного ханського подарунка. Він почав готуватися спішно до від'їзду, побоюючись ще нового спалаху милості або гніву монгольського володаря.

Розділ дев'ятий

НАРЕШТІ ВДОМА!

Її очі весь час світилися перед ним, спалахуючи іскрами то радості, то докору. В той останній далекий день, коли вона, вся запорошена снігом, стояла на високому ганку рідного будинку, накинувши на плечі малинову шубку, опущену темним сободем, і махнула йому гаптованою хусточкою,

він обернувся на воротах, стримав коня і, не втерпівши, помчав назад до ганку, стис маленьку руку, гарячу й міцну, і, вихопивши її хусточку, понісся навскач, здіймаючи снігову порошу... Цей день він пригадував потім багато-багато разів, діставав потай завітну хусточку, розшиту по краях червоними шовками, і вдихав ніжний, ледве вловимий аромат весняних квітів.

Не забув він її, свою Любаву, але, мимоволі одурманила голову гарна татарка, зачарувала своєю сумною піснею, жагучими танцями, зміною гнучкістю тіла, і він проводив у її шатрі дні і ночі, все забуваючи, слухаючи її оксамитовий голос, заливаючи свою журбу міцним янтарним вином.

І як добре все-таки, що тепер йому не доведеться, як наказав Батий, везти її з собою в Новгород. Він знову сам, вільний, і згубного дурману немовби й не було.

Тепер попереду дальня дорога, так само нескінченна і втомлююча, як і туга, що стискає серце. Його дружинники й слуги, всі на лахматих скуйовджених конях, розтягнулися по вузькому бечівнику вздовж застиглої безмежної річки і робили короткі зупинки в рідких селищах, що потопали у снігових заметах.

Нарешті настав жаданий день, і шлях закінчено. Знайомі ворота з мідним складнем на поперечній балці. Високі шапки снігу увінчують бокові стовпи. Могутній стукіт кулака розбудив дворових псів, і вони, брязкаючи ланцюгами, відгукнулись лютим гавканням.

Пізнавши гучний голос хазяїна, заохали, заметушилися слуги, розчиняючи стулки тесових воріт.

Гаврило Олексич поволі заїхав на подвір'я, озираючи пильним поглядом і блискучі під ранковим сонцем слюдяні віконця з зеленими різьбленими віконницями, і сани, і критий візок під навісом, і важкі брили снігу на даху, і крижані бурульки, і ганок з червоними витими стовпчиками.

Ганок, очевидно, старанно підметено і так само, як тоді, запорошено легким снігом, але ясочки ще нема... На східцях видно чийсь слід. Гаврило Олексич притримав коня, чекаючи, що ось-ось розчиняться навстіж важкі двері і вибіжить його хазяєчка простоволоса, не встигши по-заміжньому викласти важкі шовковисті коси... А з будинку вже линули радісні крики й вищання жіночих голосів.

Розчинились знайомі з дитинства двері, і в них з'явився

сивий сторож, Оксен Йосипович, у синьому охабні. Він сховався по східдях поволі і, скинувши хутрянну шапку, пізько вклонився боярину. А де ж ясочка?

— Здрастуй, друже рідний! — сказав Гаврило Олексич. — Де ж моя хазяечка? Чи не занедужала? — сходлячи з кося і віддаючи повіддя підбіглому челяднику, запитував він.

А на подвір'я вже в'їжджали веселі дружинники, і все навколо сповнилося гомоном, брязкотом зброї і гучними привітаннями.

Оксен Йосипович кинувся до Олексича і припав до його плеча:

— Нема боярині нашої, Любовочки твоєї! Нянечки тобі вже розкажуть. А я не зможу... Ех! — І старий махнув безнадійно рукою, швидко задріботів до воріт, пробираючись між гомінливими вершниками.

З дверей вибігла стара годувальниця. Однією рукою вона притримувала накинута на плечі козушину, другою поправляла на сивій голові хустку, що зсунулася набік. Дріботячи слабими ногами, вона стала на коліна й заголосила:

— Чому довго не приїздив? Чому в Орді гуляв, жіночку-ясочку свою забув?

Гаврило Олексич нахилився, ніжно поцілував стареньку в голову, сильними руками підвів її і сказав тихо:

— Ти говори до ладу всю правду, що трапилось з моєю бояриною...

Годувальниця, схлипуючи і витираючи широким рукавом очі, заходила розповідати:

— Вона багато плакала і мені так говорила: «Дізналась я, що мій хазяїн в Орді собі іншу дружину має, мене, бідну, забув. Жити більше не хочу. Смерть би собі заподіяла, та боюся гніву божого...» І позавчора обійняла мене міцно, так гаряче, наче прощалась, просила дітей берегти і надвечір на коні виїхала з дому, нікому нічого не сказавши.

Поки старенька пояснювала, на ганку вже зібралися інші пані та служниці, прибігли й діти його: хлопчик і дівчинка. Всі говорили, перебиваючи одне одного, дехто витирив сльози. Гаврило Олексич, схопив на руки обох дітей і закричав:

— Геї, досить! Доволі охати і кудкудакати! Я знаю, куди виїхала бояриня. Завтра я її додому привезу на тройці з бубонцями. А зараз ідіть назад у хорони. Приймайте гостей довгожданих. Нагодуйте моїх дружинників.

Усі кинулися в будинок. А перед Гаврилом Олексичем зупинилась висока й дорідна головна домовниця Теклі Ни-

канорівна і, притримуючи його за рукав, нишком сказала:
— Я тобі відкрию, світе наш ненаглядний, де ти знайдеш свою боярину. Я вже все розвідала! Вона побувала у бабусь віщих, і ті наговорили їй бозна-чого. Ось і виїхала вона до жіночого скиту. Постриг хоче прийняти, черницею стати. Молода жіноча кров грає,— чого з досади не придумаєш!.. Постриг! Це не жарти! Он який вузол зав'язався! А ти його зумій розплутати!..

Розділ десятий

НЕВДАЧА

У день приїзду Гаврило Олексич поводив себе незвичайно, дружинники дивилися скося па нього, але запитувати не відважувались.

— Затуманився наш сокіл!.. Звісно: скільки днів їхав, скільки подарунків на в'ючних конях віз, а ясочка вдома його й не зустріла.

— Сидить тепер, мов хмара, за столом і просто з яндови романею п'є.

— Куди ж боярinia виїхала?

— Та не виїхала, кажуть тобі... Втекла.

— Невже? Можливо, її якийсь завзятий молодець чорнобривий силоміць викрав?

— Тихше ти! Не смій такого слова мовити!

— Не я кажу. Від боярських куховарок чув.

— Куховарки ж мені ще й інше говорили: до скиту боярinia на богомілля поїхала, а домовниця проговорилася, ніби вирішила вона постриг прийняти. Надокучило без строку Гаврило Олексича ждати, а він, кажуть, в Орді завів собі іншу дружину, татарку. От боярinia і затужила. Кров у неї молода, гаряча, кипить,— звісно, дурман у голову і вдарить.

— Правильно! А може, її обпоїли. У боярина недругів немало.

— Навіщо? Це вона від образи. Таку розумницю-красуню, як наша боярinia, і раптом на бусурманку замінити.

— А де ж вона, бусурманка? Можливо, її й не було?

— Ні, була. Полонені самі бачили. Ось вони і проговорилися...

— Все ж таки страшно: постриг! Не жарти! Звідти ворття нема.

Усі розмови, проте, одразу припинились, коли заметушились слуги і почали скликати деяких близьких дружинників у гридницю на розмову до боярина.

Не всіх пощастило зібратися: одні пішли до своїх домівок, інші не могли добудитися, — спали міцним сном після тяжкої дороги.

Обсмикуючи каптани, пригладжуючи довгі кучері, тугіше затягуючи пояси, дружинники підіймалися по рипучих східцях у знайому здавна гридницю. Усе, здавалося, на місці, як і колись було: і великі образи в кутку у срібних ризах, і ослони, покриті темно-червоним оксамитом. Так само крізь обмерзлі слюдяні віконця пробивалося сонячне проміння і веселими зайчиками гралося на широкій скатерті, розшитій вигадливим узором.

Ще вранці, побачивши всіх домашніх, Гаврило Олексич хотів піти до Олександра Ярославовича, щоб докладно розповісти йому про свою поїздку до Батия, але дізнався, що князь на полюванні і повернеться в Новгород тільки після-завтра. Отже, можна було зайнятися своїми справами і відпочити.

Зараз, без каптана, в розстебнутій сорочці, із срібним ланцюжком з іконкою і ладанкою на грудях, він сидів, відкинувшись назад, на покуті, широко розставивши на ведмежій шкурі довгі босі ноги. Татарські строкаті сап'янові чоботи недбало валялися під ослоном.

Він тяжко дихав і обводив похмурим поглядом тих, що входили, низько йому вклонялися і ставали гурточком поблизу дверей. Біля Гаврила Олексича, край столу, красувалась велика дерев'яна яндова і різьбленої роботи ківшик.

— Здоров будь на багато літ, Гаврило Олексич, — сказав старший з дружинників, високий і поважний, погладжуючи густу рудувату бороду і допитливо вдивляючись у зблідле, але красиве обличчя Гаврила, який весь час облизував сухі, запалені губи.

— Здрастуйте, хлоп'ята! — вигукнув той, немовби отямившись від забуття. — Сідайте ближче. Зараз поговоримо. Гей, челядь! Подавайте новий жбан з медом і чаші, та не малі, а найбільші.

Служки заметушились, дістаючи з дерев'яних різьблених полиць, що тяглися вздовж стін, срібні кубки і візерунчасті заморські чаші.

Олексич почекав, доки служка, стоячи на колінах, обгорнув йому ноги кольоровими онучами, і сам натягнув

чоботи. Він підвівся, злегка похитуючись, поки другий служка допоміг йому одягнути каптан і підперезатися срібним поясом. Знизавши плечима, провів рукою по волоссю і сів у старе різьблене крісло. Тримався він прямо, дивився зірко, і тільки запалені, почервонілі очі свідчили про довгі години роздумів, проведені на самоті біля жбана з заморською романеєю.

— А де Кузьма Шолох? Гей, Кузю! — гукнув Гаврило Олексич так голосно, що, здавалося, його почули на подвір'ї.

— Тут я, тут! — весело відповів Кузьма, входячи в двері і застібаючи каптан.— Мене ледве відлили крижаною водою. Тепер я до ваших послуг.— Він посміхнувся задирливо, низько вклонивсь і скромно сів на ослоні біля дверей, вдивляючись в боярина і намагаючись розгадати його наміри.

Той виждав, поки слуги розставили посуд і налили в кубки і чаші темного меду чи заморського густого вина.

— Ну, ворухіться мершій і йдіть звідси,— сказав він челядникам.— Та причиніть двері. А тут, хто молодший, нехай підливає ківшиком з жбана.

Усі взяли в руки чаші і кубки й чекали.

— Я вас викликав до себе, друзі! — почав Олексич і замовк, прикриваючи очі великою, міцною долонею.

— Мабуть, німець знову непокоїть? — обережно порушив тишу старший дружинник.

— Це діло для нас не нове,— відповів, поволі опускаючи руку, Гаврило Олексич.— Німці завжди проти нас зуби гострять, і з ними рахунки в нас будуть недовгі.

— Ото хоч розгуляємось! — весело вигукнув Кузьма Шолох.

— Погуляємо! — підтримали інші голоси.

— Ні!.. Зараз у мене інша справа. На це потрібна ваша хитрість...— Він задумався на мить і, труснувши головою, додав: — Потрібно ще... краплю веселоштів. Недарма ж ми всі Васьки Буслаєва внучата.

— Правильно, правильно! — загомоніли дружинники. — З тобою ми це від того, щоб і побешкетувати... Тільки нам поки що невтямки, про що мова мовиться.

— Невже не вгадали? А ти як думаєш, Кузю?

— Та так, що на полювання ти нас кличеш? Не проста лисичка втекла, ой не проста, а з сріблистою спинкою.

— Правильно, Кузю, правильно! І ось що нам треба зробити. Тут головне — баритися не можна. Дехто вже муд-

рує захопити дорогоцінну лисичку. А ось як же перехитрити цих мисливців...

— Піймаємо, неодмінно піймаємо! — вигукнули дружиники і презирнулись, збагнувши, до чого веде мову Гаврило Олексич.

— І ведмедя ми ловили, і па вовків ходили. Чи нам же не визволити лисичку?!

Гаврило Олексич підвівся і, спираючись руками на стіл, неголосно став пояснювати свій план:

— Дивіться, зараз додому до своїх дружин та сестер не відлучатись! Бо якщо обмовитесь хоч словом, завтра вже знатиме весь Новгород. Беріть з моїх конюшень свіжих коней, сідайте, і ми відразу ж виїжджаємо.

Розділ одинадцятий

ЗАМУТИЛА ТУГА-ЖУРБА

Верст за двадцять від Новгорода, вниз по течії сивого пінистого Волхова, на правому березі, серед березових перелісків, затаївся жіночий монастир святої Парасковії-П'ятниці. Купці-шкіряники брати Ноздриліни спочатку змурували кам'яну церкву на згадку померлої бабусі своєї Параски Дормидонівни, прозваної «Кременем», бо поклала початок багатству сім'ї Ноздриліних, які розгорнули велику торгівлю з заморськими містами, поставляючи їм шкури, волос, щетину і шерсть, а головне — найрізноманітніші хутра.

До цієї церкви відтоді потекло паломництво, головним чином жінок, які приходили з усіх кінців новгородської землі. В народі укріпилося повір'я, що гаряча молитва святій Парасковії-П'ятниці допомагає від жіночих хвороб і у всяких жіночих смутках. Досвідчені прочанки-богомолки пояснювали, що сама свята Парасковія в житті багато зазнала кривди від недолюдка-чоловіка і від тринадцяти дітей, що дуже важко народжувались. І тому й після смерті великомучениці жаліє всіх, хто приходить до неї виливати в сльозах і молитвах свою тяжку жіночу долю.

Брати Ноздриліни не обмежились спорудженням церкви, а поставили цілий скит з ялинових і соснових колод, з усіма службами, келіями, конюшнями, складами, банею, погребом, копильнею для риби і причалом для монастирських рибальських човнів.

Ігумені вибиралися з високого благословіння новгородського архієпископа особливо суворі, неусміхнені, які зуміли б тримати в страху божому й покорі всіх черниць і послушниць, прибулих з близьких і далеких новгородських п'ятин. Ігумені повинні були суворо й невсипуще дбати про монастирський порядок і добро, не допускати марнотратства й карати недбайливих, пильно наглядаючи за майстернями — ткацькою, вишивальною, іконописною, злотошвейною, за пасікою і монастирським садом, де визрівали яблука, вишні і тягнулися грядки кущів агрусу та смородини.

Якось після благовісту до утрені в покої ігумені, матері Юхимії, прибігла юна Текля, «послушниця на побігеньках», і, захекавшись, розказала:

— Сьогодні, щойно сторож Михеїч пішов ворота відчиняти, — а ж знаєте, хто до скиту під'їхав? Бояриня, справжня бояриня, молода, з перлиновими підвісками у вухах. Сама бачила, як вона хустку з голови стягнула і, простоволоса, пішла до воріт. А Михеїч чогось перелякався і перед нею ворота знову зачинив. І каже, що боярині не інакше як загрожує велика біда, напевне, старий чоловік убити хоче. Чому, каже, вона руки все ламає і потай сльози витирає, а сама така гожа та гарно вбрана... І з нею дві чорнявки. Всі трое на конях верхи, немовби з татарської неволі прискакали.

— Та де ж вони? Сюди, чи що, йдуть?

— Ні, ні, мати Юхиміє! Михеїч їх не пускає і ніяк не хоче відчинити ворота.

— От старий корінь!

— Не хоче, їй-богу ж, не хоче! Я кажу йому: «Відчиняй, Михеїч, пускай боярину. Бачиш, як утомилася з дороги». А він усе відмахується: «Може, за нею навздогін зараз боярин примчить з молодцями і першому мені дасть по потилиці. Знаю чоловіків обдурених!» Так і сказав: «Якщо мати ігуменя звелить, то нехай і приймають гостю послушницю. А я від біди піду якнайдалі на Волхов — сівів ловити».

— От невгамовний старик, от плутій! Біжи до матері Павли, скажи, що я звеліла ворота відчинити, а боярину у себе в келії прийняти. Та щоб зараз же розпалили баньку.

Текля помчала щодуху, а мати-ігуменя почала облачатись, щоб показатися перед прибулою у всій своїй пишноті.

Прибулу молоду боярину помістили в келії ключниці, матері Павли, і та сама з нею сходила в жарко нагріту баньку, де вони обое мились і обливалися квасом. Мати Павла потім шепотіла на вухо ігумені, що в молодій боярині

все справне, ніяких бісівських знаків чи синців не видно. Сама мочалкою їй терла і спину, і живіт. Теж непомітно, щоб вона була при надії,— хоч невелика, але доладна і в юному тілі. Жити б їй та поживать у любові й радості, а ось завела одне: «Прийміть мене у скит, хочу постриг прийняти».

— Ой матінко! — вигукнула ігуменя. — Та коли вона до нас у монастир вступить, то багатющий вклад внесе і казною, і угіддями. Які землі, ниви й покоси наш скит зможе від неї одержати у вічне володіння! Треба негайно постригти боярину, поки вона не схаменулася та назад додому не поїхала. Текле, запроси до мене отця Досифія. Ми з ним усе обміркуємо.

Розділ дванадцятий

У СКИТУ

Любава стояла на колінях на підкладеній чорній оксамитовій подушці посеред храму, перед аналоєм з образом святої богородиці. Поряд з нею стара черниця обережно тримала на руках довгий чорний одяг і чорний же каптур. У цей одяг буде облачена після постригу молода боярнина. Її довге русяве розплетене волосся буде відтяте ризаками і впаде на холодну кам'яну підлогу.

А поки що послушниця Любава міцно стиснула маленькі руки. Напівбожевільним поглядом вона втупилась у великий образ богоматері з немовлям на руках і сухими тремтливими губами тихо шепотіла то слова молитви, то якісь недоладні скарги: «Господи, зміцни віру мою! Допоможи, мати божа, виконати волю господню! Вижени мою слабкість!»

Позаду молящої стояла величава й сувора ігуменя Юхимія. Суворо звівши чорні брови, вона спиралася на високий посох із золотим набалдашником. Ігуменя зірким, наче скорботним, а часом похмурим поглядом позирала то на маленьку боярнину, то на обличчя Досифія, ієромонаха, що стояв біля боярині і тихо наказував, схиляючись до її вуха.

— Молися, чадо мое... і повторюй слова, здавна мовлені: «Аз, раба божа, грішна...»

Але боярнина мовби не чула його і зовсім інші слова злітали з її блідих тремтячих губів.

Ігуменя подала очима суворий знак черниці, що стояла

поблизу з невеликим мідним підносом, на якому був срібний ківшик з теплим вином. Вино те підносили причасникам. Черниця підійшла ближче. Громіздкий, червонолиций, з рудою бородою диякон, що стояв поряд з Досифієм, узяв ківшик, підніс до уст Любави і пробасив:

— Випий, дочко моя, теплоти для підтримання сил тілесних.

Хор черниць на криласі співав надзвичайно скорботний псалом, що свідчив про тлінність земного життя, про марність і суєтність усіх мирських стремлень і радощів.

— «Світє тихий святої слави, що прийшов на захід сонця, засвітив вечірне світло...» — жалібно виводили ніжні жіночі голоси, і сумнішали обличчя черниць, старих і молодих, що стояли рядами, в чорних рясах, ревно хрестились і разом ставали на коліна чи безшумно підводились.

«Послушниця на побігеньках», Текля, мишею протислась серед черниць і прослизнула до самої ігумені. Та суворо скосила на неї око, але, побачивши стривожене обличчя черниці, велично схилилась і підставила вухо.

— Приїхали! Багато молодців... На баских конях... Одні ворота ламають, інші поскакали в обхід скиту. Там тепер біля воріт Павла з ними лається і відганяє геть. Послала спитати, свята мати ігумене, що їй робити?

— Скажи, щоб кріпилась на славу божу. Тільки господь нам допоможе, і біси окаянні всі відкинуться.

Наче порив вітру й шурхіт пронісся по рядах безмовних черниць, які трохи заворушилися і потім знову застигли в благоговійній тиші. Текля зникла. Ігуменя, ствердно хитнувши головою, глянула багатозначно на Досифія:

— Послішай! — і, обернувшись до пишнотілої черниці, сестри «на ключах», прошипіла: — Свічі!

Дві черниці пішли по рядах, роздаючи молільницям тонкі воскові свічки. Усі засвітили одна в одній, і храм виповнився багатьма вогниками. Хор почав розливатися іще більш скорботним антифоном, які звичайно чуються, коли провадять похоронну відправу над покійником: адже раба божа йде добровільно з світу, відмовляючись од усіх житейських радощів, і стає вірною «рабою Христа».

Отець Досифій знову схилився до Любави, яка стояла навколушках, і настирливо умовляв:

— Повторюй, чадо моє, що аз тобі кажу: «Добровільно хочу чин ангельський прийняти...»

Черниця вставила у стиснуті руки боярини товсту, з вели-

ким полум'ям свічку, і в її тремтливому світлі вже можна було ясніше розрізнити ніжні риси блідого обличчя і великі слъози, що котилися з-під опущених вій.

Даремно отець Досифій схиляв своє волосате вухо до уст Любави, він не міг спіймати жодного її слова. А ігуменя усе запевняла, наче не помічала Любавино мовчання:

— Вона вже говорить... Говорить усе, що слід. Говори далі, отче Досифію. Здійсною постриг! Де різакі?

— Тут, у мене різакі! — прогудів дякон, тримаючи в руках великі напівіржаві ножиці.

— Чого ждете? — квапила ігуменя. — Відрізуй четверо пасом навхрест на голові і швидше вистригай гуменце...

Бояриня, заплющивши очі і міцно стиснувши губи, більше не говорила ні слова. Раптом її маленький рот напіввідкрився і здивовані очі засяяли радістю: вона почула такий знайомий, такий рідний голос:

— Любаво! Любонько моя! Квітонько весіння! Яким злим вітром тебе сюди занесло? Ти чому тут, моя ласочко?

Любава, немовби отямившись, схопилася на ноги і впустила свічку. Перед нею, в сутінках храму, в сизому диму духмяного ладану стояв він, її любий, довгожданий чоловік і дивився на неї веселим, ласкавим поглядом.

Вона хитнулася і, простягнувши вперед руки, кинулася до Гаврила Олексича, але, втративши останні сили, впала плиском на кам'яну холодну підлогу.

— Ти звідки, безсоромний бусурмане, взявся? — вересливо закричала, забувши про свій стан, ігуменя. — Чого тобі тут треба, у жіночому святому монастирі? Геть звідси, бешкетнику, печестивий татарський перевертню!

Усі черниці, змішавши ряди, кинулися увсібіч і стовпилися по кутках. А до храму, гупаючи чобітьми і списами, входили дружинники і голосно перемовлялись. З гнівним, ображеним виглядом, замахаючись посохом, ігуменя попрямувала до Гаврила Олексича, а він, ніби не помічаючи її, обережно підняв на руки непритомну Любаву і швидко пішов до виходу. За ним і дружинники з гомоном почали залишати храм, позираючи на сторопілих черниць.

Співи на криласі обірвалися. Усі півчі застигли від подиву. Лише одна ігуменя все ще стукала посохом у підлогу і кричала:

— Окаянний безбожник! Владиці поскаржусь! У Київ до самого митрополита поїду! Він на тебе нашле і грозу, і страх, і трепет!

ГРОЗОВІ ХМАРИ ЗБИРАЮТЬСЯ

Розділ перший

ДЖИН ЗАСТЕРІГАЄ

(З «Дорожньої книги» Хаджі Рахіма)

«Учора мені приснився такий незвичний сон. Нібито я йшов пустельним степом, поринувши у спогади, спотикаючись об каміння, по якому ковзали зелені ящірки, а інколи звивалася мідянка.

Раптом почувся короткий свист вітру і обірвався. Наче велика темна пташина промчала мимо і зникла в туманних сутінках.

На перехресті звивистих запилених доріг, на зарослій дикими травами «Могилі невідомого дервіша», задумливо сидів мій Джин.

Багато років я не бачив його, але відразу впізнав по смаглявому прекрасному обличчю, по бірюзових, сяючих, пронизливих очах, по його темпо-ліловому легкому одягу, розшитому золотими узорами, з алмазними блискітками. Коли я підійшов ближче, очі його потемніли від гніву і стали чорними.

Він заговорив... І слова його, тихі й мелодійні, оксамитовими переливами долітали до мене, як уривки стародавньої дивної пісні:

— Ти забував мене? Ти тікав од вічності? Ти вештався по гомінливих базарах, у неспокійному патовпі, і пропадав у грушобах, де ворогують задрісники і невірні? Місяці минали безслідно, а ти забував про творче захоплення і польоти по синьому ефіру до іскристих сузір'їв...

Затаївши віддих, я мовчав, намагаючись не пропустити жодного слова мого могутнього, поровливого покровителя, що надовго мене залишав.

— Я сьогодні з'являюсь перед тобою востаннє. І якщо я побачу, що ти одвернувся від безсмертної думки і від розмови з великими тінями минулого, борцями за сліпучі далі,— ти мене ніколи більше не побачиш.

Я відповів:

— Довго я блукав по світу, розшукуючи тебе, вільний, неприборканий генію, і не міг помітити хоча б 'короткочасну тіль, хоча б якісь напівстерті твої сліди...

Він ворухнувся, і світлий відблиск його колихнувся на сирій землі, як перлиста пляма місячного світла.

— Де твоя шалена подруга — Думка? Де вона? Це ж вона ходила з тобою в незвичайне? Чому я не бачу її поруч тебе? Хіба й вона зрадила тебе?

— Ні! Нікчемні, які не змогли вбити мене, з шаленої люті вбили мою легкокрилу, довірливу подругу. Відтоді я блукаю, я поранений, я самотній і не потрібний людям...

— Ти мариш! Зробися для них необхідним! Зможеш це зробити тільки тоді, коли дуже захочеш... Людина вмирає, але Думка її лишається безсмертною... Я вже бачу легку тіль твоєї швидкої подруги поруч тебе...

Джин випростався. Його струнка тіль чітко вимальовувалася на вечірньому небі, в якому спалахували яскраві тихі блискавиці. Він показав на захід:

— Іди туди! Там на неосяжній рівнині будуть страшні бої. Ти побачиш там і велику мужність захисників своєї батьківщини, і нездоланну волю завойовника. І ті, й ті сильніші від заліза і вогню. Будь серед сміливих, і ти про них розкажеш іншим.

Велична тіль Джина ставала все прозорішою і, нарешті, зникла.

Несподіваний холодний вітер шелестів напівзасохлими стеблинами рослин. Могила була порожня і сумна. І я вирішив йти на захід, туди, де спалахували й згасали блискавиці.

Такий дивний сон я побачив. Чи здійсниться ж він?..»

Розділ другий

У БАГРОВОМУ ПРОМІННІ

Коли скінчилися теплі дні, осінь подула холодними вітрами і морозяні ранки примусили згадати про хутряні шуби, Юлдуз-хатун уперше почула про те, коли саме хан великої татарської орди вирішив кинутись у стрімкий, напад на «вечірні країни»...

На цей час веселі співучі струмки уже встигли затягнутися легенькою кригою, річки по берегах обросли полою, обіцяючи скоро замерзнути зовсім. Тоді всі шляхи стануть

зручними не тільки для баратотисячної кінноти, але й для караванів і валок, скрипучих гарб, що їх тягнули відгодівані за літо могутні круторогі воли.

Тиха Юлдуз-хатун разом з своєю вірною рабинєю китайкою І Ля-хе все літо й осінь гуляла в невеликому саду навколо «золотого будиночка» за високим кам'яним муром. Китайка І Ля-хе ще ранньою весною виїжджала на маленькому конику в степ, розшукувала там улюблені на її далекій батьківщині рослини і привозила іриси, тюльпани й інші гарні квіти та цілющі трави. Усі вони були старанно розсажені на грядках, уздовж доріжок, які так красиво перепліталися, як того хотів будівник палацу Лі Тун-по. Він же збудував легку, паче мереживну, альтанку. Такі альтанки на його батьківщині завжди ставляться над двірцевими ставами. Через сад пролягла канавка, проведена із джерела, яке було вище міста Сарая. Великий арик перерізав усю нову столицю і спадав кількома каскадами. Він крутив колеса невеликого водяного млина, де перемелювалось найбільше пшеничне борошно для харчування тих, що були в палаці.

У саду був і басейн, викладений кольоровим камінням. У ньому плавали маленькі червонопері рибки. Юлдуз-хатун любила годувати їх, коли вони при дзеленчанні її дзвіночка спливали веселими зграйками.

Цієї осені Бату-хан по багато днів не провідував Юлдуз-хатун, увесь час був у роз'їздах, перевіряв окремі частини свого величезного війська або радився з темниками, готуючи похід на захід. Похід мав бути раптовий і навальний.

Якось Бату-хан приїхав до Юлдуз-хатун надвечір. Вони сиділи самі в мереживній альтанці, і тут вони вперше посварилися. Юлдуз-хатун сказала, опустивши очі:

— Прости, що я заговорю про те, що ти задумав і про що я знаю тільки з чуток. Я хочу висловити те, що мучить моє серце. Адже я люблю тебе не за те, що ти непереможний полководець і великий правитель народу. Я вперше затріпотіла, побачивши тебе ще тоді, коли ти був гнаним і коли, як сміливий джигіт, вислизнув від убивць на захопленому тобою чужому білосніжному коні. Відтоді моє маленьке серце лежить у твоїй долоні і думки мої в'ються тільки навколо тебе...

Юлдуз-хатун замовкла і з тривогою спостерігала, як останнє проміння призахідного сонця, пробившись крізь по-жовтіле листя дерев, багровими плямами впало на смугляве суворе обличчя, таке близьке й рідне. Од поривів вітру оці

червоні плями ворухнулись, і вона подумала про потоки червоної крові, що завжди проливалися за помахом жорстокої руки цієї людини, яка зараз так тихо і мирно сиділа поряд неї.

— Скоро ми з тобою розлучимось,— сказав він.— Уперше я поїду без тебе.

— Це як ти звелиш! — І Юлдуз-хатун затулила очі узорчатим рукавом.

— Ти плачеш?

— Як завжди, коли ти хочеш мене покинути... Я хочу тебе просити. Можна?

— Говори.

— Навіщо ти починаєш іще один похід?

Вона побачила, як брови здивовано підвелись і допитливе око скосилося недовірливо.

— Чому тебе це тривожить? Ти давно знаєш, що я повинен виконати заповіт Священного Правителя. Він велів, щоб непереможне військо монголів дійшло до «останнього моря».

— А навіщо тобі потрібно виконувати те, що заповідав отой...— вона боялася сказати, але все-таки, перемігши себе, сказала: — страшний дід?..

При цих словах Бату-хан здригнувся.

— Він же ненавидів і болвся твого батька, Джуці-хана. Він би ненавидів і тебе! Він би заздрив твоїм перемогам!

Одне око Бату-хана примружилось, і легка посмішка ковзнула по губах.

— Ти, Юлдуз-хатун, найсміливіша у всій моїй Синій Орді. Ти одна сказала мені те, чого не відважився б прошепотіти жоден з найхоробріших воїнів.

— Моя любов до тебе сильніша за страх. І я тобі скажу іще дещо. Ти незвичайно розширив кордони свого царства. Зміцни і збережи те, що є... І ще скажу... Не руйнуй столиці урусів Києва, а зроби її своєю другою столицею і передовою фортецею, проти «вечірніх країн».

Бату-хан від гніву схопився.

— Хто навчив тебе так говорити? Сама ти не змогла б до цього додуматися. Те, що ти радиш, це пусті розмови в гаремі, і більш нічого. Я не можу порушити даге слово. Я обіцяв моїм воїнам, що кожний, хто увірветься в Київ, зможе відламати шматок золотого даху з будинку бога. Досить і того, що три роки тому я обіцяв війську, що ми пограбуємо багате місто урусів Новгород. Але я не дійшов до

нього, застряв з військом у непрохідному болоті. Мої багатури скажуть, що я хвалько і не виконую своїх обіцянок.

Юлдуз-хатун загорнулася з головою в своє легке чорне покривало.

— Знову сльози?

— Чи довго ти будеш у поході?

— Двадцять місяців.

Бату, який вже виходив, швидко обернувся, підійшов до Юлдуз і грубою рукою схопив її за нижнє плече. Він швидко зашепотів:

— Подаруй мені сина! У мене багато синів, але як не тірко, а нема серед них полководця. Нема схожого на сонце! Немає в мене достойного спадкоємця! Всі мої сини між собою б'ються і сваряться, ладні отруїти один одного. Спадкоємцем може стати тільки той, хто вмє повелівати. А такого нема!

Юлдуз-хатун соромливо затулила обличчя руками і сказала:

— Тому я й хочу, щоб ти нікуди більше не відлучався, а був задоволений з твого блискучого, як сонце, царства Синьої небесної Орди, щоб ти лишався завжди в Сарай.

— Чому?

— Бо я вже сподіваюсь, я вірю, що скоро подарую тобі сина, і в нього будуть твої зірки очі, твоя сміливість і твоє вміння повелівати...

Бату-хан стояв задумливий, осяяний багровим промінням призахідного сонця.

— Для мене сміливий, доблесний сип буде найвищою радістю. Весь похід я думатиму про тебе і чекатиму твого дорогоцінного для мене дару. Але я вирушу в похід у призначений мною день... Щоб лишатися могутнім, я повинен трошити своїх сусідів, бо інакше вони розтрощать мене.

Розділ третій

ГНІВ БАТУ-ХАНА

Бату-хана рідко хто бачив розгніваним. Смутляве сухе обличчя його, наче вирізьблене з старого горіха, завжди здавалося спокійним і незворушним навіть за найстрашніших обставин, хоча в його серці, можливо, бушували вихори. Так, у розпалі бою, відчайдушної атаки «божевільних» чи

штурму міста, уся сила волі, напруженої думки напівдикого розуму, злорадості чи досади — все це досягало найвищої сили. І сила волі, і думка, і злість — усі почуття були стиснені ніби в кліщі, стали незламним алмазом, який усе може розрізати. Бату-хан спалахував холодними іскрами сухих коротких наказів.

Тоді особливо блищало примружене око і лівий куточок рота з вигнутим розрізом сухих губів злегка підіймався, показуючи оскал хижих зубів. Його смугляве холодне обличчя освітлювалось ледь помітною усмішкою. Бату-хан вірив у свою могутність і незмінну бойову удачу.

При цьому Бату-хан не раз говорив:

— Могутній бог війни Сульде ще від мене не одвернувся!

Але в той вирішальний день Саїн-хан відчув погрозу можливої небезпеки. Завжди покладаючись тільки на себе, вважаючи, що для нього нема нічого неможливого, в той день він почув помах чорного крила біди, і йому уявилася страшна катастрофа задуманого походу, провал величного плану завоювання всесвіту, плану хвилюючого, задуманого його щасливішим, але ненависним дідом.

Щоб перевірити свої побоювання, Бату-хан скликав «малу раду» з семи вищих мудрих і досвідчених чингізидів і багатурів. Проте з гордоців вирішив поки що не розкривати перед ними своїх тривог, мав надію під час розмови викликати у своїх співбесідників такі ж думки, але зробити так, щоб ці побоювання виявляли немовби вони самі.

У призначений час усі заходили, схрестивши руки на животі, до кімнати, прикрашеної при вході двома позолоченими китайськими «драконами щастя». Кімната «великого прийому» невелика, квадратна. Підлога застелена хорезмським червоним килимом. Біля задньої стіни розкладено, поверх першого, другий невеликий шовковий перський килим з химерним узором. Тут посередині лежить купка квадратних, вичинених до ніжності замші, шматків товстої верблюдячої шкіри. На стіні, над цим священним місцем, прикріплено два «туги», — прапори правого і лівого крила монгольського війська. Між ними — дев'ятихвостий «туг» джихангіра, Повелителя Всесвіту і начальника усіх монгольських сил. Серед восьми густих чорних хвостів яка посередині вирізнявся довгий рудий хвіст знаменитого чингізханівського жеребця.

Ця купка з двадцяти семи (три щасливих дев'ятки) верблюдячих шкур, заведена Потрясателем Всесвіту, була свя-

шеним похідним тронем його онука — Бату-хана. Всі монголи пам'ятали сказані одного разу Бату-ханом слова: «Полководець не мусить возити з собою золотий трон. Він повинен відбирати золоті трони у підкорених володарів і переливати їх у кубки для веселих бенкетів з вірними соратниками. Тронем великого сміливого завойовника повинен бути підсідельник його коня».

Праворуч від трону звичайно сідали великі начальники окремих орд, кюрягани¹-чингізиди: Орду, Шейбані, Гуюк і Менгу. Цього вечора Орду ще не з'явився. Гуюк (як завжди) теж прислав гінця з повідомленням, що він занедужав. Ліворуч посідали грізні темники: Пайдар, Кадан, Бурундай і великий аталик, вихователь і військовий радник Бату-хана, Субудай-багатур, який свердлив кожного своїм єдиним оком.

Бату-хан підпався по кручених сходах і ввійшов нечутною ходою тигра.

— Хай збереже тебе вічне небо на тисячу років! — вклонившись, вигукнули всі присутні.

Гнучкими рухами хижого звіра Бату-хан сів на жовтій купці верблюдячих шкур і обвів усіх уважним поглядом: ніякої тривоги чи занепокоєння ні в кого на обличчі він не помітив.

Усі підходили до Бату-хана і цілували килим між руками, що означало найбільшу вірність і повагу до найближчого. Після цього поволі і з гідністю сідали вздовж стін. Негреня Саїд, спритно прослизнувши до кімнати, припесло гору килимових подушок і підклало кожному під руку. Залишилося порожнім тільки місце праворуч від Бату-хана, де завжди сидів його старший і улюблений брат Орду.

Загальну мовчанку порушив хаң Менгу, сказавши з привітною усмішкою:

— Здається, ми вже напередодні «щасливого дня», початку довгожданого походу? Як твоє здоров'я, наш улюблений Саїн-хане? Чи ти дужий? Як дихають твої груди? Чи могутні твої руки?

Бату-хан байдуже відповідав, дивлячись просто перед собою:

— Дяка вічному небу! Я здоровий. Усе гаразд. А чи ти здоровий?

Менгу промимрив спасибі.

Усі затихли, чекаючи, що скаже Бату-хан.

¹ К ю р я г а н — царевич.

Він почав уривисто:

— Правду сказав мій шаповний кюряган Менгу. Попереду «щасливий день». Він уже близький. Але... повідайте мені, про що думаєте? Чи все у нас гаразд? — Бату-хан обвів усіх похмурим поглядом і зупинився на крайньому зліва хані Шейбані. Той поправив ковпак з пухнатою чорною лисицею, знизав плечима і відповів:

— Ніби все навіть дуже гаразд. Батури наші тільки й думають, що про похід. Коні ситі, відпочили за літо. Могутній переможний бог війни незримо витає над нами і жде з нетерпінням, коли здійсме пилюку кіннота. Похід буде так само славний, як усі попередні походи нашого непереможного Саїн-хана, хоча ми і розраховували на велику підмогу, якої, на жаль, тепер позбавлені.

Усі вигукнули:

— Хай живе і завжди буде осяяний блиском перемоги великий Саїн-хан! Він переможе усіх противників! Горє тим, хто стане на його шляху!

Бату-хан тихо проїдид кризь зуби, але всі почули загадкові слова:

— Шейбані-хан щось знає, але вважає за краще помовчати. — Бату-хан перевів свій погляд на задуманого Менгу-хана: — А ти що скажеш, мій завжди правдивий раднику?

Загальний улюбленець, завжди безпечний і чужий підступності Менгу-хан розвів руками:

— Що я можу сказати? Я ніколи не боюсь небезпеки. Якщо мені загрожує лихо, завжди треба подвоїти свою обережність, свою старанність і сміливість. Але хай краще скаже Шейбані-хан те, про що він мовчить.

Шейбані подивився на всіх, потім суворо крикнув на негрєня, що стояло біля входу і, розкривши рота, уважно слухало розмову:

— Іди геть звідси, чорне гадюченя! — І Шейбані почекав, поки Саїд утік, потім сіпнтав пошепки: — А хто там за завіскою?

— Там Юлдуз-хатун, — сказав спокійно Бату-хан. — Вона моя тінь і може знати усі мої думи. Відгукнись, маленька пані цього палацу! Я хочу, щоб ти краще чула нашу бесїду.

Нижний голос відповів:

— Я корюся, мій володарю!

Відсунулась чорна шовкова завіска, розшита великими золотими драконами. У глибині невеликої кімнати з низь-

кями диванами навколо стіп сідло двоє жінок. Їх знали всі близькі Бату-хана. Це була його маленька кохана дружина Юлдуз-хатун і віддана їй рабіня, колись знатна китаянка І Ля-хе. В розчинені двері, що вели на балкон, виднілися низько пропливаючі хмари і багрянний захід згасаючого сонця.

Шейбані-хан заговорив поволі, розтягуючи слова:

— Мені думається... що ми починаємо... похід... не вчасно... і навіть з великою невдачею...

Усі здригнулися й завмерли, здивовано дивлячись на хана Шейбані. Слова його видались зухвалими.

— Якою невдачею? — холодно запитав Бату-хан. Але обличчя його лишалось непроникливим.

— Звичайно, невдачею! Наше військо відразу зменшилось на чверть, а можливо, й на дві.

— Чому? — так само незворушно протягнув Бату-хан.

Шейбані, кваплячись і хвплюючись, заходився пояснювати:

— Ми давно чекаємо посольства від кипчацьких беків. Але даремно. Усі кипчацькі загони були нами нещадно розгромлені, і хоча вони розсипалися по степу, але вперто воювали з нами. Кипчаки хоробрі і витривалі супротивники. До них не раз підсилялися наші послі. Вони спокушували кипчаків, пропонуючи приєднатися до переможного монгольського війська. Коли б вони на це погодилися, то могли б взяти участь у розгромі «вечірніх країн» і пабити свої сідельні сакви незліченними багатствами. Але в кипчаків замість голів на плечах порожні гарбузи з довгими вусами і жмутком волосся на потилиці. Від чого вони втікають і куди? Кипчаків не менше шістдесяті тисяч кибиток. Вони могли б вільно виставити союзне нам військо на шість туменів сміливих вершників. Але кипчаки безглуздо вбивали наших послів. І тепер, як тільки наші лазутчики прибувають до них в кочовища і передають дружні листи від нашого мудрого радника Субудай-багатура, кипчаки, наче від жаху, похапливо складають шатра, в'ючать їх на верблюдів і йдуть на захід сонця.

Усі мовчали, позираючи на Бату-хана. Той байдуже відрубав:

— У чому ж друга невдача для нас?

— Друга невдача, — сказав Шейбані, — це уперті, завзяті уруси. Вони теж могли б виставити військо не менше ста тисяч піших і кінних воїнів. Хіба встояли б «вечірні країни» проти такого вторгнення грізних воїнів Сходу?

— Для чого ще згадувати про урусів і шкодувати, що їх нема! — заперечив хан Менгу. — Ми досить їх пізнали. Ці бородаті силачі люблять свої ведмежі барлоги і не хочуть вилазити з них. Вони добре-б'ються тільки тоді, коли захищають свою рідну землю, і не люблять залазити в чужі. Нема чого сподіватися на їхню допомогу! Ведмедям не надогнати нашої стрімкої кінноти, все одно вони б від нас одстали у дорозі.

— Ніхто їхньої допомоги і не просить, — сказав хан Пайдар. — Кипчаків нема з нами. Подумаєш, яка біда! Ф'ю! — свиснув віп. — Вони тепер уже далеко й бігтимуть не оглядаючись все далі, доки не перейдуть через Карпатські хребти. Як союзники кипчаки нам не годяться, а як вороги — не страшні. Що то за ворог, як він утікає!

— Але ні забувати кипчаків, ні прощати їм не можна! — прохрипів іржавим голосом Субудай-багатур. — Ми їх повинні ненавидіти як зрадників, як підлих шакалів. Якщо вони воюють проти нас і шкодять нам як зрадники, то нема й не буде їм пощади! Якщо й угорці теж почнуть воювати проти нас, то і їх ми покараємо, але суворіше, ніж звичайних супротивників. Наш проникливий володар уже багато разів надсилав через вірних людей листи до угорського короля Бели, нагадуючи, що він повинен зустріти нас гостинно, як єдинокровних братів, і з'єднатися з нами для подальшого походу на «вечірні країни», скріпивши союз булатним ланцюгом дружби.

— А якщо Бела ніби погодиться, а потім зрадить нам? — тихо запитав Шейбані.

Учасники «таємної ради дев'яти» вперше побачили, як завжди незворушного Бату-хана охопив лютий гнів. Він зненацька впав на простягнуті вперед руки, відштовхнув ногою замшеве сидіння і, кілька секунд стоячи рачки, з оскаленими зубами і хижими очима, був схожий на розлюченого вовка, який огризається на собак.

— Дурниця! Базікання! Безпідставні страхи! Недостойно виступив Шейбані-хан.

Бату схопився на ноги і гнівно заговорив:

— Жалюгідний, нікчемний той полководець, який, вирушаючи в похід, озирається на всі боки, щоб знайти союзників... А я впевнений, що все те, що для Шейбані здалося нещастям, насправді є наша велика удача. Прихований ворог страшніший відкритого. Яка користь від союзників, які вагаються та яких нам же ще довелося б рятувати! У гниле

болото їх, до злих дүхів-мангусів! Якщо наше військо стало меншим, як каже Шейбані-хан, а ворогів стало більше,— то ось як я думаю, і зі мною так само думає Субудай-багатур, мій мудрий вчитель. Це він мене навчав, як перемогти велике царство Цзин¹. «Якщо нас мало,— говорив він,— то ми повинні нападати, як дикі звірі, шаленою зграєю. Там, де інше військо йде десять днів, ми повинні пронестися ураганом за два дні. Неповороткі телепні мені не потрібні. З ними перемоги не добитись!» Чи правильно я сказав? Чи так ти мене учив?

— Правильно, усе правильно! — прохрипів Субудай-багатур.

— І ми виступаємо негайно! — гарячкував Бату-хан.— Накидаємось на «вечірні країни»! Ми зітремо на порошок усіх, кого зустрінемо на шляху. Праве крило нашого непереможного війська розгромить місто урусів Чернігів, потім Переяславль² і рушить на поляків і далі на угрів³, чи мадьяр. А ліве крило переправиться через Дніпро і обрушиться на Київ, здере золоті дахи з будинків їхнього бога і перетворить у золу і попіл цю стародавню столицю урусів. Це буде останній смертельний удар списом у спину поваленого назавжди в порошок колись сильного народу...

— Ой, добре! Ой, як добре! — вигукнули хани.

— Зупинятися в Києві я не буду! — аж задихався Бату.— Попереду матимем багату здобич... Дуже багату! Ми промчимо через країну польського короля, знищимо його війська, щоб не дати можливості затаїтися у фортецях та лісах і несподівано напасти на нас ззаду. Усі війська — і поляків, і їхніх союзників — германів, хвальків з білими хрестами на спині, та й всіх інших ми розчавимо нашими чудесними кінями і змішаємо з пилюкою доріг... А потім я солодко мститимусь! Я нападу на зрадників-кипчаків та угорців і роздеру їх, як барс, що скочив уже на спину ревучого від жаху бугая, на шматки! Там, на рівнинах багатого угорського степу, я дам перепочинок нашим сміливим воїнам і нашим дивним невтомним коням...

Усі завмерли, здивовано дивлячись на майже завжди мовчазного Бату-хана. Підвівшись, він стояв, стиснувши кулаки і важко дихаючи, піздрі його роздувались, губи сіпались. Він говорив із злісною посмішкою:

¹ Царство Цзин — Китай.

² Мається на увазі південний Переяславль-Хмельницький.

³ Угри — угорці.

— Я клянусь, що піймаю угорського короля. Белу і сам перекушу йому горло і нап'юсь його крові... Тоді я буду, нарешті, вільний і поміряюсь силою з іншими військами «вечірніх країн». Тоді Шейбані-хан побачить, хто сильніший: бистра, як вітер, непереможна монгольська кіннота чи їхні прославлені мляві шкапи, сховані під залізними панцирами і прикриті важкими щитами...

— Ти молодець! Ти справжній багатур, мій молодший брате! — прозвучав низький голос. На порозі стояв гладкий хан Орду. — Я пізнаю в твоїх словах могутній голос нашого діда, Священного Правителя, Потрясателя Всесвіту!

При цих словах усі монголи підвели руки догори і кілька разів нахилились, промовляючи стиха заклинання.

Орду підійшов до Бату-хана, обійняв його і злизав язиком з його щік краплини поту. Він сам підібрав і склав у купку розсипані верблюдячі шкури і посадив на них зблідлого, нахмуреного Бату-хана. Той вказав Орду на місце поряд себе й запитав:

— Чому ти спізнився? Чи ти здоровий? Чи ти сильний?

Орду відмахнувся й почав скребти п'ятірнею товсту шию.

— Яке горе! Яка втрата! — удавано застогнав він.

— Здогадуюсь: твоя грецька царівна! — незворушно промовив крижаним голосом Бату-хан.

Розділ четвертий

ЗУХВАЛІСТЬ ХАНА НОХОЯ

Усі учасники «великої ради» з веселими усмішками перезирнулися. Орду засопів і розвів руками:

— Вона моя, і вже не моя! Її в мене викрали. Або, можливо, вона сама втекла... Але, як я дізнався, вона тепер перебуває у твого, Саїн-хане, улюбленця, молодого буяна Нохоя, непутящого сина шановних батьків.

Почулися здивовані голоси:

— Як? У достойного Татар-хана син буян і шибеник? Та чи може це бути?

— Ви цього не знаєте, бо останнім часом, майже цілий рік, юний хан Нохой кочував у степу, полюючи на сайгаків, лисиць і вовків. А нещодавно його батько викликав додому, сюди, в наш табір, бо почув про близький похід. У цьому поході повинен брати участь кожний чингізид. От батько

й сподівається, що у поході Нохой стане розсудливішим і виявить себе доблесним воїном. І що ж! Тут, у ставці, він знову бешкетує, нікому не дає спокою, затіває бійки, влаштовує пиятики. На своєму вороньому коні з дутаром у руках він під'їздить п'яний до юрт достойних ханів і співає пісні на славу їхнім дружинам та наложницям...

— Дзе-дзе! — вигукнули всі присутні і докірливо похитали головою.

— Недоумкуваті жінки, почувши пісні Нохой, мов зачаровані, виходять до нього, а він їх хапає, перекидає впоперек сідла і навскач везе до свого становища. Кажуть, що там у нього вже утворився цілий гарем з викрадених дружин, і першою була Зербіет-ханум, подарована тобою новгородському послу...

— А першою розпутницею в цьому гаремі — твоя грецька царівна? — байдуже запитав Бату-хап. — Чому ж ти не зарубав і її, і хана Нохой?

Орду звернувся до китаянки І Ля-хе, яка сиділа біля ніг мовчазної Юлдуз-хатун:

— Шановна китаянко! Чи не зможеш ти мені дати сюди пару подушок? Мені важко сидіти на цьому ханському священному троні.

І Ля-хе безшумно принесла й поклала килимові подушки, на яких Орду зручно вмовстився й відповів:

— Так, я не зарубав Нохой. Моя провина! Навпаки: я обійняв його, коли він через день примчав до мене, як божевільний, тримаючи в руках лисячий ковпак і повісивши пояс на шию¹. Він просив мене його зарізати і взяти полонянку-гречанку назад, обіцяв дати в придачу найкращого коня, перський килим і двадцять рабів. Він поклявся, що ніби того вечора, коли викрадав гречанку, був зовсім п'яний. Але це все була брехня. Він знову жартував. Це мене розвеселило. Я навіть обійняв його і сказав, що охоче дарую йому цю струнку змію, колючу фалангу, неприборкану дочку скорпіона. Я побажав їм обом усіляких утіх. Отак, обійнявшись, ми просиділи з ним довго, до ранку. Я підливав йому вина і радів, що так легко міг позбутися цієї, завжди неспокійної, піччю не вдоволеної і жадібною до неможливого румійки. Нохой теж був задоволений і всю ніч співав пісні.

— А все-таки, як ти думаєш: чи буде якась користь від Нохой у майбутньому поході?

¹ Знак каяття і просьби про помилування.

— Хан Нохой, хоч і юний, але має гострий розум полководця. Ось що він говорив, ось що пропонував... Та що це таке? Цей зухвалий хлопчисько вже тут!.. Він нічого не боїться і щодня придумує щось нове!

Усі остовпіли. З вулиці долинула пісня. Дзвінкий задержуватий голос співав:

— Струнки та пригожі дівчата монгольські,
Очі їх сяють, як веселі світлячки,
Що летять у ніч весняну над нашим степом.
І щасливий той сміливець, що не боїться
Взяти на долоню отакого світлячка.

Усі хани шепотіли:

— Правильно! Правильно! Прекрасні наші нічні світлячки! Прекрасні наші монгольські дівчата!

А голос здалеку співав:

— Прекрасною птицю Сімург беріг в своїм шатрі
Хан Орду, прославлений безстрашний багатур.
У тої птиці очі перламутрові
Загоряються, як зорі ввечері,
Але вкрав її п'яниця і волоцюга,
Мисливець вільний і сміливий Нохой.
Він ту птицю за ногу прикував
Срібним ланцюгом до стовпа
При своїй юрті, поруч з любимим конем.

Усі хани дивилися один на одного, похитували головами і не зводили очей з хана Орду. А той, за звичкою, з'єднавши кінці коротких товстих пальців, шепотів:

— Яке щастя! Яку радість послало мені вічне небо! Тепер я зможу, нарешті, відпочити від турбот і тривог, яких мені завдавала ця неспокійна жінка з румського царського роду. Скабки й колючки в моїй юрті більше нема!

А голос з темряви виспівував:

— Прекрасна квітка лілія схована в золотий палац.
Сто вовкодавів і тисяча воїнів її стережуть.
Жоден сокіл, хоч відважний, не проникне
В той узорчатий палац,
А сміла пісня волоцюги донесеться
У палац до білої лілії,
Оспіває красу її очей, гнучкість стану
І ходу лякливої лані.

Задумливе обличчя Бату-хана освітілося загадковою по-смішкою. Примруживши очі, він пильно подивився в очі Юлдуз-хатун. Жінка скинула чорне шовкове покривало, схопилася й відповіла йому прямим сміливим поглядом чорних очей. Її бліде обличчя, завжди лагідне і покірливе, тепер палало гнівом. Вона стояла напружена, як натягнута струна, стиснувши маленькі кулачки.

— Заспівай йому теж пісню! — тихо їй поволі сказав Бату-хан.

— Йому? Такому пахабі й розбійнику? Ніколи!

— Заспівай! Заспівай і поклич його сюди! — настирливо наказав Бату-хан. — Я хочу його побачити! Перед собою, тут!

Висока китаянка І Ля-хе нахилилась до вуха маленької Юлдуз і щось зашепотіла. Юлдуз кивнула головою і, взявши дутар, вийшла на балкон. Вона заспівала ніжним, зворушливим голосом. Слова пісні виразно линули в тиші заснулого міста.

• — О мандрівнику, гостем, братом
Ввійди в цей дім з доріг крутих!
Країн побачив ти багато
І нам повідаєш про них.

Раптом Юлдуз-хатун крикнула, вбігла назад до кімнати й кинулась на груди І Ля-хе.

На балкон швидко видерся юнак у хорезмському оксамитовому ковпаку, опушеному лисячим хутром, і в смугастому каптані, підперезаному срібним поясом. В його обличчі, дуже смуглявому, вражав самовпевнений погляд блискучих чорних очей, високий лоб і задирлива усмішка.

Він стрімко вправ на коліна, підповз до Бату-хана й шанобливо схилився до його ніг. Бату-хан від несподіванки одсахнувся назад. Усі посхоплювались з місць. Юнак вигукнув:

— За моє зухвальство прошу стратити мене, але раніш вислухай, великодушний, милостивий Саїп-хане! Я звик їздити з притороченими до сідла арканом та шовковою драбиною з гаком. Я видерся до тебе пайпрямішим і найшвидшим шляхом тільки тому, що почув ласкаве запрошення. Невже без такої ніжної пісні я насмілюся б пройти по священних килимах твоєї господи? Проте ти, як і завжди, в тисячу разів мудріший і проникливіший від мене! Цією піснею ти, як досвідчений мисливець, замацав мене сюди, щоб я зрозумів свій обов'язок...

— Який?

— Обов'язок монгольського воїна — в час великого походу бути в перших рядах твого війська!

Бату-хан підвів праву брову і дивився на юнака недовірливо. Нохой чітко промовив:

— Зачисли мене простим воїном у пайпередовіший загін і покажи зробити неможливе! — Нохой знову припав обличчям до килима і застиг.

Бату-хан звернувся до хана Орду:

— Шановний брате, віддаю тобі цього безрозсудного. Роби з ним що хочеш.

Орду підійшов до юнака, легко підвів його своїми, як ведмежі лапи, сильними руками і погладив по щоді.

— Дивак! Жартуєш із смертю! Сідай тут у куток і чекай, і слухай, що далі вирішить зробити з тобою наш улюблений Саїн-хан.

Бату-хан звернувся до свого вихователя і радника:

— Мудрий Субудай-багатуре! Я вже багато разів розмовляв з тобою, і разом ми обмірковували майбутній похід. І я знаю і пам'ятаю твої поради. Інші ж їх ще не знають. Чи не скажеш ти щось важливе присутнім тут моїм вірним соратникам?

Субудай заговорив коротко, уривисто, голосом хрипким, як гарчання вовкодава:

— Ми повинні пригадати заповіді й походи Єдиного... По них учитися... Пригадаймо, що оголошене ним вторгнення в Китай спочатку здалося нашим степовим ханам безумством. Царство Дзинів мало тоді народу у триста тридцять три рази більше, ніж монголи всіх родів і племен нашого степу. Військо Цзинів нагадувало безкінечний ліс. Але крізь нього, з наказу Єдиного, почала прорубуватись наша безстрашна кіпнота... Міста китайців мали високі кам'яні мури... Неприступні... За ними ховались перелякани жителі... Вони здали погрозували нам великими сокирами й мечами і висовували зроблені з глини й соломи опудала своїх страшних богів... І вони самі ж нам покірливо здавались... Так буде й тепер... Скільки попереду урусів, румійців, угорців, кипчаків, латинців, франків та інших племен? Навіть споконвічне синє небо відразу цього не скаже... Але ми повинні пам'ятати і не забувати суворих заповітів Священного Правителя, і ми переможемо. Столиці «вечірніх країн» будуть падати, як наші повстані юрти під час урагану... Наш удар повинен бути раптовим, безпощадним... і в тому місці, де

ворог не чекає... Ворога треба обдурити, показати, паче ми його боїмось. Крикнути: «Гар-гар!»¹ і відступити. А коли він з дурних радощів поженеться за нами і змішає свої ряди, ударити ще стрімкіше, ще безпощадніше... Але навіщо все це повторювати? Адже ви й самі це знаєте!

Субудай заплющив своє єдине око. Він похрюкував, як кабан. Здавалося, що він спить.

— Скажи їще нам що-небудь, наш шановний учителю! — звернувся до нього хан Орду.

Субудай ткнув пальцем в Нохоя, який сидів з покірливим виглядом.

— Свого племінника признач тисячником... у загін найбільш «буйних»! Там він або відразу скрутить собі в'язи, зчепившись з таким же, як він, сміливцем, або примусить його скоритися. Але якщо через рік він виявить себе справжнім чингізидом... якщо зробить неможливе, то стане твоїм грізним темником. Перевір його.

У загальній тиші Бату-хан сказав:

— Ієсун Нохой...² Ти доведеш, що в тебе собачий нюх і залізна сміливість. Візьми з собою у похід свою шовкову драбину. По ній ти першим вилізеш на стіну Києва, столиці урусів. Зараз повертайся через ці двері до своєї юрти. До тебе прийде тўргауд і оголосить мою волю. Дозволяємо вийти.

Нохой підхопив червону шовкову драбину і, задкуючи дрібними кроками, вийшов із залу великої ради.

Розділ п'ятий

У ТАБОРІ „БУЙНИХ“

Вони зламали печатки їще з одного глечика з янтарним мазандеранським вином. Вони розпили його до останньої краплі, вилитої, згідно з звичаєм, собі на голову. Бату-хан водив рукою в повітрі, наче бажаючи схопити літаючого метелика.

— Я повинен їх побачити, оцих лютих нестримних воїнів... Почути їхній дикий рев, пісні і суперечки.

¹ Г а р - г а р! — Назад!

² Ієсун Нохой — «залізний пес», згодом звичайна кличка хана Нохоя.

— Тобі не подобає йти в це зборище буйних п'яниць і забіяк! — сказав Субудай-багатур. Він лишався спокійним, з кам'яним обличчям, тільки його шрами, що пересікали праве око і щоку, після пиятики побагровіли. Він говорить:

— «Буйні» не знають правил поваги. Вони недостойні зустріти тебе і високих поважних людей...

— Повага мені надокучила!.. Я хочу побачити сварку, коли двоє хапаються за ножі, і пройти між ними непомічним, в одягу мандрівника.

— Твоя священна нога, о величний, повинна ставати тільки на килим відпочинку або ж бути у стреміні походу.

— А сьогодні мої ноги ступатимуть по стежці нових випробувань. Нехай мене супроводжує тільки один безумець Нохой. Принесіть мені інший одяг.

Субудай-багатур, сопучи, підвівся, пошкандибав до дозорного тургауда, що стояв за дверима, і, вчепившись в його плече, зашепотів йому на вухо:

— Принеси п'ять найбрудніших простих плащів! Нехай десять тургаудів на конях слідують за нами в кількох кроках і нехай будуть готові захищати нас.

— Увага й покора! — сказав тургауд і вийшов з шатра.

Бату-хан, нікого не слухаючи, усе щось мурмотів і ловив метелика. До нього підповз на колінах дервіш-літописець Хаджі Рахім:

— Сліпучий, дозволь і мені йти з тобою. Там «буйні», непокірні воїни дев'яносто дев'яти племен. Я допоможу тобі зрозуміти їхню лайку, пісні й розмови...

— Іди, але в темряві не впади у яму лиха. Хто тоді писатиме про мої походи?

Незабаром п'ять чоловіків, закутаних у старі плащі, вийшли з шатра у безмовну ніч.

Через кілька секунд заокостіли кінські копита: кілька вершників рушили за тими, що пішли...

На рівнині серед невисоких горбів горіли незліченні багаття. Посередині, на торговім майданчику, лежали верблюд і коло них спали купці й погоничі, обіймаючи тюки з товарами. Скрізь, навколо багряних вогнищ, лежали й сиділи воїни, що прибули сюди з віддалених земель. У них іще не було порядку, начальників, які б скували їх єдиною волею. «Буйним» була відведена для табору оця рівнина поблизу ріки Ітіль. Усі чекали походу на захід сонця і зби-

ралися групами навколо тих вогнищ, де чулася знайома мова — тюркська, перська, белуджів, курдів, адигеїв, лезгин та інших рівнинних і гірських племен.

Всюди виднілися певеликі похідні шатра, зшиті з повстин чи простих полотнищ, підпертих і розтягнутих на жердинах. Чулися крики і хмільні пісні.

Деякі племена сиділи кружком навколо великих палаючих вогнищ. Воїни, щільно притулившись один до одного, слухали розповіді досвідчених у походах батирів, чи старих бувалих людей, чи переливчасту поему-пісню, довгу й тягучу. Співак тонким горловим звуком виводив старовинну пісню, супроводжуючи її бринчанням на хурі¹, про подвиги дідів, степових славних багатурів.

П'ятеро подорожніх, проходячи повз вогнища, зупинялися, прислухаючись до пісень.

— Про що він співає?

— Він співає про Іскендера Дворогого, про його війну з рудобородими...

Несподівано двоє вершників з гиканням промчали через рівнину, доганяючи один одного. Розкидаючи палаючі голівешки, коні стрибали через вогнища. Присутні ревіли, кричали, схоплювалися й хапались за мечі.

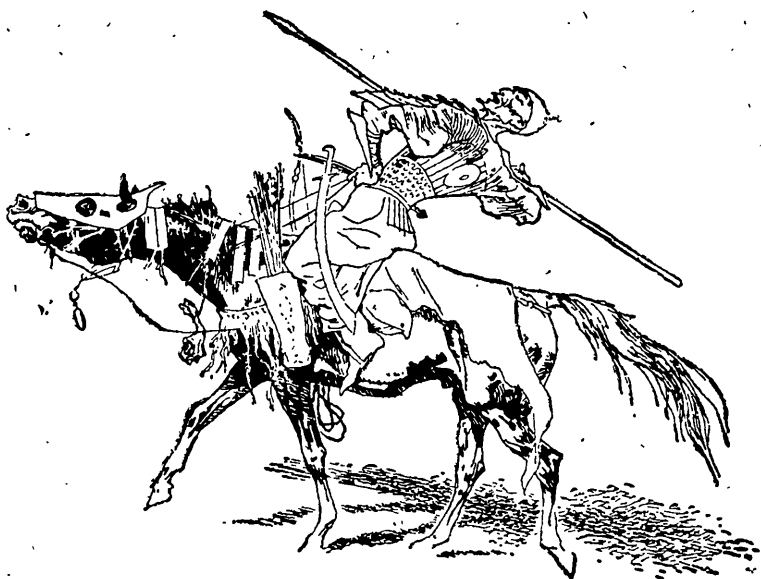
Перший вершник — молодий, в арабському чекмені, — був без зброї. Його піджарий гнідий кінь легко переплигував через високі язики вогнищ, гасав по рівнині і намагався врятуватись од переслідувачів. Другий вершник — у шоломі, панцирі, зі списом напереваги, — сидів на вороному коні і, пригнувшись, хропів, як розлючений вепр. Вороги, супроводжувані прокляттями розгніваного табору, помчали до дальніх горбів.

Незабаром звідти повернувся тільки другий вершник. Він їхав поволі, на спокійному сильному широкогрудому вороному коні, обережно об'їжджав вогнища і відповідав жартами на лайку «буйних». Усі вже заспокоїлись і дивилися з цікавістю на невідомого силача.

Збруя його коня була прикрашена кольоровими торочками, сідло покрите замшевим чепраком незвичайної білизни. На шиї коня, серед срібних прикрас, звисав дивний темний обрубок, що нагадував руку до ліктя із стисненим кулаком.

Вершник під'їхав до першого вогнища, де поважно сиділи

¹ Х у р — монгольський триструнний музичний інструмент.

воїни в червоних і жовтих смугастих халатах. При його наближенні улігерчі¹ замовк, розмови стихли. Усі розглядали гостя, а він, наслідуючи співакові, несподівано затягнув високим голосом:

— Я, барс Утбой Курдистані, непереможний в битві воїн!
Розбив я тьму невірних, і слави я достоїн!

І прекрасно це!

Я утік з полону франків, від залізних кайданів,
Я поклав велику гору із відрубаних голів!

І прекрасно це!

Я убив Джелал ад-Діна, кров його цвіла, як мак!
Я зідрав із нього шкіру, під сідло зробив чепрак!

І прекрасно це!

Я його підвісив руку при уздечці золотій!
І так трапиться із кожним, хто з Утбоем вступить в бій!

І прекрасно це!

Тоді один з п'яти подорожніх, що стояли віддалік, скинув на землю плащ і підбіг до кипчаків, які сиділи в колі.

— Слушайте мене, мідногруді, залізоруки!

Усі обернулися до того, хто говорив. Він був високий, стрункий, в ургенцькому чекмені, з двома кицджалами за поясом.

¹ Улігерчі — співак.

— Оце ж хвалько і пахаба ніколи не вбивав Джедал ад-Діна, найнебезпечнішого з наших ворогів. Джедал ад-Дін ще живий, він гасає по Ірану і гасатиме доти, доки його не спіймає Джебе-нойон та не приведе сюди в ланцюгах, до Саїн-хана. Якщо зараз піхто не дасть мені гострого меча, списа, який влучно б'є, і вірного копя, щоб зіткнутися з оцим базікалом і настрикнути його ослячу голову на гостру палу, то, клянуся, я кинусь на нього з самим кинджалом! Я краще помру на полі бою, аніж примирюся з отаким брехливим хвальком!

Усі кипчаки посхоплювалися і закричали:

— Скажи нам своє ім'я! Бери мій меч! Бери мого коня! Ось щит і спис!.. Влаштуємо суд аллаха! Він дасть перемогу справедливому і скине у вічний вогонь злочинця!

— Моє ім'я — Залізний пес, Ієсун Нохой, той, що не знає поразки.

— Це хан Ієсун Нохой, славний із славних!.. Улюблений племінник джихангіра Бату-хана!.. Допоможемо йому.

Кипчаки заметушилися, привосячи мечі і списи. Кілька осідланих коней були спішно приведені, і кожний власник пропонував свого.

Не вагаючись, Нохой вибрав рослого рудого коня і легко скочив у сідло. Кипчаки одягли на нього широку ремінну перев'язь з кривим мечем, дали спис і маленький круглий щит.

Утбой Курдистані, натягуючи повіддя, осаджував свого широкогрудого вороного коня, Зіщуdivшись, вициривши зуби, Утбой Курдистані злісно поводив очима.

— Хай управляє твоєю могутньою рукою воля неба! — бажали Нохой кипчаки.

З торгового майданчика почали швидко биштовхувати та розганяти купців і їхніх в'ючних тварин. Вершники, що під'їздили звідусіль, утворили широке коло, де мав відбутися поєдинок — аллахів суд. Кілька сивобородих дідів зголосилися бути безсторонніми суддями.

Бійка почалася.

Ієсун Нохой помчав розлючено на курда і зенацька повернув коня набік, коли Утбой хотів його ударити. Його спис, пролетівши далеко вперед, увіткнувся в землю.

Тоді Нохой швидко повернув коня і, накинувшись на курда, почав ваносити йому блискавичні удари сячучим мечем.

Утбой, теж, очевидно, досвідчений воїн, спочатку спритно відбивав удари, але коли шолом його виллється розсіченим,

він звівся з коня, який помчав через майдан і був спійманий глядачами.

Нохой зупинився біля лежачого ворога і запис списа над його спотвореним, залитим кров'ю обличчям.

— Чи здаєшся ти, гнойовик і брехливий шакал?

— Я дам тобі викуп, який заправиш,— простогнав Утбой.— Пощади мене!

— З чиві білої шкіри зроблений твій чепрак? Скажеш правду, і я подарую тобі твоє підле життя.

— Візьми з мене викуп,— стогнав курд,— мого коня з сідлом, усю мою зброю, навіть гаманець золотих динарів, тільки ні про що мене не розпитуй і відпусти!

Нохой опустил списа ще нижче, так, що кінець його легка торкнувся до обличчя Утбоа.

— Я візьму весь твій викуп, але ти признайся чесно, чи живий і де переховується неприборканий Джелал ад-Дін?

— Я ніколи не тільки не вбивав Джелал ад-Діна, але навіть і не бачив його. Я збрехав...

На майданчик, де відбувалася бійка, повернувся павскач арабський юнак на сухорлявому легкому гнідому коні. Він наблизився до Нохой.

— Не вбивай цю людину-гієну. Оглянь білу замшеву шкіру на сідлі, і тоді нехай він зжере труп свого батька!

— Я в усьому признаюся! — вигукнув курд. Він ледве підвівся і хитаючись пройшов до свого коня. Розстебнувши реміні, він хотів кинджалом відрізати половину шкіри, але арабський юнак вирвав з його рук чепрак і розгорнув. По формі це була шкіра, зідрана з людини, і коли відігнулася частина, що покривала голову, звідти розсипалось світле шовковисте жіноче волосся...

Крик пронісся по натовпу. А Утбой Курдистані, розмазуючи рукавом сльози, що рясно полилися, схлипуючи, мурмотів:

— Це була моя найулюбленіша, але найпідступніша невольниця! Я застав її, як вона любилася з моїм конюхом, висловухим губошльопом. Рука цього підлого раба висить на шії мого коня! Я відрубав її.

Курд зняв з себе пояс з мечем, кинджал і поклав на землю. Повід з коня він передав Нохою.

— Ось мій викуп, а ось гаманець із золотими динарами. Я все втратив: і улюблену невольницю, і вірного коня, і чесне ім'я! — І він спотикаючись пішов убік під крики й регіт «буйних».

Ра́птом над табором пронісся гомінкий голос, подібний до хрипкого заклику дикого оленя на вершині гори. Це Субудай-багатур на коні виїхав на середину майданчика, де відбувався поєдинок. За ним слідували на конях його чотири супутники.

— Слухайте, воїни непереможного Бату-хана, які дивляться мені в очі! Слухайте уважно, воїни табору «буйних»! З вами говорить великий аталик Субудай-багатур! Припиніть бійки і сварки! Готуйтеся до близького походу, щоб розгромити печестивих шакалів «вечірніх країш»! Велика Яса мудрого Правителя, чие ім'я невимовне, забороняє всім воїнам його непереможного війська ворогувати між собою, красти одне в одного, говорити неправду. Хто порушить цей закон — побачить смерть!

Увесь табір «буйних» затих. Кожний намагався почути, що накаже великий непереможний полководець, одноокий радник Бату-хана.

— Слухайте новий наказ джихангіра: збирайтеся негайно в десятки і сотні і вибирайте собі начальників. Великий Бату-хан призначить вам тисячників і темника. З вашого табору «буйних», де досі не було ні порядку, ні сили, ні єдиної могутньої руки, з сьогоднішнього дня, після наказу джихангіра, виросте передове хоробре військо, яке стане його зірким оком і чуйним вухом. Відпині жоден воїн не посміє блукати по військовому табору великого Бату-хана та поблизу його без наказу, і якщо він не матиме свого десятка і пайцзи на шиї, такий воїн-бродяга буде зарубаний на місці... А вашим тисячником, з наказу джихангіра, буде найсміливіший з сміливих хан Нохой,— доблесть його ви зараз бачили.

Усі «буйні» почали радитися між собою, обмірковуючи, кого обрати своїми начальниками. Тільки молодий араб не міг забути свого ворога-курда. Він знову побачив його в натовпі і протиснувся до нього, палаючи люттю й шаленством.

— Я, Юсуф ас Сакафі, клянуся страшною клятвою, що ти, поганий хвалько Утбой, від мене не врятуєшся! Я спіймаю тебе і з живого здеру твою свинячу шкуру, щоб нею покрити спину мого осла.

Курд відбіг і, ховаючись у темряві ночі, вигукнув:

— Я врятувався спочатку від шаленого Ієсун Нохоя, а тепер і від безумного араба Юсуфа. І це так прекрасно!

Бату-хан з своїми чотирма супутниками не кваплячись повертався до своєї ставки.

— Усі ці різномовні «буїні» воїни особливо будуть страшні для мирних жителів «вечірніх країн». Вони мені дуже згодяться, коли в поході я міцно затисну їх у своїй руці. Між собою ворогувати вони більше не посміють. Як передовий загін, вони сіятимуть жах і паніку у тих землях, в які з ними вирушать мої головні тумени. Я їх посилаю негайно проти урусів,— нехай вони спалять місто Київ.

Розділ шостий

НАМІЧЕНИЙ ПОХІД

(З «Дорожньої книги» Хаджі Рахіма)

«Джихангір Бату-хан — хай збереже його всевидючий! — сьогодні вранці мені сказав:

— Я тебе викликав, мій вірний учителю, щоб ти якнайстаранніше почав знову записувати те значне, що повинно зберегтися в пам'яті наших потомків. Я звелів усім темникам, щоб завтра, в день початку «місяця кінських скачок» (1 жовтня), вони підняли свої тумени, посадили на коней і двинули їх на захід сонця. Похід повинен бути стрімким, як шалений ураган, що знявся в мирному степу. В цьому — успіх задуманого. Це принесе небувалі перемоги, переверне догори копитами й животами усіх пихатих жителів «вечірніх країн», хай не думають, що ніхто не зможе їх перемогти й розчавити. Тому я починаю похід раптово, поки вони лежать у мирній дрімоті, чухаючи за вухами і попиваючи солодке вино...

Ці слова примусили мене затремтіти, і коліна мої отерпли. Саїн-хан пильно покосився на мене й запитав:

— Чому твої зуби цокочуть? Ти боїшся?

— Ні, великий! Я не боюсь і не маю сумніву, що ти примусиш їхніх жителів повзти на колінах, шанобливо вимолюючи крихти твоєї милості. Але я боюсь, чи вистачить у тебе сили, здоров'я і невсипущої обережності, щоб уникнути удару в спину, коли все вже буде тобі особливо сприятливим?..

Саїн-хан вчепився своєю чіпкою, як лапа орла, рукою в моє плече:

— Признавайся, кого ти маєш на думці?

— Усіх! Усіх, хто захотів би, після одержаних тобою перемог, стати на твоє місце...

— Назви імена! Чому ти відводиш очі?

— Мені доведеться перераховувати підряд десятки твоїх підвладних темників і тисячників. Але хіба ти захочеш почати похід жакливою розправою над своїми помічниками?

— А що краще?

— Краще примусити таємних ворогів старанніше служити тобі.

Я побачив те, чого ніхто не бачив: на темному, як кора дерева, завжди нерухомому обличчі Саїн-хана стулелі губи розтягнулися, як для усмішки, і в щілипі показалася біла смужка хижих зубів. Його очі лишались колючими й недовірливими. Він навіть мені, своєму старому вчителю, не повірив і намагався проникнути в моє серце. Потім він поволі сказав:

— Мій несміливий, як тремтлива миша, наставнику! У нас в монгольському степу кажуть: «Скочивши в сідло, треба махнути батою, а не сповзати на землю». Завтра починається небувалий похід проти народів, які в сто разів сильніші за моє військо. Усе, що ти мені зараз сказав, я давно знаю, і краще тебе. Запам'ятай важливе: я розподілив усе моє священне військо на п'ять головних орд. У кожній...— Він задумався, потім додав: — Багато тисяч вершників. І я довірив їх кращим, найдосвідченішим і відчайдушним у нападі багатурам. П'ять злісних беркутів затиснуть у своїх кігтистих лапах моє різноплеменне військо. З однією з цих орд я піду сам. Усі мої орди вже овіяні безсмертною славою. А які грізні полководці їх поведуть! Мій поважний старший брат хап Орду, мій військовий радник Субудай-багатур, мої родичі кюрягани: Менгу, Бурундай, Шейбані, Кадан, Пайдар та інші. Я визначив їм точне число днів, в які вони, не зупиняючись ніде для відпочинку в багатих містах, повинні пам'ятати одне: охопити залізними обіймами першу половину «вечірніх країн» і сплести пальці своїх рук у вказаному мною місці у визначений строк. І я певний, що така зустріч і збір моїх різноплеменних військ відбудеться точно в задалегідь мною обраний день. Тоді я дам короткий перепочинок нашим чудесним коням і безстрашним воїнам, а потім поведу мою велику Синю Орду далі. Я захоплю вивертливого, мов отруйна змія, Фредерікуса, який себе називає імператором германів, італійців, саксів, арабів, а сам затаївся, немов пугач, на морському острові. Але я вико-

лупаю його звідти і нацькую один на одного, як злісних собак, і цього імператора, і його заклятого ворога, хитрого старого чаклуна-папу. Я поставлю обох перед собою на коліна і говоритиму з ними, як з жалюгідними тремтливими курчатами. А потім я їх обох віддам на потіху моїм вірним шаманам, щоб вони їх зварили живими в казані!

Я дивився із здивуванням на розлюченого джихангіра і намагався запам'ятати його слова.

Саїн-хан говорив, і голос його був подібний до зловіщого муркотання тигра:

— Перший короткий перепочинок буде в столиці урусів Києві, останній — на березі великого безмежного моря, що омивав всесвіт. Тоді я виконаю волю Священного Правителя, мого діда...

Саїн-хан задихався і почав жадібно пити вино із золотої чаші. Раптом він різко обернувся. Біля дверей шанобливо сидів на килимі, схиливши голову і схрестивши руки на грудях, молодий його племінник, хан Нохой. Від зухвальства він так насунув шапку на лоба, що не можна було роздивитися його очей.

— Чого ти прийшов? Яку пораду ти маєш дати нам?

— Прости мене, великий джихангіре! Я мимоволі почув кінець твоєї промови і загорівся твоїм вогнем. Дозволь мені додати до числа намічених тобою на розгром столиць іще одну.

— Яку? — І пальці Саїн-хана стислися з такою силою, що він зігнув золоту чашу, і на килим полилося червоне вино.

— Я бачу ясно, що ти так само захопиш столицю греків Рум, щоб не залишати ворогів у себе за спиною. Адже після захоплення Рума ти матимеш тисячі найкращих кораблів, що стоять у всіх гаванях світу. Ці кораблі допоможуть поширити твою могутність, рознести твою славу по всіх морях. Дозволь мені взяти участь у твоєму нападі на Рум.

Саїн-хан ніби й не розгнівався на племінника, він заговорив поволи, будім нехотя:

— Чи не зібрався ти вчити мене? Я тебе вже призначив тисячником у тумені мого шановного брата, хана Орду. Ти разом з «буйними» повинен першим увірватися в столицю урусів Києв. Там ти постарайся достойно виявити свою шалену сміливість. Дозволяємо вийти! Дозволяємо вийти! — закричав він, раптом шаленіючи.

Хан Нохой схилився до землі і, прошепотівши звичайні

побажання, безшумно зник. Коли завіска за ним опустилась, Саїн-хан сказав:

— Він схожий на пса, який гризе велику кістку. Доки не згризе її до кінця, він її не залишить. Думав тільки про грецький Рум, про його завоювання, щоб посадити туди царидею свою гречанку. Хіба полководець, який любить битви, може скарати такого молодця?

Уся ця розмова відбувалася в «золотому будиночку». Чи доведеться мені ще раз побувати в ньому, чи не загублюся я в невідомих просторах всесвіту, через які вирушає страшне військо Бату-хана?

Я записав віщі слова джихангіра, бо і подвиги, і помилки великих людей, і те, як вони ці помилки виправляють,— усе це повинно бути увічнено в літописах на повчання нашим потомкам, хай збереже їх і нас всемогутній!»

VI

ІМЛА РУШИЛА НА „ВЕЧІРНІ КРАЇНИ“

Розділ перший

ХАН МЕНГУ ПЕРЕД КИЄВОМ

Коли влітку минулого року Бату-хан зупинився в пониззі Ітілю, ніхто не відважувався спитати його: чи скоро вирушать війська на захід, на подальше підкорення всесвіту... Він не любив, коли будь-хто щось його питав чи давав поради. Бату-хан починав злобно шипіти і пригадувати імена проклятих злих мангусів. Йому здавалося, що, вислуховуючи чийсь пораду, він втрачає частину своєї величі самодержавного володаря.

Якось він сказав своєму улюбленому двоюрідному братові Менгу-хану:

— Скоро мені знадобиться твоя допомога...

— Завжди я хочу допомогти тобі, але досі ти мені нічого не доручав.

— Прекрасно! Я довіряю тобі тумен правого крила мого незрівнянного війська. Ти завтра ж вступиш у похід. Ти пересічеш куманський степ і пройдеш до річки Дніпра, до багатого головного міста урусів Києва. Там ти викличеш

до себе старшого коназа урусів і суворо накажеш йому, щоб він поклявся мені в покірності й вірності. Потім ти надішлеш сюди гінця, а сам на деякий час відступиш назад у степ, на денний перехід, але ні в якому разі не захоплюй своїми багатрами Києва, хоча б він навіть і забажав мені підкоритися.

— Зроблю, як ти наказав!

— Якщо коназ урусів і жителі міста не захочуть добровільно визнати мене своїм єдиним верховним володарем, ти ще не починай облоги Києва, а все ж одійди назад у степ і там чекай на мене. Відгодовуй коней. Коли ж я прийду до Києва, то пам'ятай, що тільки я,— ніхто інший! — першим віду в столицю урусів. Тоді я дам своєму тумену право першому почати грабіж цього багатого і прославленого міста.

— Я почув, великий, твої слова, і все буде виконано, як ти наказав!

— Можеш іти!

Менгу-хан опустився на коліна, низько схилився перед братом, доторкнувшись головою до килима, а коли він знову випростався, Бату обійняв його, і обидва браті на знак дружби, голосно сопучи, понюхали й лизнули одне одному щоки.

Виконуючи наказ Бату-хана, хан Менгу з відбірним військом рушив через степ. Розграбувавши по дорозі усі зустрічні половецькі стійбища, він, нарешті, підійшов до Києва. Там Менгу прийняв київських послів, знатних бояр, і почув від них категоричне відмовлення добровільно скоритися татарам.

Кияни, зійшовши на стіни міста, з тривогою вдивлялися в далечінь, у східний степовий бік, і їм здавалося, що по безмежній рівнині якесь страшне чудовисько простягнуло на всі боки свої велетенські щупальця: там, поступово стягуючись проти міста, безперервним потоком підходили монгольські загони і ставили свої юрти.

Лунало ляскання бичів, іржання коней, стогнання і рев верблюдів, мукання волів; кричали погоничі, скрипіли вози на високих, у зріст людини, колесах, і багатоголосо гуділа і гомоніла татарська орда.

Степовики розв'ючували верблюдів і коней, ставили великими колами свої юрти. Задиміли багаття. Закипіли поставлені на каміння і трипівжки великі казани.

Посеред табору виросло багате шатро — юрта хана Менгу. Шатро було окутане білою повстиною і перевито візерунчастими смугами. Над дахом з димового колеса-грат почав звиватися голубий димок. Там, усередині шатра, тліло багаття з кізяка — сушеного кінського гною, перемішаного з соломою. У сусідніх юртах розмістилися знатні монголи його почту.

Поряд з шатром зводилася жердина: на ній майорів прапор Менгу-хана — довга бамбукова жердина з невеликою перекладкою зверху, з якої звисали п'ять пухнастих чорних хвостів монгольських лків. Це був священний прапор, який означав, що його володар — найближчий родич покійного Священного Правителя, великого завойовника всесвіту Чингіз-хана.

Тільки чингізиди могли користуватися таким священним прапором.

Менгу-хан прискакав верхи на рябому коні. Його супроводжували великий почет озброєних монгольських вершників і досвідчений перекладач, який добре знав російську мову, — кипчак Хабул.

Останньому було наказано разом з двома тургаудами переправитися через Дніпро і розвідати все, що відбувається в Києві, і чого слід чекати, і чи скоро прийдуть з поклоном до хана Менгу київський князь і знатні бояри.

Менгу-хан звелів приготувати два великі човни і прикрасити їх килимами. На цих човнах вирушили три знатні татарські воєначальники разом з охороною.

Коли човни відчалили, кілька трубачів почали несамовито трубити в дуже довгі шкіряні труби, повідомляючи руських про виїзд до Києва знатного посольства.

Коли човни пересікли Дніпро і пристали до правого берега, там їх зустріли знатні бояри в розшитих візерунками дорогих соболячих шубах і високих бобрових шапках. Руські воїни списками відганяли юрби цікавих. Перекладач Хабул пояснив боярам, що на той берег Дніпра прибув Менгу-хан — брат повелителя всіх монголів Батухана. Хан Менгу чекає, що київський князь зараз же з'явиться до нього для переговорів, а він ждатиме його в своєму шатрі.

Проте руські бояри відповіли:

— Наш князь зараз у своїх палатах, і йому, як головному хазяїну нашого стародавнього міста, непристойно їздити до язичників на поклон. Він запрошує начальників татар-

ського війська прибути до його палат, і там поважні гості самі розкажуть, що саме привело їх до Києва.

Після палких суперечок було вирішено, що до княжих палат підуть тільки три татарські вояначальники, перекладач Хабул і три найближчі до князя бояри. Зустрічні кияни жадбно вдивлялися в татар, про яких розповідалося так багато жажів. Татари поволі йшли вузькою вулицею в напрямі княжого паладу і увесь час про щось тихо радились. Вони вилізли на першу стіну, що оперізувала місто, і довго озиралися навколо, бажаючи якнайкраще все запам'ятати.

Нарешті напівдорозі Хабул раптом сказав руським супутникам:

— Наш преславний хан Менгу послав нас для переговорів, а не для поклонів вашому коназу. Коли б руський коназ хотів нас вшанувати і побачить хана Менгу, то він вийшов би сюди, до нас назустріч. Тепер ми вирішили не йти до вашого коназа і повернемося назад, на той берег. А ви чекайте нас знову і тоді побачите, що з вами буде.

— Так ви лазутчики, а не послі! — закричали бояри. — Ви ходили на стіну, щоб дізнатись, як ми укріпили Київ. Бийте їх! Не випускайте підступних!

Збігся натовп. Монголів схопили і разом з перекладачем скинули з стіни.

Менгу, не дїждавшись повернення своїх послів, зрозумів, що Київ добровільно не здається, але, виконуючи повеління Бату-хана не брати в облогу місто, вирішив повернути назад.

Постоявши на лівому березі і помилувавшись здалеку розмальованими теремами кївської знаті і золотими куполами численних церков, — татари були впевнені, що це справжнє листове золото, — Менгу-хан одвів своє військо у степ.

Розділ другий

У ШАТРІ ХАНА КОТЯНА

Головного і найстарішого половецького хана Котяна, який перебував у Шарукані¹, обсіли важкі думи. Ні в чому не знаходив собі хан Котян заспокоєння. Даремно навіду-

¹ Шарукань — кочовище половців, поблизу теперішнього Харкова.

вали його високі стрункі сини і, скинувши лисячі шапки, шанобливо гладили його руки, прикрашені сяючими персями. Котян гладив їх голови і дозволяв сісти на кольорові подушки, що лежали вздовж круглої стінки шатра, вбраного строкатими килимами.

Кожен з них розповідав останні новини з свого степового життя. Усі скаржились на те, що більше зовсім не приходять каравани купців з морського узбережжя. Нікому стало продавати коней, худобу, хугра, шкури.

— Хто зараз поїде у наш степ? Усі бояться татар. Їхні ватаги швидко проносяться по всьому степу, наче вони втікають від когось, а насправді вони гасають в шуканнях здобичі і видивляються все, що в нас робиться. Не раз їх уже бачили зовсім недалеко від Шарукані.

Котян тяжко зітхнув, похитав головою і подивився вгору, на шматок синього неба, що виднілося в отворі даху, крізь який снувався дим від багаття.

— Сьогодні я одержав чудове повідомлення, не знаю — на радість чи на горе.

— Від Бату-хана?

— Зараз ви про все дізнаєтесь. Гей, хлопчики! Приведіть сюди «божу людину», яку стережуть у сусідньому шатрі! — Котян кілька разів постукав по мідних чашках з водою. — Швидше!

Двоє підлітків, що сиділи біля входу, зірвалися з місця й побігли. Незабаром вони повернулись, підтримуючи під лікті сухорлявого чоловіка, з клоччям сивого волосся на обличчі. Голова його була обгорнута шматком строкатої тканини. На поясі висіли мідні і залізні інструменти, які звичайно побрязкують у лікарів та коновалів. Обличчя його було виснаженим, щоки позападали, але коли він підводив голубі очі, в них світилася жива спостережливість. В одній руці він тримав невелику книжку в запертій шкіряній палтурці, у другій — високий посох із загнутим кінцем, яким завжди пастухи ловлять втікаючих овечок.

— Будь здоровий на багато років, великий хане великого куманського народу! — привітав він Котяна.

Котян відразу ж наказав:

— Гей, хлоп'ята, дайте божій людині підстилку, принесіть коржів і глечик кумису!

Один з синів Котяна узяв строкату килимову подушку і поклав перед прочанином. Той сів на неї і забурмотів молитву.

— А тепер скажи нам своє ім'я, хто ти і з якої землі? Чому блукаєш по світу, такому тривожному в наші страшні роки?

— Я тільки слуга божий, на ймення Юліан. Я мандрую по цьому грішному світі, виліковую хворих і заспокоюю спасенними молитвами умираючих. Сам я з країни мадляр, з її славної столиці Буди. Господь бог і добрі люди мені всюди допомагають, жаліють і не дають померти з голоду. Зараз я йду від грізного царя татар Бату-хана.

— Що ж ти хотів мені сказати особливо важливе? — запитав хан Котян.

— Якщо ти не довіряєш балакучим, то накажи зайвим лишити твоє шатро.

— Вийдіть усі! — наказав хмуричись Котян. — Нехай лишаться тільки двоє моїх старших сиїв. Товмача мені теж не потрібно, — ти досить добре говориш по-куманському.

Ті, що сиділи, підвелись, приклали руки до грудей, схилилися і дрібними кроками вийшли з шатра.

Юліан почав напівголосно:

— Не дивись на те, що я одягнутий як жебрак. У моїх руках — лист найбільшого хана татарського Бату до угорського короля Бели, який я одержав з власних рук монгольського володаря для того, щоб показати його тобі.

Котян здригнув і одразу випростався.

— І ти можеш його прочитати, листа від Бату-хана?

— Ось для цього я й прибув до тебе, доблесний хане Котян, для цього пройшов дуже важкий і небезпечний шлях.

Юліан пошукав за пазухою і дістав невеличкий сувій. Він розгладив його на коліні і запитально глянув на Котяна.

— Ну, читай!

— Цього листа, — почав Юліан, — написано уйгурськими літерами, але монгольською, тобто татарською мовою. Бату-хан повелів передати його угорському королю Белі. Але, зважаючи на те, що при дворі цього короля не знайшлося б мудреця, який би зміг прочитати й пояснити такий лист, то я умовив одного вченого язичника перекласти цей загадковий лист на куманську мову.

— Що ж це був за лист?

— Зрозуміле послання Бату-хана, більш схоже на наказ. У ньому говорилося від його імені так. — І дід почав читати: — «Я — великий хан, посланий небесним владикою, який дав мені право возвеличувати тих, хто схиляється переді мною, і нещадно карати тих, хто не підкоряється мені.

Я здивований, що ти, маленький король угорців, досі не відповів на жодного з надісланих мною тобі тридцяти листів. Я дізнався, що ти, король Бела, маєш намір прийняти до себе весь народ куманів, моїх рабів. І я тобі наказую не приймати їх у своєму королівстві. Їм легко втекти від мене, бо вони живуть у шатрах, але як вислизнеш від мене ти? Адже ти маєш будинки, палаци і цілі міста? Тому я, великий хан татарський, якому вісник небесного царства дав вищу владу над всесвітом, право виявляти милість до тих, хто скоряється мені, і душити моїх супротивників, я дивуюсь тобі, маленький королю угорців».

Юліан обвів усіх спокійним поглядом, старанно згорнув лист і заговорив знову:

— Я для того й їхав до тебе і розшукав тебе у степу, щоб застерегти. Немає сумніву, що Бату-хан незабаром рушить з усім своїм військом на західні країни і нападе насамперед на ваші куманські кочовища. Якщо ти не пішов з ним, він не дасть тобі пощади, а буде мститись за те, що втратив у твоєму народові сильного союзника. Тому я раджу тобі,— іди швидше до угорців. Король Бела прийме тебе, як брата. Поспішай!

Котян сидів, схиливши голову. Руки в нього тремтіли. Потім він повів широкими плечима, наче скинув з себе незручний вантаж, і озирнувся до синів. Вони сиділи, очевидно, вражені, не зводячи очей з батька.

— Що ви мені скажете на цей лист? Говори ти, молодший, Кучуме!

— Що ж тут сказати? Бату-хан говорить, що він написав королю Белі тридцять листів і не одержав від нього відповіді. Напише він ще тридцять першого, щоб налякати Белу, а сам не рушить з місця із своєї нової столиці, де йому живеться спокійно й добре. Адже він втратив багато своїх воїнів під час походу на руські князівства. Він навіть не міг дійти до найбагатшого міста Новгороду і повернув назад. Де йому думати про похід на Угорське королівство! Він лякав, щоб усі боягузливі йому підкорились.

— А ти що мені скажеш, що порадиш, мій старший сину Мучугане?

— Мене стривожив, дуже стривожив цей лист. Спасибі «божій людині», що принесла його нам і попередила про небезпеку. Мені ясно, що Бату-хан, підкоривши і зруйнувавши стільки міст, може вважати, що його війська найсильніші в світі. Він уже спробував крові і сп'янів від своїх

успіхів. Зараз його війська відпочили, і він хоче йти підкоряти всі народи, увесь всесвіт. Адже він і раніше не раз вимагав, щоб ми, кумани, вирушили разом з ним, під його начальством, на «вечірні країни».

— Що ж ти мені порадиш? Що нам робити? — тихо спитав Котян.

— Вибір ясний. Якщо ми підкоримося Бату-хану, це значить добровільно, без бою, підставимо свою голову під його нагострений меч. Не можна чекати жодного дня. Ми повинні згортати шатра і йти в Угорське королівство. Жадні й хитрі татари помчать слідом за нами, але там, на угорській рівнині, коли нам доведеться битися з татарами, ми вже завжди відчуватимемо міцну дружню угорську руку.

У шатрі стало тихо. Тільки долинуло віддалене іржання коня.

— Ти добре сказав. Ти сказав, як справжній воїн. Правильно, сину мій, ми не можемо вагатись. Я наказую негайно розіслати гінців у всі наші куманські кочовища й оголосити: «Згортайте шатра, в'ючте добро, якнайшвидше йдіть з нашого степу до Карпатських гір». Відступати треба швидко, уночі. Поки татари дізнаються і зрозуміють, що це в нас не звичайне перекочування, а що ми йдемо назавжди з нашої дідівської землі, ми будемо вже далеко!

Котян підвівся, схопився за голову і простогнав:

— Тяжко! Ой, як тяжко! Прощай, дідівська земле! Віднині ми, безпритульні блукачі, підемо шукати собі нову батьківщину!..

Розділ третій

РОЗПОВІДЬ ТАМБЕРДИ

Восени цього досить посушливого року Бату-хан нарешті вирішив йти з своєю багатотисячною ордою «на захід сонця», щоб підкорити, як це він давно задумав, «другу частину всесвіту».

Перед важливими походами Бату-хан звичайно ні з ким не радився, а відразу оголошував найближчим помічникам свій наказ. Так і тепер. Але спочатку він довго розпитував тих своїх багатурів, які пещодавно проїздили кипчацьким степом, вилловлюючи там пастухів чи необережних подорожніх. Він хотів заздалегідь дізнатися і зрозуміти, що відбу-

вається на великій степовій рівнині, через яку незабаром доведеться вирушити всьому його війську.

Один із сотників, моторний і сміливий Тамберди, з наказу Бату-хана, побував у Шарукані, бачив там хана Котяна, був ним гарно прийнятий і дізнався про багато чого. Але Тамберди з великими труднощами вибрався із Шарукані і, стривожений, примчав назад до Бату-хана.

Тамберди розповідав:

— У всьому куманському степу тепер велика паніка. Усі куманські племена, які раніше кочували там мирно і вільно, тепер переходять з місця на місце і гадають: що їм робити і куди податись. Вони всього бояться, нікому не вірять і кажуть, що татари, які колись розгромили об'єднані війська урусів і куманів у битві при Калці, тепер хочуть остаточно добити їх, куманів, і відняти всі їхні стада, багатства й особливо коней, які потрібні їм для задуманого Бату-ханом походу на «вечірні країни». Усіх же куманів, кажуть, Бату-хан зробить своїми конюхами і пастухами.

— Правильно! — перебив Бату-хан. — Усіх куманів давно слід зігнути в три погібелі і заборонити їм доторкатися до меча.

— Що ти накажеш мені далі робити? — запитав Тамберди.

— Ти негайно повернешся назад і скажеш хану Котяну, що я повелюю йому прибути сюди, а його війську ждати нас і готовим бути, щоб виступити слідом за моїм доблесним військом. Не гай часу! Завтра ти повинен бути вже далеко!

Коли через деякий час Тамберди повернувся, Бату-хан викликав його до себе. Вигляд у сотника був пригнічений.

— Ну, що робить головний, найсильніший і шкідливий куманський хан Котян? — запитав Бату-хан. — Чому він досі не приїхав до мене і не оголосив на колінах про свою відданість? Він мені тепер став би у пригоді!

— Вай! Вай! Я вже не застав хана Котяна в Шарукані! На столоченій землі валялися остиглі жарини вогнищ, я бачив ямки від шатрових кілків, які ще не встигли засипатись землею, я бачив голодних собак, що блукали, шукаючи по-кидьків, але я не бачив нікого з тих, хто міг би мені розповісти, куди зник хан Котян з своїми кочівниками.

Бату-хан слухав не перебиваючи, але обличчя його ставало все похмурішим і пальці швидко ворушились. Тамберди знав, що це одна з ознак великого гніву Бату-хана. Він упав

навкарачки, охопивши голову руками, а Бату-хан кілька разів сильно вдарив п'ятою в його похилену голову.

— Як ти прогавив це? Чому так пізно розказав мені про це? — прошипів Бату-хан. — Я б устиг схопити й розчавити Котяна.

— Де мені було говорити з тобою! Ти завжди знавш усе раніше й більше за нас усіх, — простогнав Тамберди під важкою ногою Бату-хана. — Ти великий, всезнаючий!

Бату-хан задумався. До нього підійшов улюблений, завжди добродушний хан Менгу і, спокійно знявши ногу Бату-хана з спини Тамберди, опустив її на килим.

Бату-хан похмуро мовчав і швидко ворушив пальцями. Але хан Менгу добре знав, як найшвидше можна заспокоїти розгніваного монгольського володаря і повернути йому «веселе серце». Він тихо звелів тургауду, який стояв при вході до шатра, негайно привести з сусідньої юрти казкаря і співака билин — улігерчі.

Улігерчі, старий, сутулий, з сивою ріденькою борідкою, швидко з'явився. Вклонившись, він безшумно вмотився на килимі біля ніг Бату-хана, злегка проводячи пальцями по струнах свого хура.

Бату-хан вп'явся очима в співака.

— Заспівай мені, мій старий вірний супутнику, про те, що мене мучить, що день у день пече моє серце! Ти зможеш допомогти мені!

Улігерчі глибоко вдихнув повітря і затягнув таку довгу й монотонну пісню, награвучи на хурі, що здавалося, він співає не дихаючи:

— «Великий, що світиться, вирушив на захід сонця
І направився він через той безмежний і прекрасний степ.
Якого не перейти увесь і за багато місяців.
Кочував він тут завжди літом і осінню,
Коли листя жовкне і вітер його підкидає догори.
Кочував він тоді, як падає сніг.
Як ураган насипає замети.
Кочував усе, не спинаючись,
Ловив сонце і тримав його на припоні,
Ловив він місяць і прив'язував до свого сідала
Якось довго спочивав великий у своїй юрті,
Пригадував минулі походи...
Та раптом скочив і закричав,
Ніби темно-чорний беркут, що відчув свободу;
Зняв з голови шапочку, що закривала очі.
Похитнувся він, як мисливський жовтий сокіл,
Коли його випускають з прив'язі.

Заревів він, як сміливий барс,
Що стрибнув на скелю з вершини гори:
— Братове старші, вельможі і піддані!
Численний, могутній народі мій!
Кожне слово, що я мовлю, ви послухайте!
Я скажу вам, не запинаючись:
І славне, і велике ім'я моє
В десяти країнах вже прогрімало.
І неосяжна доблесть моя
Наповнила Алтай, Хангай і куманські степи,
Але всю безмежну могутність свою
Ніде ще повністю я не показував.
Тепер я занудьгував і вирушаю пошукать
Сміливого славного витязя,
Що з криком на мене кинеться,
Зброї грізної, що задзвенить, наближаючись,
Доброго коня-скакуна — могого суперника,
Що з іржанням й тупотом на мене помчиться!
Тепер, мої сміливі багатурси,
Скоріше обрядіть, приведіть мені верхового коня!
Сідлом його осідлайте! Ціна найкраще озброєння дайте!
І якщо покажу я себе славним витязем, —
Вернусь з численною здобиччю,
Багато худоби прижену, областями народ приведу,
Заволодію я багатьма новими підданими,
І юртами народ буде кочувать до мене!
Почався похід! Здригнулося сине небо,
Затремтіла-загула велика земля.
Густа чорна пилюга звивалась над ними,
Чути було тупотіння сотень тисяч коней.
Червоний пил піднімався над ними,
І крики летіли вперед, то крики тисячі воїнів
Могого непереможного війська...

Бату-хан схопився з трону, кілька разів потряс могутніми руками переляканого улгірчі і, діставши з кольорового мішечка, що висів на поруччі трону, шматок жовтого індійського дукру, запхнув його в рот співакові й сказав:

— Ти заспокоїв моє серце, ти одігнав мої турботи! Завтра ти одержиш сильного спокійного верблюда, на якому вирушиш зі мною у новий похід. Спочатку я підкорю головне місто широкобородих урусів — Київ, і там ти співатимеш, як завжди, на моїх бенкетах і розганятимеш мою тугу. А потім я пошлю далі, на «вечірні країни», моє незліченне військо.

ГОРИТЬ ПОЛОВЕЦЬКИЙ СТЕП

Після довгих молінь, заклинань і чаклунських танців шамани визначили найсприятливіший день для початку походу, і п'ять окремих орд суворого, непереможного володаря Бату-хана, який ніколи не посміхався, вирушили з берегів великої річки Ітіль і відразу потонули в безмежних голубих просторах тирсових кипчацьких степів.

Кожний тумен, який нараховував десять тисяч вершників, ішов своїм, задалегідь наміченим шляхом, не заважаючи один одному, тільки тісно торкаючись крилами, як на мисливській облаві, стежачи, щоб жоден звір, жоден подорожній, жодне кочовище упертих, непокірних, що аж кипіло ворожнечею, кипчаків не вислизнуло в проміжки між монгольськими загонами.

Ці загони рухалися настирливо й неухильно в напрямі Дніпра, зупиняючись тільки на ніч, коли необхідно було погодувати втомлених коней.

Вечорами, гріючись біля вогнищ, усі тільки й говорили про те, що вічне синє небо обрало Бату-хана їхнім повелителем, що він готується, ніби лапами дракона, відразу охопити усю, ще не повезолену, частину уруської і кипчацької землі і одним стрімким натиском розчавити будь-яку відважну спробу боронитися.

Попереду війська, вивідуючи шляхи і переправи, гасали розвідувальні загони кожного тумену; за ними наступали головні сили, а позаду підтягувались, намагаючись не відстати, незліченні скрипучі гарби, запряжені млявими волами, рухались у хмарах пилюки гурти худоби і важко ступали каравани верблюдів, нав'ючених розібраними юртами, повстинами, казанами, залізними таганками, мішками з похідною їжею, усім, що може знадобитися в дорозі ненаситному, ненажерливому монгольському війську.

Кожний тумен повинен був сам турбуватися про себе, і всі вони різнилися між собою своїм зовнішнім виглядом, бойовими вигуками, іменами своїх досвідчених суворих полководців. Серед них були деякі старі, прославлені ще в походах Священного Правителя Темучина Чингіз-хана, були випробувані у війні з останнім шахом Хорезму неприборканим Джелал ад-Діном, були темники, які розгромили землі кавказьких племен, були й такі, що недавно пройшли через країну булгар під начальством упевненого і завжди веселого

Шейбані-хана, який уже призначив булларам правителів-баскаків. Був серед них стрімкий Бурундай, що знищив у глибині засипаних свігом руських лісів військо Володимирського князя Гюрга (Юрія). Але особливо грізним вважався завжди переможний одноокий Субудай-багатур, разом з нестримним, як пушена стріла, Джебе-нойоном. Та й інші темняки: Менгу, Кадан, Пайдар, Нарін-Кехен, Курміші й інші — усі вважалися безстрашними тиграми.

Радісно йшли у цей похід монголи і загони інших племен, які до них приєдналися. На що могли сподіватись, який опір могли тепер чинити зустрічні народи? Їх лишалося вже мало, їхня печальна доля вже напроорочена чаклунами-шаманами. І всі вершники, які вирушили у похід, вірили, що впертий і вже осяяний славою щасливого переможного завоювання Бату-хан пройде у заграві пожеж грозою по всіх «вечірніх країнах» і дійде впритул до «останнього моря», що омиває «піднос землі»¹. Там його вірні нукери розпалять величезне багаття, що язиками полум'я облизуватиме багрові хмари, на честь і на згадку Священного Правителя, який задумав підкорення всесвіту, а також на честь усіх порубаних у битвах монгольських багатурів. Там Бату-хан виїде на плямистому, мов барс, коні на вершину кургана і встроить свого блискутого списа в підкорену ним землю. Тоді він вигукне: «Почуй нас, Потрясателю Всесвіту, з далеких хмар! Твоя воля виконана. Всесвіт підкорено!»

І тоді Бату-хан, який не знав, що таке посмішка, уперше розсміється, і сміх його буде схожий на орлиний клекіт.

Розділ п'ятий

ГАРБА СІТНИКА АЗАРГА-ТАХЯ

Велика монгольська гарба поволі, але впевнено повзла в хмарах пилюки по жовтіючому ковиловому степу. Тягли її три пари рудих волів. З пропизливим, мовби сповненим туги й відчаю, вищанням і скреготом поверталися високі, у зріст людини, дерев'яні колеса без спиць, залишаючи в незайманому ґрунті степової рівнини дві довгі глибокі колії.

А втім, ліва передня тварина цієї упряжки була не руда, а ряба, з білими плямами — величезний лютий бугай, і звав:

¹ Монголи уявляли собі землю (всесвіт), яка своїм виглядом схожа на розстелений плащ (чи піднос), оточений беззмжним морем.

ся він Арбан-цаг (десятий), бо такого красеня звичайно тримали як вожака в упряжці якогось знатного тайджі чи цойона, в якій нараховувалось п'ять, а то й десять пар волів. Перший вожак повинен неодмінно мати якусь помітну здалеку відзнаку, щоб хазяїну легше можна було знайти свого воза серед багатьох тисяч скрипучих возів монгольського війська, яке вирушило у похід.

Цей віз був власністю простого, незнатного монгола сотника Азарга-Тахя, який посивів у походах, виходивши спочатку довгий шлях від щасливої солодкоструйної річки Керулену на далекій батьківщині монголів до головної столиці царства Цзинів, трудолюбивих і вправних у різній майстерності китайців. Звідти Азарга-Тахя пішов ще далі — через безводні пустелі Гобі до Ургенча, столиці веселих добродушних хорезмійців, які вважали себе до вторгнення монголів найсильнішим і найщасливішим у світі народом. Ці перші походи Азарга-Тахя здійснював під начальством найвеличнішого з людей, чие ім'я тепер монголам не можна вимовляти вголос, того, хто привів народу монголів непомірну славу, а його князям і военачальникам — незліченні багатства. Деяка частина захоплених багатств перепадала і простим монгольським воїнам. Але чи багато повезеш з собою на бодай і міцному, але невеликому коні з поганим старим сідлом і парою зношених сакв? Щасливим був той, хто мав власного воза, запряженого невтомними роботящими волами, та ще на тому возі щоб сиділа його вірна дружина, а біля неї — бистроокий хлопчик або дівчинка — помічниця в роботі. Така дружина — широкий друг у дорозі, гарна господиня, яка вміє зберегти речі, захоплені під час набігу, що їх Азарга-Тахя, проносячись навскач, кидав на віз, знаючи, що його дружина всьому знайде своє місце, все приховає.

Цю гарбу Азарга-Тахя знайшов колись покинуту біля Ургенча, посадив на неї свою дружину, яка до цього їздила служкою-рабинею в обозі його начальника, темника Курміші. Азарга-Тахя виповнив тоді гарбу доверху різним одягом і запряг у неї спочатку двох худющих верблюдів з горбамь, які бовталися з голоду. Потім його справи почали кращати, розквітаючи, мов весняний степ. Завдяки терпінню й бережливості його вірної дружини, він з безпечного бродяги перетворився в розсудливого хазяїна, особливо після того, як хан Курміші призначив його десятником, а через два роки — сотником і почав доручати відповідальні справи.

А віз надовго став пересувним житлом сім'ї Азарга-Тахя.

Сім'я його поступово зростала. Крім рябого бика і п'яти волів, з'явилося дві собаки: одна велика темна кудлата овчарка, вовкодав, була вірним сторожем; другий — чорний хорт, сухорлявий і стрімкий, став головним годувальником сім'ї. Він гасав по степу, ловив ховрашків і зайців, часом і лисиць і свою здобич завжди приносив хазяйці, яка, знявши шкурки, смажила чи варила тушки звірят, даючи об'їдки вірним собакам.

У гарбі їхало ще троє дітей: дівчинка років трьох і двоє хлопчиків п'яти-шести років, яких хазяйка підбрала в Сараї, де працювали на будівництві будинків притнані з Володимира й Рязані полонені широкобороді уруси.

Вкрай виснажені, полонені майже вимирали. Особливо гинули діти. Схожі на маленькі кістяки, на тоненьких ніжках, вони жалібно просили: «Дай хлібця! Дай скориночку!»

Жінка запитала полонених, хто батьки дітей, і показала руками, ніби няп'чить і колише дитину. Один показав пальцем на землю, потім на небо і махнув рукою, а другий сказав:

— Бери їх та годуй краще! Тут вони все одно пропадуть!

Коли гарба тягнулася по степу, хлопчики бігли рядом, а дівчинка сиділа на руках названої матері і так само, як і вона, повторювала: «Кха-кха!». Таким вигуком монголи підганяють биків.

А коли накрапав дощ і кружляв легкий сніг, хлопчики теж видирались на гарбу і сиділи рядом, разом з трьома курками й півнем, у якого були зв'язані лапи. Жінка накривала їх усіх однією великою повстиною, з прорізнаними дірками, з яких визирали допитливі дитячі голівки. Нова мати почала зачісувати їх по-монгольському, обрізавши все волосся й залишивши тільки невеличку кіску з кольоровим кісником на лівому боці потилиці.

Азарга-Тахя зрідка провідував гарбу, — йому не можна було відставати од своєї сотні. Тому дружина разом з обома хлопчиками розпрягала волів, і вони паслися поблизу, під охороною вірних собак. На світанні жінка за допомогою собак знову зганяла волів до гарби, підводячи їх під ярмо, і гарба котилася далі, до нових турбот і тривог, а можливо, й до багатства: попереду передбачалося захопити велике місто Київ, де всі дахи багатих будинків, кажуть, покриті золотом. Азарга-Тахя обіцяв постаратися відламати хоч один маленький шматочок з такого золотого даху.

ЗАЛІЗНИЙ ВІЗ

Валка Субудай-багатура була дуже невелика: четверо швидкохідних верблюдів везли його похідне шатро і шкіряні китайські супдуки; в них зберігалися пергаменти з кресленням земель, через які проходило монгольське військо. Там же зберігались дорожні книги походів.

Крім того, у цій маленькій особистій валці великого аталика знаходилась його бойова залізна колісниця. Це був залізний ящик, поставлений на двоє високих коліс. На всі чотири боки були прорізані вузькі щілини, призначені для спостереження її пускання отруєних стріл. Хто підійде без дозволу до колісниці, буде поранений стрілою і незабаром помре у корчах.

Говорили, що всередині воза сидить стрілець-дівчина, охороняючи сон Субудай-багатура, який часто, навіть удень, під час переходів, спав у цій колісниці.

Крім того, на возі ще був маленький кудлатий цуцик китайської породи, який по слуху впізнавав ходу усіх близьких своєму хазяїнові і мовчав, коли вони наближалися, але коли цуцик люто гавкав, хазяїн знав, що то наближається чужий.

Залізного воза тягнуло четверо коней, запряжених по двоє. На лівому передньому сидів візниця.

Субудай-багатур якось умовляв Бату-хана придбати і собі такий міцний віз, який охоронив би його від зрадницького нападу.

Бату-хан сердито відповів:

— Мене в достатній мірі охороняє твоє зірке око!

ЛИСТ ХАЛІФУ ПРАВОВІРНИХ

«Найсвятішому, найвеличнішому повелителю праведних халіфу Мустансіру, — хай буде над ним мир! — його відданий слуга, шанувальник, виконавець його далекоглядних визначень і старанний посол при особі непереможного хана Білої, Сипної й інших незліченних орд мунгальських, джихангіра Бату-хана, бажає вічної слави і успіху, і здійснення

надій, і постійного здоров'я і щастя, — безпомилковий стрілець з лука, приборкувач норовливих коней Абд ар-Рахман говорить: «Мир тобі, захисникові зібрань вірних!» — і просить не одвертати від нього твого милостивого й привітного ока.

Пишу я тобі серед холодних безмежних степів і горбів, засипаних білим снігом, крізь який пробиваються високі кущі жовтої трави. Тільки закутані в баранячі шкури кочівники-кипчаки можуть переносити цей нестерпний холод з пронизливими вітрами, рятуючись у шкіряних чи шерстяних шатрах, зігріваючись біля вогнищ, в які підкидаються обережки очерету або сухі кінські кіз'яки. Вода в такий холод замерзає і перетворюється в твердий прозорий камінь, і через замерзлі широкі річки, що стали зручними гладенькими дорогами, можуть безстрашно переходити, наче по землі, вершники на конях чи важкі навантажені вози, що їх тянуть десятки великих волів.

Цим холодним часом користується непереможне хоробре військо монгольське і в зиму пору розпочинає свої спустошливі страшні походи. Хай збереже аллах тебе, повелителю правовірних, від зустрічі з цими звіроподібними воїнами, що не знають поразок. А полічити кількість їхніх та інших союзних їм племен — неможливо: військо розливається по степу, як буремне море, і хто тоді зможе перелічити його?

Але все ж я спробую тобі повідомити приблизну кількість воїнів. При дворі великого хана перебувають певідступно приблизно сорок темників. Кожний темник має під своєю рукою десять тисяч вершників. Хоча деякі темники іноді тільки носять ці почесні звання, але самі загонів не мають, — все-таки можна вважати, що військо Бату-хана, яке складається з дванадцяти окремих орд, в кожній орді має від трьох до шести туменів. Отже, усе військо татарське налічує в собі від трьохсот до чотирьохсот тисяч вершників. Усі вони загартовані в боях і повністю підлягають своїм суворим і лютим начальникам. Випадків непокори у них нема. Вони мов скажені кидаються туди, куди вкаже палець їхнього темника, і досі не було тієї сили, яка змогла б зупинити чи зменшити їхній шалений натиск.

З одержаних від лазутчиків відомостей у всіх «вечірніх країнах» навряд чи знайдеться таке велике і могутнє військо, як монгольське. Доля «вечірніх країн» вирішена: вони будуть підкорені, пограбовані і кинуті під копита могутньої дикої монголо-татарської кінноти.

Я вже надіслав тобі з надійними людьми — це віддані нам арабські купці — два донесення, а саме:

Перший лист з «Орлиного гнізда» «Старця Гори», голови общини страшних карматів-ісмаїлітів, таємних убивць. Він мені сказав, що великий монгольський хан немовби дуже прихильно до нього ставиться і називає його своїм «братом». Але це брехня. Я обережно спитав про це Бату-хана під час одного вечірнього бенкетування. Саїн-хан відповів, що «Старця Гори», який заховався у своєму «Орлиному гнізді», спіткає доля всіх птахів, коли вони потрапляють до рук мисливця. Або орел навчиться бути корисним ловецьким птахом і приносить хазяїнові здобич, або той скрутить йому в'язи. «На землі є один володар (він мав на увазі себе), і доти, поки «Старець Гори» сам не приїде до нього з поклоном відданості і не покладе до його ніг усіх накопичених багатств, він вважатиме його непокірним ворогом, і його доля вже визначена в небесній «книзі долі».

Другого листа я надіслав тобі з гирла Ітілю, прибувши до двору великого хана Бату і побесідувавши особисто з ним. Я вислухав його плани завоювання «вечірніх країн», розхвалив ці плани і дістав дозвіл супроводжувати його в поході.

Зараз я пишу *третього листа* біля багаття на березі великої річки Дніпра. Переді мною на протилежному боці розташувалася головна столиця царства урусів, найвеличнішого з великих земель. Ця столиця називається Київ. Я бачу, яке це велике і прекрасне місто. В ньому багато будинків бога урусів з позолоченими дахами. І Київ, так само як інші столиці, приречений на руйнування і пожежі. Уруси досі всюди мужньо захищались. Але навіть якщо вони тепер заявлять татарам про свою покірність, це їх не врятує від звичайного монгольського розгрому. Очевидно, уруси добровільно не скоряться, а почнуть відчайдушно захищатись. Бату-хан сказав у колі своїх наближених, де він милостиво дозволяє мені бути присутнім, таке слово:

«Я не допущу, щоб існували інші великі столиці. Буде тільки одна «столиця столиць» — моя бойова ставка Кечі-Сараї на великій річці Ітіль. З Кечі-Сараї вилітатимуть блискавки моїх повелінь, які примусять трепетати й коритися всі народи всесвіту!»

Але аллах краще все зна, він один все передбачає, і в його руках наше майбутнє. Хай буде милість його над всіма нами!

Я сподіваюсь, що ти, повелителю праведних, найсвятіший халіф Мустансір, подивися на прибуваючих до тебе моїх гінців оком прихильним і покриєш їх полою своєї щедрості.

Нехай перед тобою будуть розчинені двері Кааби¹, вічно жаданої, а земля перед нею лишиться назавжди пилюкою на лобах усіх, хто схиляється перед тобою!»

VII

НА ДНІПРІ

Розділ перши

ГЕТЬ ІЗ НОВГОРОДАІ

У цей грізний 1240 рік, коли татари почали готуватися до походу на «вечірні країни», у далекому вільному Новгороді теж царювала тривога. На це багате торгове місто точили зуби хижі недруги. Вони приїздили на невеликих пузатих кораблях, привозили різні заморські «цінні» й дешеві товари, а самі приглядались, як би відхопити від Новгородської і Псковської землі шматок жирніший. Германці, шведи, датчани, фінни встрявали в бойові сутички з мужніми новгородцями. На заклики Новгорода про допомогу завжди відгукувались «низові» раті переяславців, володимирівців, суздальців, полочан, які приходили в Новгород під начальством доблесного і мудрого князя Ярослава Всеволодовича або його молодшого сина Олександра. Новгородці вблагали Олександра Ярославича залишитися в них князувати, а незабаром до нього приїхала молода дружина його Олександра, дочка Полоцького князя Брячислава.

Серед наближених молодій княгині знову виявився товариш її дитячих років Вадим, учень іконописної майстерні.

Колись батько Вадимів, Григорій, улюблений ловець князя Брячислава, загинув на полюванні в сутичці з ведмедем. Князь Брячислав захотів допомогти осиротілій сім'ї і виростив Вадима разом з своїми дітьми, які особливо полюбили хлопчика за те, що він умів вирізувати з липи коників, півників або мужика з сопілкою. Найбільше Вадим

¹ Кааба — мусульманська святиня в Мекці.

намагався догодити маленькій веселій синьоокій Сані і завжди придумував для неї найцікавіші іграшки.

Коли Вадим виріс, князь Брячислав одного разу йому сказав:

— Бачу, що схильний ти не до військових забав і не до ратного діла, а тягне тебе більше до мирних ремесел. Тому вирішив я відправити тебе в Новгород, де є прославлена іконописна майстерня, а в ній працює досвідчений ізограф отець Макарій. Ось до нього я тебе й пошлю. Там ти навчишся розмальовувати і образи, і стіпи наших святих церков, а це — світле й почесне діло!

Шкода було Вадиму розлучатися з княжою сім'єю і звичним оточенням, але вчитися йому хотілося, і він погодився.

Незабаром Вадим оселився в Новгороді разом з своєю нянею і почав працювати під керівництвом старого ізографа, суворого і вимогливого отця Макарія.

Коли Олександр Ярославич, що одружився на Брячиславні, приїхав з нею в Новгород, Вадим став частим гостем у княжих хоромах. У сім'ї князя Вадим був прийнятий мов рідний. Але кожного разу, буваючи чи то в святковому на́товпі, що оточував княжий ганок, чи сидячи у князя в горниці, Вадим жадібно стежив за кожним словом, кожним рухом молодой княгині. Кусаючи губи, спостерігав віп, якою радістю осяювалось її обличчя, коли вона зиркала на Олек-

сандра, як світилися її очі, як безтурботно вона сміялась, граючись з великим сірим котом.

Приховуючи від усіх своє безнадійне почуття, Вадим поступово прийшов до рішення піти куди завгодно, можливо якнайдалі; тільки геть з Новгороду!

Якось, повернувшись до своєї майстерні, — хлопець обідав у князя Олександра, — він сів на ремінний стілець перед кленовою дошкою, на якій він вимальовував образ пресвятої діви Марії. Богородиця, з якої він малював, була смуглява, з чорними скорботними очима, з кучерявим немовлям на руках. Вадимові було наказано точно відобразити образ, змалювавши його з рідкісної ікони, привезеної з Цареграда. Тяжко зітхнувши, Вадим узяв глиняні вапниці (горшечки з фарбою) і почав працювати. Робота спорилась, з'являвся візерунчастий одяг, але, всупереч його волі, на дошці поступово замість смуглявої скорботної богоматері вимальовувався інший, світлий, усміхнений образ синьоокої княгині, який ніколи не залишав його.

Раптом Вадим почув за собою тяжке зітхання і обернувся: позаду нього стояв отець Макарій, суворо нахмуривши мохнаті брови.

— Безумець! — прошепотів чернець. — Зухвалий грішник! Що діється в душі твоїй? Які бісовські пристрасті клебачуть у тобі? Кого ти малюєш? Адже це зухвала переробка святої ікони! Якщо отець ігумен побачить твій спокусливий образ, він на тебе кайдани звелить накласти, в поруб глибокий заточить, а якщо, не дай боже, сам владика почує, — то не бути тобі живим, істинно кажу! Згниєш ти в порубі, як слуга антихриста! Негайно зшкреби твоє малювання! А зверху ти намалюєш другий образ заново. І оскільки дівоче обличчя в тебе розпалює гріховні пристрасті, то малюй на цій дошці образ святого апостола Петра, лисого і бородатого, або святого Власія, покровителя худоби. Я ж, з обов'язку свого, мушу піти до отця архимандрита і спитати в нього: яку епітимію накласти на тебе, зухвалий грішнику.

Човгаючи ногами, отець Макарій пішов. Вадим бережливо склав щіточки і вапниці в невеликий сундучок, старанно загорнув намальований ним образ у свій полотняний фартух і обережно вийшов через бокові двері до монастирського саду.

Треба було поспішати. Біля воріт дрімав сторож, одягнений в кожух, він не звернув особливої уваги на завжди щедрого Вадима. Швидко дійшов «зухвалий грішник» до

хатинки на околиці міста, де жила його стара няня. Вадим пояснив їй, що йде на прощу недалеко, у підмиський монастир. Сказати старій правду в нього не вистачило духу. Вибравши з своїх речей тільки те, що можна було легко взяти з собою, Вадим уклав все в торбу і закинув її за плечі.

Нянечка заплакала:

— Рідний мій, на кого ж ти мене покидаєш, стару та немичну? Чую: не з добра ти йдеш у таку негоду.

— Не горюй! Я скоро повернусь,— тоді подарую тобі барабанний кожух і нову хустку. Не плач, краще помолися за мене!

Вадим обійняв стареньку, пригорнув до себе, а вона цілувала й ніжно гладила його по обличчю.

— А якщо без мене тобі щось буде потрібно, сходи на княже подвір'я до молодого княгині Брячиславни, вона тобі завжди допоможе.

Вадим вийшов з хати і, виламавши на городі міцну палицю, бадьоро вирушив у путь.

— Київ! Я повипеп дістатися до Києва! Там, у Печерському монастирі, кажуть, заховались від мирської суєти і вправні майстри-ізографи, там я знайду собі досвідченого наставника, там я забуду про свою тугу!

У дорозі через кілька днів Вадим приєднався до ватаги скоморохів, що йшли битим шляхом до Полоцька і Смоленська. Вони почали вмовляти його пристати до них:

— Житимеш вільно. Скрізь тебе нагодують і напоють на гулянках та на весіллях. А для нас ти станеш розмальовувати потішні «пики» та скоморохівські наряди.

Одного разу, коли Вадимові пощастило відстати від скоморохів, у глухому місці на нього напали лихі люди, побили, одібрали все, що мав, лишивши тільки ікону й фарби. Знесилений, лежав Вадим на дорозі під розлогою ялиною і думав, що вже не виживе.

Мимо проїздив старий селянин. Він підібрав зраненого Вадима, привіз до своєї хатини. У нього Вадим і прожив деякий час. Старий годував його, бабуся напувала гарячим молоком. Коли Вадим отямився, він розповів, що з ним трапилось.

— Шкода, що ти у дорозі від скоморохів відстав,— вони люди веселі й ширі. А ось як пішов один, тебе й пристукнули! Тепер багато лихих людей блукає по дорогах. Слава

богу, тебе ще врятувала від смерті чиясь молитва. Зараз ходити треба побоюючись і попутників вибирати обережно. А твоя ікона мені дуже до серця. Лик її схожий на мою дочку Настю, — упокой, господи, її душеньку! Отакі ж і в неї були сині очі, і обличчя світле, доброти невимовної. Був у мене зятецько — мисливець Андрій. Повінчалися вони з Настенькою і жили одне з одним — душа в душу. Народився в них синок, ми його так само Андрієм назвали. А тут за-недужала моя Настенька вогневицею, усього днів п'ять промучилась та богові й душу віддала. А внучок з нами лишився. Ми з старою його виныпчили, козлячим молоком напували. Ось він, перед тобою. Якось зять Андрій сказав мені: «Журба мене замучила. Не можу тут жити, піду блукати по світу». А він сміливий був мисливець, сам на ведмедя ходив з рогатиною, п'ять шкур ведмежих нам додому приніс. Пішов він од нас, і довго про нього не було ні слуху ні духу. Думав я, що він так і загинув невідомо де, бо все смерті шукав. А недавно прийшов до нас мій родич і приніс подаруночки: чоботи міцні, мало пошені, а жінці полотно на сарафан, та хлопчикові сорочку червону. А родич той — богомолець праведний, по святих місцях ходить, з жебрацтва харчується, нам усім подаруночки цілими оці приніс. Так ото він і розповідав, що зять мій Андрій великою людиною став: він плоти ганяє по Дніпру від Смоленська і до Києва. Сам на передньому плоту сидить і вказує плотарям, як «головні течії» на річці триматись і як усіма плотами відразу повороти робити. Якщо, казав, прозивати крутий псеворот, то плоти на берег вискочать і стягнути їх звідти майже непосильна справа.

— А як би мені до нього, Андрія, потрапити, до твого зятя? — запитав Вадим.

— Ось і я про це саме думаю. Добирайся до Смоленська, а там спитаєш на березі Андрія-плотаря, ватамана, тобі всякий його вкаже. Він за літо, розповідав нам старець, разів чотири під час сплаву оберисться, а то і п'ять, як трапиться. З Києва Андрій назад до Смоленська на коні скаче, щоб там нові, вже зв'язані плоти спустити в Дніпро. Ти йому перекажеш від мене, що ми живі й здорові, синок, мовляв, росте і татка додому чекає з гостинчиком. Нехай до нас швидше повертається!

На прощання Вадим подарував гостинному хазяїнові Прохору Степановичу написану ним ікону. Подякувавши за подаровану одяжину і за хліб-сіль, він вирушив у дорогу.

Благополучно доставшись до Смоленська, Вадим побачив на березі велику кількість плотів. Розпитував у всіх зустрічних людей, де можна знайти плотаря Андрія ватамана, поки не почув:

— Та ось він і сам перед тобою!

Ставний міцний мужик. Соколинний погляд. Холодні допитливі сірі очі. Обличчя обвітрене, загоріле.

— Ти звідки й чому сюди прийшов?

— Тесть твій, Прохор Степанович, з тещею шлють тобі низький уклін від чорної брови до сирої землі, і синок Андрійко теж низько кланяється.

Андрій схилив голову, провів рукою по очах, якимось увесь зігнувся, але відразу ж випростався й запитав:

— Ну, як старі? Чи здорові?

— Усе в твоєму домі, слава богу, йде гаразд: і врожай був добрий, хліба не вилягли. А люди побоювались, бо літо було дощове. І теща твоя господарює, клопочеться, корову й козу доглядає і внука ростить — жвавий, такий непосида.

— А ти, молодче, куди прямуєш?

Вадим розказав, що він хоче потрапити в Київ на виучку до ізографів у Печерській монастир.

Подумав Андрій і сказав:

— Дивись на передній пліт. Бачиш там солом'яний курінь? Його я віддам тобі. У ньому ти знайдеш захист і від дощу, і від холоду. Влізеш у нього і спи на соломі до самого Києва.

На всіх плотах були низькі будиночки, сплетені з соломі, заввишки до пояса. Треба було влізати туди повзком і лежати простягнувшись.

Уранці плоти попливли вниз за течією. Вадим лежав на соломі в будці, визирив звідти, і йому здавалося, що пліт стоїть на воді нерухомо, а повз нього пропливають назад і села, і поля, і береги, зарослі густим лісом. Не раз він бачив, як ведмедиця з ведмежатком чи гілчасторогий красень олень підходили до води, пили і не кваплячись поверталися в хащі, косячись і оглядаючись на пливучі плоти.

До переднього плота був прив'язаний великий човен-дубовик. В ньому зберігався величезний залізний якір: його підіймали кілька чоловік. Андрій сидів на передньому плоту і зірко дивився вперед. Коли річка круто повертала, він, знаючи добре весь шлях, заздалегідь впливав уперед на дубовику і наказував, де скинути якір у воду. Від якоря тягся товстий прядив'яний канат. Річка відносила плоти вперед,

немовби просто на вигнутий берег, але туго натягнутий канат стримував передній пліт посеред річки, а за ним стрімкою течією Дніпра заверталися інші п'ять плотів, і всі вони витягувалися посеред річки в новому напрямку, так що задній пліт ставав переднім.

Тоді Андрій подавав знак гребцям на човні, і вони витягали якір назад у дубовик, а вся низка плотів неслася далі. Дубовик об'їжджав плоти, а Андрій з гребцями переходив на задній пліт, який став тепер переднім. Канат прив'язувався до скрепів, які зв'язували колоди. Андрій знову сідав наперед і чекав наступного повороту річки, де все повторювалось.

Отак Вадим влітку 1240 року на плоту щасливо прибув до стольного міста Києва.

Розділ другий

ВАДИМ У КИЄВІ

Київ вразив Вадима своєю мальовничою красою. Розташований на горбах, з рясною зеленню, Київ здавна славився багатими будівлями, величчю церков, золотими куполами, безліччю боярських хоромів та кам'яних палат і великою кількістю будиночків киян — невисоких, глиняних, з побіленими стінами та очеретяними дахами.

Вадим і Андрій пройшли по Подолу, по нижній прибережній частині Києва, де жили численні робочі умільці — вправні майстри різних спеціальностей — і де були розташовані так само всілякі майстерні.

Гримотіли кузні, стукали теслярі, люди товпилися перед майстернями: гончарними, ливарними, зброярськими й іншими. Скрізь трудилися київські і приїжджі здалеку робочі люди.

— Ось тут живе і трудиться багато моїх друзів, — сказав Андрій. — Щороку я сюди припливаю кілька разів і привожу тутешнім умільцям відбірні колоди: і березові, і дубові, і липові, і клепові, — які кому потрібні. Ти зможеш тут зустріти і своїх новгородців, і исковців, і полочан. Особливо багато сюди прибуло суздальців і володимирців після татарського погрому; вони переселилися до Києва, хотіли мирно трудитися і тихо жити, та навряд чи й тут знайдеш тишу. Татари ще не заспокоїлись, і хоч осіли в пониззі Волги, а хто їх знає? Раптом їхній ненажерливий людоїд хан Батига задумає зле і палетить сюди з своєю незліченною ордою?

У Києві одразу ж Вадим почув розмови нерадісні. Давній знайомий Андрій в коваль Григорій, який мав свою кузню на Подолі, зустрів його похмуро й занепокоєно:

— У лиху годину приплив ти до нас у Київ, шановний друже Андрію. А колоди твої нам усе-таки знадобляться, хоча тепер нема чого й думати про будування нових будинків. Усі сили тепер кинули на міські стіни: треба укріплювати Київ, треба оперізуватись вищими валами. Настають тяжкі часи. Лишитися б тільки нам самим живими!

— Та що трапилось? Звідки ти біду чуєш? — здивувався Андрій.

— Ти, мабуть, уже помітив, що не перший рік з Дикого поля через Дніпро перепливають і біжать мимо Києва і половці, і бродники, і всякі інші степовики-кочівники. Вони кажуть, що хочуть перебратися до угорського степу Пушти, а в цьому році вони біжать уже не окремими сім'ями, а цілими стійбищами і родами. Біжать, мов очманілі. Кажуть, що бояться татар, які полюють на них по всьому половецькому степу, б'ють без жалю, а захопивши полонених, женуть їх назад, у пониззя Волги, і там продають, як худобу, в рабство приїжджим купцям бухарським і перським.

— Плавади ми досі по Дніпру і біди не знали, — сказав Андрій.

— Подивися на той бік, — сказав коваль Григорій. — Бачиш, скільки людей — піших і на конях? Там стовпилися і верблюди, і вози, навантажені усяким добром. Бики тягнуть цілі возища. Це половці або інші степовики. Вони у нас наймають не тільки човни, але й пароми і плоти, аби тільки швидше переправитися на наш бік. А платять добре, худобою або шкурами, майже не торгуючись, тільки б їм переправитися швидше на наш правий берег.

З розмов Вадим дізнався, що до Києва з степу якомсь улітку вже підходив великий загін татарської кінноти, і тоді татари стояли довго на протилежному лівому березі. Від них припливали на човнах послі, послі заявили нашим боярам, «міським старикам», що татарський володар вимагає, щоб Київ здався на їхню повну милість, і обіцяє, що татари Києва не зачеплять і не скривдять жодного жителя, а тільки накладуть на місто щорічну данину.

— Та чи можна татарам вірити? — говорив коваль. — На їхні хитрощі ми не пішли і випровадили як слід. Татари довго ждали, що Дніпро замерзне, а зима була тепла. Постояли вони, постояли і повернулися назад у степ.

— Друже Григорію,— спитав Андрій,— а якщо в цьому році зима буде рання і сувора і примчать сюди немилостиві татари, а Дніпро замерзне, то вони легко перейдуть на наш бік і великою силою обрушаться на Київ? Що ви тоді робитимете?

— Ось про це й думають та гадають і князь наш, і його бояри, та й усі князи. А це що за молодець з тобою?

— А це новгородець Вадим. Приплив зі мною з Смоленська на плоту. Хоче вчитися у Києво-Печерському монастирі. Поясни, Вадиме, яку ти роботу виконуєш і як тебе називати.

— І постриг чернечий хочеш прийняти? — запитав коваль.

— Я вчуся образи малювать. У нас таких іконописців називають ізографами,— пояснив Вадим.— Але я не збираюся постригатися в ченці, а тільки хотів би оселитися десь у місті і ходити в іконописну майстерню для навчання.

— Якщо тобі треба зараз оселитися де-небудь, то я тебе проводжу до мого друга, сусіда гончара Кіндрата. Він живе у верхньому місті, а тут, на Подолі, він має невеличку лавочку, зовсім недалеко. Ходімо до нього.

Коваль повів Вадима й Андрія до свого «дружка» Кіндрата. Чорнобородий привітний хазяїн стояв за прилавком під дерев'яним павісом; на прилавку були розставлені рядами глиняні миски, і горшки, і глечики, розмальовані яскравими фарбами; зразу ж коваль звернувся до хазяїна:

— Друже мій Кіндрате, чи потрібний тобі помічник, майстер на всі руки? Він не має де жити, щойно прибув на плоту із Смоленська. Чи зможеш ти дати йому притулок у своїй хаті?

Гончар, примруживши око, глянув на Вадима:

— А що ти вмієш робити?

— Що звелиш, те й зроблю! — відповів Вадим.

— Він хлопець лагідний і тихий,— сказав Андрій.— А в дорозі він нам з глини виліпив і ведмежа, і коня, і скормороха з сопілкою.

— Зажди тут трохи, я тебе проведу до своєї хати. А це твій, чи що, пес?

Вадим обернувся. Біля нього стояв лахматий собачка, який приплив з ним на плоту. Він догідливо позирив, крутячи хвостом, наче розумів, що мова йде про нього.

— Мабуть, тепер моїм став! — і Вадим погладив собаку по лахматій голові.

— Ну гаразд, — сказав гончар. — Як поховав я хазяйку, тоскно мені стало жити самому в хаті. Мабуть, я пушу тебе до себе, все-таки буде і тепліше, і веселіше, а то в мене дома тільки кіт та голуби на даху. Бобилем живу. А пустолавчку бери з собою.

З того дня Вадим оселився в хаті гончара Кіндрата, а його собачка жив у будді поблизу хати і старанно гавкав на всіх перехожих.

Вадим пішов до Печерського монастиря, на південній околиці міста. Побував в іконописній майстерні, знайшов там кілька ченців-ізографів. Він домовився приходити до них, щоб оволодіти улюбленим живописним мистецтвом.

Рядом з хатою гончара Кіндрата стояла хата, відгороджена тином. Звідти часто чулися пісні й дівочий сміх. Якось із-за тину показалися двоє веселих дівчаток-підлітків. Вони заговорили з Вадимом.

— Здрастуйте, сусідо! Ви будете теж таким же мовчальником, як ваш хазяїн? Чи ви від народження німі?

Вадим підійшов до них.

— Здрастуйте і ви! Що ви тут поробляєте і чому у вас завжди топиться в печі, а вас самих ніде не видно?

— Ви й це помітили? У нас бабуся сувора. Вона бублики пече і торгує ними у хлібному ряду на Подолі, а ми їй вдома допомагаємо. Роботи у нас багато.

— Як же вас звати? — спитав Вадим.

— Мене Софійкою, а сестру — Смиренкою.

Дали вони Вадимові пару бубликів і зникли, крикнувши:

— Ось і бабуся йде!

Розділ третій

ДРУГ СТЕПОВИКІВ

У пониззі Дніпра до його обривистого берега з старими вербами причалив човен, довгий, міцний, просмолений, — такий човен у народі називають «дубом». Гребці «дубовики», підбравши весла, вискочили на землю, всі дужі, з заковченими вище колін штаньми, з розстебнутими на грудях сорочками. Волосся обстрижене під макітерку, на шиї гайтан з невеликим дерев'яним хрестиком; обличчя засмагли до чорноти. Гребці прикріпили канатом човен до старої верби, яка могутнім корінням вчепилася в похилий берег.

— Урусї! — відразу зрозуміли кілька степовиків торків¹, які стояли на сторожі біля густих заростей очерету, куди в разі небезпеки вони могли б сховатися.

У човні лишалось кілька купців-греків. Інші були прочани до «святих місць», які повернулися з Цареграда. Їх можна було впізнати по довгих висохлих пальмових вітах, великому дерев'яному хресту, що його бережно тримав один з них, та ще по їхніх протяжних духовних піснях.

Деякі з прибулих, вийшовши з човна, молилися на схід і били земні поклони. Троє жінок в довгому одязі, туго пов'язавши голови темними хустками до брів, трималися нерозлучно і співали верескливими тонкими голосами «духовний стих», сівши рядком біля вогнища, розпаленого гребцями.

Степняки заметушилися і зникли в очереті. Незабаром вони повернулись. Попереду мляво й поважно ішов, очевидно, їхній начальник у хутрянній шапці з облізлої лисиці. Він урочисто спирався на високий посох з перевернутого догори коренем деревця. Це кореневище було майстерно вирізьблене у вигляді голови чудовиська з рижками. Замість очей було вставлено два червоні камінці. На поясі старшини висів короткий широкий ніж. Довге напівсиве волосся, заплетене в косу, спадало на одне плече.

— Тутешній князь торків! — сказав один з гребців, який уже не раз плавав по Дніпру.

— Чаклун і лікувальник! — додав другий.

За своїм старшиною двоє торків несли на руках виснаженого діда, з сріблитою бородою, у бідній вицвілій рясі. Вони обережно опустили його на пісок коло вогнища. Жінки-прочанки заметушилися біля старого, перевернули його на спину. Один з кочівників підсупув йому під голову шкіряну сумку. Жінки склали руки старого на грудях і вклали в бліді сухі пальці мідний восьмикінецьний хрест, що висів у нього на ланцюжку на шні.

— Помирає! — прошепотіла, зітхнувши, одна.

— Помирає! — підтвердила друга.

— Де там! Ще поживе! — перекопано заперечила третя. — Отакі на вигляд мошці, а вони пайживучіші! Моему дідові навіть засвічену свічку в руки кілька разів вкладали,

¹ Торки, як і берендеї, що зустрінуться далі, часто означені збірним ім'ям «чорні клобуки», — кочові племена тюркського походження, зосереджені на той час у прикордонних місцях Київської держави.

а він на спині отак ще три роки пролежав, і навіть підводився, коли у нас млинці пекли з тюлькою...

— З тюлькою? А ти часом не з Чудського озера? — песподівано прийшовши до пам'яті, запитав умираючий.

— Звідти, дідусю! З-під Талабська, що поблизу Пскова, Може, чув?

— Бував я і на Талабському озері... Пробував млинці з тюлькою. Парасковія мене частувала.

— Який живучий! — сказала одна жінка.— Вона ким доводилась тобі, Парасковія, родичкою чи так?

— Пожаліла мене, переховала. Я втікав тоді з Пскова від боярина Твердили Іванковича. В холопах у нього був. Лютий був боярин.

— А Твердило оцей, мабуть, був злющий собака?

— Поїдом їв, холопів бив до смерті. Я потім у ченці постригся вже у Києві.

— А чого ж ти тепер помирати зібрався тут, а не в ріднім краю?

— Утомивсь я!.. Від бродячого життя втомився. Усі кістки ниють. Відпочинку просять... До рідного краю хотів би добратись, та, мабуть, не доведеться...

Старий знову витягнувся й затих. Очі стали нерухомі. Рот трохи розтулився. Якась жінка прошепотіла, звертаючись до інших:

— Треба з човна запросити нашого ченця. «Відхідну» пехай прочитає.

Вона швидко кинулася до човна і на кормі розбудила скоцюрблене тіло, прикрите кожухом.

— Вставай, отче Мефодію! Старик там немічний на березі помирає, якщо вже не помер...

Протираючи очі і розплутуючи довге сплутане волосся, підвівся чорнобородий худючий чернець і здивовано почав озиратися, поводячи карими очима.

— Куди ж це нас господь приніс? Невже приїхали до рідної землі? Ну і трясли ж нас смерті на морі!

— Вставай, отямся, святий отче! Потім роздивлятимешся. Ходімо за мною.

— А що за чернець? Звідки він?

— Його на берег тутешні степовики притягнули. Мабуть, з ваших ченців буде. Забажав на рідній землі богові душу віддати. Про рідну домівку все згадує, і про тюльку, і про Парасковію. Тільки навряд чи до них добереться.

Чернець встав, довгий, худючий, у старій вицвілій рясі,

і відразу ж упав, бо човен хитнувся. Зібрав усе своє вбоге майно: шкіряну сумку, посох з «ліванідового дерева» (кедра ліванського), глиняний глечик і дерев'яну миску. Узявши старий кожух, він пішов за жінкою, обережно переступаючи через лежачі тіла. Вибравшись з човна і підійшовши до вмираючого старця, він співучим голосом прочитав кілька молитов, потім став на коліна і схилив своє велике вухо до уст умираючого. Довго він слухав, потім відсунувся і спокійно вмовстився поруч на землі. Всі, хто був поблизу, уважно за ним стежили.

— Спить! — сказав чернець і зітхнув.

Гребці почали варити у мідному казані юшку.

Очевидно, поблизу був табір степовиків. Почали приходити і дорослі й діти і на деякій відстані сідали на п'ятки, обнімали коліна, стежачи блискучими очима за всім, що відбувалося на березі. Вони негласно перемовлялися, сильно розмахували руками і при голосних вигуках гребців усі раптом схоплювались, ладні тікати.

Зваривши юшку, гребці, хазяїни «дуба», почали скликати подорожніх назад до човна.

— Гей, прочани-богомольці! Швидше сідайте в дуб, а то ще дощ почнеться. Зарані лягайте і лежіть тихо. Бо на річці по дубу ходити не дозволено!

Усі поспішили до човна. Лишилися на березі тільки хворий дід і худючий чернець, який витягнув з сумки потріпаний псалтир і почав його голосно й співуче читати. До нього підійшов один з гребців.

— Що ж ти зволікаєш, отче преподобний?

— Хіба не бачиш, що ієромонах помирає!

— То давай перенесемо його в човен. Для нього місце знайдеться.

— Не займайте мене, — простогнав умираючий. — Поховайте отут під цим деревом.

— Чекати нам не можна, — дорога дальня. І тобі тут лишатися не слід: місце глухе, поруч степовики — народ ненадійний, розбійники.

— Все одно. Якщо господь захоче, то й степовики не зачеплять.

— Але цей сивоволосий брат наш має священний сан ієромонаха, і я не можу його тут одного покинути, яко звіра лісового.

Гребці одійшли, порадилися між собою і попрямували до човна. Один зупинився і сказав:

— Все одно його ховати: чи тут, чи біля порогів! Востане кажу: давай ми його перенесемо до човна!

— Я лишуся з отцем болящим,— відповів чернець, нерухомо дивлячись у псалтир.— А до Києва я і пішки дійду.

— Ой не дійдеш! Шлях довгий та байраками дикими зрізаний, а народ тут неспокійний. Краще підожди, за нами другий дуб скоро припливе,— на ньому й доїдеш.

— Я в саме пекло потрапив, коли татари всіх православних рубали в Рязані, і все ж непосічений додому вернувся. Чи мені перед цими степовими розбійниками торопіти! Їдьте з богом, на все добре вам!

Гребці розмотали канат, перекинули через плече бечову, влізли в прикріплені до неї лямки і нешвидкою ходою пішли берегом. Один з гребців на кормі з довгим веслом і другий, що стояв з жердиною на носі човна, спрямовували дуб на «чисту воду», одштовхуючись від підводного каміння.

Двоє ченців лишилося на березі. Той, що читав псалтир, зрідка поглядав на нерухоме обличчя хворого і замовкав, прислухаючись до його дихання. Здалеку ще довго линула сумна пісня, яку завели дубовики, що вперто йшли вперед проти течії.

Старшина, який ховався в очеретах, знову підійшов до ченців, сів на землю і поклав свій посох. До нього наблизилось ще кілька степовиків і посідали кружком. Молода жінка у просторому червоному одягу з великою кількістю різнокольорового намиста на шиї принесла глиняний глечик з молоком. Чаклун щось їй промурмотів. Вона сіла в головах ченця, що лежав, і, зануривши руку в глечик, почала з пальця, наче немовляті, капати молоко в напіврозкритий рот умираючого. Його губи заворушилися, і він через силу почав ковтати.

Старшина торкнув за плече ченця, який читав псалтир, показав рукою на небо і сказав:

— Тенґрі...

Потім він стис пальці в кулак і, вдивляючись в очі ченця, додав кілька незрозумілих слів.

Дід ледве чутно прошепотів:

— Це він каже... «Тенґрі»... по-їхньому небо... Хоче, щоб усі люди були братами... Як пальці на руці... І збиралися, коли потрібно, в одну правцю... Я в них прожив три роки з євангельською проповіддю. І цей старий, їхній старшина... теж, як інші, в мене хрестився... А чаклуном по-старому лишився... Щоб свої боги не розгнівались.

Хворий затих. Чернець, відклавши исалтир, нахилився до нього:

— Скажи мені, отче: кому вість про тебе подати, якщо я до Києва доберусь? Може, в якийсь монастир зайти?

Дід ледве чутно прошепотів, задихаючись:

— У Києві знайди тисяцького — Дмитра... Скажи йому, що відомий йому ієромонах Веніамін, той, що останні роки «чорних клобуків» і торків просвіщав, а тепер до смерті готується від старечої немочі,— надсилає воеводі Дмитру своє благословіння на подвиг ратний, бо вже втікають звідси на захід сонця всі степовики перед ворогом лютим, який зветься татарами, а воїнів їхніх не злічити... Але святою правдою і силою ми, сини руські, їх переможемо! Хай стануть міцно за землю рідну, і сили небесні допоможуть нам перемогти!

VIII

ОСТАННЯ ГОДИНА КИЄВА

Розділ перший

ТРИВОГА В КИЄВІ

Минуло гаряче, посушливе літо 1240 року, минула золота осінь, і весь цей час повз Київ тягнулися довгою валкою і вершники різних кочових племен Дикого поля, і піші люди, і навантажені вози: «чорні клобуки», половці й інші степові жителі йшли геть з Дикого поля; безперервно на човнах і плотах переправлялися через Дніпро і рухалися далі, мимо Києва, в надії знайти десь там, за лісистими Карпатськими горами, спокійне трудове життя.

Рипіли важкі вози, запряжені волами, повільною ходою ступали двогорбі верблюди, нав'ючені частинами розібраних повстяних шатер, здіймали пилюку стада овець з незмінним козлом попереду і проносились табуни різношерсних коней. Навколо них скакали загорнуті в шкури конюхи у повстяних малахаях з довгими гнучкими жердинами, «укрюками», з петлею на кінці. Вони намагалися згуртувати коней у табуни, не даючи їм розбрестися по привільному безмежному Дикому степу.

З тривогою виходили жителі Києва на старі земляні ва-

ли, на широкі стіни, що оперезали стародавню руську столицю. Пильно вдивлялися кияни в голубі степові далі, де час від часу з'являлися все нові й нові чорні крапки, які, наближаючись, перетворювалися в загони степовиків, і здавалося, їм не буде кінця...

— Що ж це робиться в Дикому полі? — зітхали заклопотані кияни. — Звідки, за які гріхи надсилає господь бог на православних християн пове й нове горе?

— Якщо і половці, і торки, і чорні клубуки залишають свої стародавні стійбища і йдуть за лісисті Карпати, на угорські рівнини, то це — ой! — не з добра! Дарма степовики ніколи не вирушать на чужу стороньку. Що ж їх жене? Яка біда?

— Значить, погнав хтось сильніший!

— А хто сильніший? Тільки татари! Невже й справді до нас доскакають страшні татари, мунгали дикі, безжалісні, що спалили й розграбували Заліську Русь?

У надбережних вуличках Подолу зростала тривога. Всі умільці-зброярі, ковалі, молотобійці, усі, хто вмів кувати залізо й робити з нього зброю,— взялися за снішну роботу. З усього міста приходили кияни, і молодь, і навіть дуже старі діди, які давно забули про військові справи. Сходилися разом, приносили з собою й гострили мечі, заіржавлені списи й сокири. Всі шукали будь-яку зброю, скуповували все, що могло бути захистом від жорстоких ворогів.

Половці й інші степовики, що були на той час у Києві, блукали по Подолу і, майже не торгуючись, забирали все, що ще лишалося в залізних рядах.

— Невже татарський Батиґа-хан і справді добереться до нас? — непокоїлися кияни.— Як ми його зустрінемо? Адже він тільки й сподівається, щоб ми здалися без бою. Вороги жалу не знають і всіх, хто проти них бореться,— вбивають.

— Хіба їм стало тісно в кипчацькому степу?

— А де найбільший половецький хан Котян? Чому він залишив степ і погнав своїх кіннотників до угрів?

— Якщо він так поквапився, значить хтось його тіснив, той, хто сильніший за нього і хто летить сюди, як буря.

— Чого лякаєш?! Якщо зима буде тепла і Дніпро не заledenів, не стане, то не перебраться татарам на наш бік. Тут ми їм і дамо бій.

— А якщо подув сиверко і річка стане? Тоді мунгали вмиють перекинутись на наш бік і розіллються по всьому Києву, як річка в повінь. Заглянуть у всі наші будинки і все, навіть підвали, пооббирають.

— Як це мунгали розіллються? А ми, склавши руки, дивитимось на них мовчки?

— І відступати нам тоді буде нікуди.

— А ми і не збираємось відступати! На своїй землі і жити їй помирати треба.

У цей страшний рік погода довго стояла осіння. По Дніпру, звідкілясь згори, з-під Смоленщини, припливали останні плоти і причалювали до лівого, степового берега. Звідти на човнах плотарі переправлялися до міста, йшли по торгових рядах, пропонуючи низками білячі, лисячі і заячі шкурки, що висіли в них біля пояса. Раніше такі шкурки відразу б розхапали, а тепер ніхто їх не брав.

— Навіщо нам шкурки? Свою б шкуру зберегти!

— Ой, рано панахиду заспівали,— відповідав якийсь плотар.— Татар, чи що, злякались? Ми їх під Переяславлем бачили і ганяли. Хоробрі вони, коли вп'ятох кидаються на одного. Якщо дружно зустріти татар і всім стати стіною на захист Києва, то їм із нами ніяк не впоратись.

Дуже стривожені люди розходились по домівках.

Розділ другий

У КНЯЗІВСЬКИХ ХОРОМАХ

У стольному місті Києві в «дитинці» (фортеці) біля воріт князівських палат стояв рослий дружинник у гострокінцевому шоломчику. Він перегордив списом вхід на подвір'я, відштовхуючи високого худющого ченця, який уперто туди пробивався. Той гнівно стукав посохом:

— Та пусти ти мене, нерозумний!

— Сказано тобі: великий князь суворо звелів нікого до нього на князівське подвір'я не впускати — ні з конем, ні без коня.

— А про духовний сан, про священнослужителів неже князь нічого не сказав?

— Ні каліку прохожого, пі ченця довгоризого — все одно не пушу!

— Зрозумій, чадо моє, що я прийшов здалеку, з пониззя Дніпрового, поблизу моря, ще далі за пороги. І я бачив, яка там у степовиків метушня, — усі перепрапляються через Дніпро. І ще бачив дещо, і страшно, про нього мушу князю повідати. А ти, гордощами охоплений, стоїш переді мною, йолопе кам'яний!

— Не пушу! — уперто відповідав дружинник. — Князь Данило ділом зайнятий: кудись спішно збирається і дружину з собою бере.

— Я, синку, мушу обов'язково його побачити. Адже грамотку я приніс від отця Веніаміна — колишнього духівника тисяцького воеводи Дмитра.

— Кажу: краще не доводь до гріха! — різко відповів дружинник. — Все одно не пушу!

В цей час до воріт примчав змилений могутній кінь і зупинився, стриманий сильною рукою вершника. За ним, гримлячи ратною зброєю, примчало ще десяток кінних воїнів.

— Здоров будь, воеводо Дмитро! — привітав вершника дружинник, який стояв біля воріт.

— Спасибі, Степане! — гучним голосом відповів воевода. — Князь Данило вдома?

— Князь у гридниці, спішно збирається в путь-дорогу. Зараз я тобі видчиню ворота.

— У дорогу збирається? — здивувався воевода. — Мабуть, у похід?

— Князь сам тобі скаже, а нам невідомо.

Вершник скочив з коня і побачив перед собою худючого ченця. Той, ставши на дорозі, вклонявся до пояса:

— Дозволь слово мовити.

— Ти з чолобиттям, святий отче? Кого тобі треба?

— Якщо князю Данилу немає часу перед дорогою, то я і за тебе вознесу молитви до господа, коли ти мене вислухавш.

— Кажі, тільки швидше, бо і в мене часу нема.

— Я прибув здалеку, з Цареграда, а перед тим був іще у святому граді Єрусалимі. Через пониззя Дніпрове плив я на човні, і в місті невідомому побачив, як степовики припесли на берег помираючого ієромонаха Веніаміна.

— Отець Веніамін? Чи це той, якого я знав?

— Істину сказав: він самий. Принесли його мирні кочівники, чада його духовні, що прийняли святе хрещення. Отець Веніамін їх хрестив.

— А з степовиками придніпровськими ти розмовляв? Що вони замишляють? Супроти нас чи з нами?

— Ось про це я й хочу говорити. Степовики самі у нас же підмоги просять. Кажуть, що вже бачили татарські роз'їзди по той бік Дніпра. Під'їздили, кажуть, кіннотники, страшні, лахматі, захопили кілька рибалок і з ними назад у степ помчали. Степовики дніпровські тепер стали нашими друзками, і вони нас благають: «Ти, кажуть, запитай Київського князя, як нам бути: чи триматися своїх заповідних місць, чи відступати далі, до угрів? Чи буде Київ рубатися з татарами, чи кияни, залишивши місто, сховаються у лісових Карпатах?»

Тисяцький гнівно вигукнув:

— Я так і знав, що тут уже біди натворили! Немає твердої руки! Усе князі змінюються! Хіба можна тепер покинути Київ? Отаку фортецю! Ходімо до князя, отче. Як же тебе звати?

— Мефодієм звать. Ієромснх Мефодій, родом з Переяславля-Заліського.

— А отець Веніамін теж з тобою прибув?

— Ні, преславний воевода! Віддав він господу свою праведну душу на березі Дніпра, і там же я поховав його всохле тлінне тіло. Сам він, помираючи, просив мене про це. Тому я й затримався. Приїхав я сюди на шкапині, її мені дав охрещеній старшина степовиків разом з требннком отця Веніаміна. А святе євангеліє — його завітну — старшина просив лишити на згадку про їхнього першовчителя.

— Упокой, господи, душу праведника отця Веніаміна в селищах райських! — сказав воевода й перехрестився.

— А ти піди до настоятеля Десятинної церкви і скажи, що прислав тебе я, воевода Дмитро. І настоятель тебе там влаштує.

Ворота вже були розчинені. Передавши дружинникові повіддя свого рослого коня, тисяцький пішов уперед.

Тисяцький Дмитро підвісся по запорошених свігом східцях у просторі сіни, де сиділо кілька дружинників. Побачивши свого воеводу, вони схопилися і випросталися.

Розгляджуючи довгі звислі вуса, гордий, суворий, ввійшов тисяцький до грідниці. Знайомі покої — просторі, з дубовими ослонами вздовж стін. Проти дверей, біля задньої

стіни, довгий стіл на точених ніжках, покритий оксамитовою скатертю. Наче все, як і колись...

Ставши лицем до переднього кутка, Дмитро перехрестився до образів у срібних оправах. Три позолочені лампадки на ланцюжках спускалися з стелі, і в них тихо мерехтіли незгасні вогники, засвічені ще ранньою весною у «страсну неділю». Кілька мисників раніше було уставлено дорогоцінними блюдами, кубками, чарками, ківшами срібними й золотими, — багато з них були захоплені у походах, передавалися з роду в рід. Зараз більша частина дорогоцінностей була прибрана.

По стінах завжди була розвішена мисливська й бойова зброя. І про неї багато можна було розповісти: коли і в яких боях і в яких степових удалців вона була відбита. Чому ж тепер і її нема?

До гридпиці почали входити викликані князем бояри та імениті люди київські, — поважні, в дорогих каптанах, на зиму підбитих хутром. Хрестячись до образів, поглажуючи бороди, вони вклонялися тисяцькому, сідали на ослонах уздовж стін і тихо перемовлялися.

З внутрішніх покоїв вийшов молодий слуга в синьому каптані, обшитому на рукавах і комірці червоною смужкою. Він підійшов до тисяцького й прошепотів:

— У князя зараз багато клопоту. Велів сказати, що вийти не зможе!

— Мені з тобою нема часу розмовляти. Біжи зараз же назад до князя і скажи, що тисяцький Дмитро з передових валів на Дикому полі прискакав спішно і повинен з князем якнайшвидше радитись!

— Ніяк не можна! Князь сьогодні сердитий: суворо наказав його більше не тривожити.

— А ти мене не розтривож! — прохрипів Дмитро. — Біжи зараз же і поясни князю, що я жду його і не піду звідси! — І він з такою силою штовхнув слугу, що той ударився об двері, за якими відразу ж зник.

Бояри здивовано підвелися з місць і пішли до тисяцького. Той стояв біля вікна, заклавши руки за спину.

— Чому ти розгнівався, воєводо Дмитре? Повідай нам!

— Почекайте трохи. Нікуди не ходіть! Про все зараз дізнаєтесь. Тільки князя Данила діждемось.

— Скажи хоч одне слово!..

— Одне слово? — тисяцький оглянув бояр суворим поглядом. — Війна! Вона летить на нас, як буря!

Бояри, вражені, презирнулись.

— Не дай боже! Що ж це за горе звалилося на нас?

Двері розчинилися навстіж, і до гридниці швидко увійшов князь Данило Романович, ставний, красивий.

Дмитро стояв випроставшись, стискаючи руків'я меча, і дививсь на князя. А той тихо спитав:

— Чого прискакав? Народ полохати? Хіба можна так? Якщо й справді загрожує біда, треба ратним воеводам таємно зібратись і обміркувати, як підняти народ... Як зібрати загони з добровольців і дати їм сміливих начальників... Чому мовчиш? Тепер збіжаться городяни на віче, усі галасуватимуть, а що ми можемо сказати їм?

— Так,— поволі й похмуро вимовив Дмитро,— треба скликати віче... І хто знає: чи не буде це віче останнім вічем Києва?

— Чому останнім? — сказав, відступивши, вражений князь.— Навіщо лякати народ? Київ готується до оборони і вистоїть супроти всякого ворога, поки підоспіє підмога. А я вже потурбувався про це, послав гінців з грамотами до наших добродійників: короля лясського і короля Беле угорського, щоб негайно прислали нам ратну допомогу.

— Так вони тобі й пришлють! — не повірили присутні.— Тільки собі й можна довіряти!

Двері розчинились. На порозі стояла княгиня, Данилова дружина, смуглява й кароока. Ласкаво прозвучав її співучий голос:

— Чому всі такі стривожені? Про що сперечаєтесь? Чому ти гніваєшся, княже? Заспокой своє серце!

До княгині підійшов тисяцький Дмитро і низько вклонився:

— Хай береже тебе господь, княгиничко пресвітла! Прости, що розтривожив. Недобрі вісті привіз я з Дикого поля і повинен розтлумачити князю Данилові Романовичу, що відкладати оборону не можна ні на день, ні на годину. Треба гострити мечі, кріпити стіни, готувати народ до оборони.

— Іди собі до свого терема, Аню! — сказав князь суворо.— Не місце тобі тут.

— Дозволь мені лишитися з тобою. Я теж хочу все знати. Якщо загрожує біда, якщо наступає ворог і хоче захопити наше місто, то жінки руські стають на захист поряд з своїми чоловіками і разом битимуться за рідний дім. Руська земля — моя свята батьківщина! Заспокойся, княже Данило! — Вона підійшла до чоловіка і притулилась до його плеча.

Князь Данило вже спокійніше звернувся до тисяцького:

— Скажи мені, воеводу Дмитре: чи правда, що біда таки загрожує Києву?

— На Київ по-вовчому, без відпочинку, мчить сам татарський цар Батиґа з усім своїм незліченним військом.

Княгиня схопилася за голову, потім, оволодівши собою, випросталась і сказала:

• — Княже Данило! Чому ж ти не сядеш за стіл? Чому не посадиш поруч воеводу Дмитра і не залпросиш присутніх сісти ближче, щоб спокійно вислухати, що нам розповість преславний воевода?

Князь сів за стіл на покуті. З одного боку сіла княгиня Анна, з другого — тисяцький. Бояри й решта іменитих киян посідали на ослонах вздовж гридниці. Словнені тривоги, воши стиха перемовлялись:

— А чи можна ждати добра чи якоїсь підмоги від королів ляського й угорського? Та чи й стануть вони пліч-опліч разом з нами битися проти татар?

— Ось за цим я й поспішаю до короля Бели,— пояснив князь.— Бо коли ми битимемось з татарами нарізно, вони легко здолають кожного з нас. А нам треба стати проти них однією стіною...

— А що ж робити нам у Києві? — запитав нахмурившись хтось із бояр.— Поки прийдуть сюди угри і ляхи, нам доведеться витримувати перший, а можливо, й останній татарський натиск.

— Протриматись до мого повернення з підмогою і слухатися в усьому воеводу Дмитра, якого я лишаю замість себе. Стіни у Києві міцні, ворог їх не здолає. Тримайтеся скільки сили, відбивайте ворогів. Розбійники натискуватимуть на всі ворота, а ви кидайте з стін на них каміння, лийте гарячу смолу, не давайте прорватися в місто. Адже Київ має надійні стіни. Вони не допустять татар. Не здолають вони нас. А ми в них милості не проситимем: постоять та й відступлять.

— Це ми й самі знаємо і зробимо як слід. Тільки ж і татари наполегливі: лізтимуть, доки не подолають стіни. У хана Батиґи, кажуть, воїнів не злічити, і він їх не жаліє...

— А якщо татари проламають десь стіну і хлинуть туди, в пролом?

Князь Данило сказав:

— Я залишаю головним начальником воеводу Дмитра. Він мене замінить. Він має великий досвід і зможе налаго-

дити захист Києва. А зараз я поспішаю до короля угорського Бели, щоб примусити його якнайшвидше іти на допомогу Києву з усіма своїми військами і половецькими кіннотниками хана Котяна.

Він звернувся до бояр:

— Тепер я змушений покинути вас. Коні ждуть. Іди збиратися, Анно.

Княгиня, затуливши обличчя руками, прошепотіла:

— Боже, який страшний час настав!

Князь Данило обійняв воеводу Дмитра, який стояв мовчки, поцілував його, але той був нерухомий і хмурий.

— Чи повернеться? — журилися бояри. — Дорога далека.

З двору почулися крики:

— По конях! В дорогу! Вперед!

Усі, хто був у гридниці, замовкли і, наче знесилені, знову сіли на ослони.

Дмитро стояв біля вікна і бачив, як Данило і його дружинники сідали на коней і один за одним виїжджали з воріт.

Він обернувся до тих, що сиділи, і тихо сказав:

— Не залишимо ми Києва без захисту, хоч би нам довелося стіни міста всіяти своїми головами.

— Правильно! — почувись голоси. — Ми Києва рідного не кинемо, будемо битися до смерті за його святині.

— Тут під нами священна дідівська земля, полита руською кров'ю. Хто тільки не приходив до Києва, не бився під його стінами! Наші батьки й діди кров свою проливали, щоб відстояти матір міст руських, могили наших прадідів.

Після затяжної наради присутні розійшлись, поклявшись не відступати перед ворогом і, якщо потрібно буде, віддати своє життя для захисту рідної землі.

Розділ третій

ОСТАННЄ ВІЧЕ КИЄВА

...Хай відають нащадки православних Вітчизни рідної минулі дні.

О. С. Пущкін

Рано вранці, в останніх числах листопада цього страшного року, тривожно задзвонив вічовий дзвін. Він дзвонив часто, уперто, настирливо, своїм неспокоєм підіймаючи сон-

них киян, закликаючи йти якнайшвидше «постояти віче» на майдані перед собором святої Софії, послухати й вирішити невідкладні справи. Усі відчули в цьому частому гудінні, що віче буде незвичайне. Усі пізнавали чисте, неспокійне дзвіннтя вічового дзвона, ледь надтріснутого, й одразу відрізняли його від рівномірного бовкання інших благозвучних дзвонів київських церков.

Цього ранку Вадим, як завжди, уже побував у своїй іконописній майстерні. Напередодні наставник суворо йому наказував:

— Копіювати треба точно, без самовільних домальовувань, від яких слабне стародавнє благочестя!

І Вадим старанно вдивлявся в ікону суворого праведника грецького письма і старанно відтворював кожну зморшку, «варубував» кожне пасмо волосся, кожну зборку одягу великомученика Власія.

«Та й я сам уже стаю великомучеником,— думав Вадим.— Пече мене туга гірка, гнітить гірше вериг залізних...»

До майстерні вбіг його друг і товариш по іконописній роботі, юний послушник Касян, і почав квапити:

— Кидай роботу! Вічовий дзвін, кажуть, скликає на загальну сходку. Кличе на велике віче всього Києва. Біжімо туди! Я тебе проведу просто до того місця, де найвидніше.

Попросивши благословіння у свого наставника, юнаки попрямували вузькою засніженою вулицею. Обабіч тягнулися тини і дощані паркани, за якими виднілися голі верхів'я дерев і очеретяні дахи побілених хаток. Над дахами літали сизі і строкаті голуби, з глиняних коминів кучерявилися димки — хазяйки, мабуть, пекли хліб. Усе здавалося таким мирним і щасливим. Крізь чиюсь розчинену хвіртку вони побачили, як двоє лахматих собак з гавканням кинулись на кішку, а та наїжилася й видерлася на тин. Тихо. Спокійно.

Проте, повернувши на іншу вулицю, юнаки стали помічати, що тривога вже охоплювала киян: гучно грюкали хвіртки, виходили хазяїни, застібаючи шуби, виповзали старі діди, підходили один до одного і, приклавши долоню до вуха, розпитували: «Що трапилось?» Усі, поспішаючи, прямували до Софіївського майдану до верхнього міста.

— Гей, Вадиме, йди до нас! Земляків зустрінеш!

Це був коваль Григорій і Андрій, дніпровський плотар, спокійний, упевнений як завжди. Через плече висіла шкіряна торба, на поясі за спиною засунуто сокиру з довгим топорищем, яку носять лісоруби.

— Татар бачив?

— Яких татар? Невже полонених пригнали? — запитав Вадим.

— Ти диви, що сказав! Спочатку зумій їх полонити! Ходімо зі мною, зараз покажу.

Андрій повів своїх молодих друзів через провулок на горб, зарослий старими липами, де влітку завжди збиралася молодь танцювати. Тепер тут нікого не було, все замело снігом. З цього горба було видно далекі простори задніпровських степів.

— Дивися туди, на схід. Бачиш багато чорних димків?

— Це очерета горять?

— Ні! Це татари гріються біля вогнищ.

На далекій заспіженій безмежній рівнині, яка іскрилася від сонячного проміння, виднілося багато чорних димків, що їх відносило набік поривами вітру. Незліченні чорні крапки, розсіпані по степу, поволі, але вперто наближалися ко Києва.

— А що то за чорнушки, як макові зерна, розкидані вдаль? Що то? — запитав Касян.

— Оце і є татари! Вчора татарські роз'їзди вже підходили майже до самого Києва.

Вадим здивовано дивився на Андрія. Ніякої тривоги не помітно було на його обличчі. Він лишався такий же спокійний, яким бував у бурю й негоду, коли сидів на передньому плоту і холодними сірими очима стежив за дніпровськими спіненними хвилями.

— Мабуть, уже мені не стелиться дорога додому, до мого Андрійка! — тяжко зітхнувши, сказав плотар. — А чи доведеться побачити його ще хоч раз — один бог знає! Ходімо на віче. Послухаємо, що там скажуть.

Андрій, а з ним і юнаки швидко прибули на Софіївський майдан.

На майдані стояв прославлений храм св. Софії, премудрості божої, збудований князем Ярославом Мудрим двісті років тому. Колись храм був багато прикрашений. Він славився майстерно зробленим візантійським живописом, що прикрашав усі стіни храму. На Софіївському майдані звичайно відбувалися всенародні вічові збори. Але, крім того, тут майже завжди протягом року торгували. Руські й іноземні купці доставляли сюди свої кращі товари. Булгарські купці (з верхньої Волги) привозили дорогі хутра, німці — янтарні прикраси, різнокольорові сукна, Угорці приводили

своїх дорогих відбірних коней, а напівдикі половці продавали худобу й шкури. Купці з Криму привозили сіль, дешеві бавовняні тканини, вина й запашні трави.

На майдані зустрілися знайомі.

— Гей, друже Андрію, іди до нас: своїх побачиш і ще знайомих придбаєш! — гукала групка людей, примостившись край майдану на високій купі складених колод. Звідти можна було зручніше дивитись, як відбуватиметься оце віче киян, яке мало вирішити долю стольного міста, вирішити й власну свою долю.

Уже тиждень тому кияни бачили прибулих обпалених, забруднених кіптю втікачів з Чернігова і Переяславля-Руського. Вони плакали й проклинали татар, які насунули до них у вовчих тривухах і довгополих шубах, оточили міста величезними натовпами і, як звірі, кидалися на стіни і безперервними лавинами видирались по приставних драбинах, вривалися в проломи і потім рубали всіх городян — дорослих і малих, — рубали без жалю, без вини, і старих, і матерів з немовлятами.

Кияни, стривожені розповідями, спочатку не хотіли вірити чорним чуткам:

— Господь бог покарає злодіїв! Є правда на землі! Були у нас Ілля Муромець, Добриня Никитич, Святогор-богатир! І тепер на захист рідної землі з'являться у нас нові богатирі, одіб'ють і розженуть нечестивих.

Софіївський майдан усе більше виповнювався народом. Люди ставали широким півколом, лишаючи вільними середину майдану і кам'яну паперть Софіївського собору. На ньому мали виступати імениті бояри, тисячники і воеводи.

Усі позирали на високі двері собору, за якими служили вбідню: звідти повинні були вийти на паперть усі найзпатніші люди на чолі з князем.

Нарешті почулися голосні співи і з відчинених дверей почали виходити півчі у довгих до землі стихарях, обшитих золотими позументами. За ними йшли два громогласні дякони, розмахуючи срібними кадилами, ієреї в парчевих ризах і, нарешті, підтримуваний двома отроками митрополит у золотій митрі, спираючись на високій посох. Усе духовництво поставало праворуч від соборних дверей, а ліворуч стали бояри і ратні люди.

Люди зашепотіли:

— А де ж князь?

Князь, як завжди, йшов відразу за духовництвом, ото-

чений боярами і дружинниками, в яких виблискувала посріблена зброя. Але князя не видно було.

Півчі знову заспівали урочисту молитву, але вона видалася скорботною і брала за серце. Коли співи затихли, два бірючі обабіч паперті проревіли в труби:

— Стій тихо, народе чесний! Зараз промовлятиме наш славний київський воевода, тисяцький Дмитро.

Натовп швидко затихав. Наперед виступив усім відомий і шанований воевода, високий, сильний, з довгими сивими звисаючими половецькими вусами. Голосно і впевнено він почав:

— День сьогодні тяжкий, готуйтеся, друзі! Доведеться нам стати грудьми проти дуже сильного ворога...

Високий красивий дід з переднього ряду крикнув естри-
воженим голосом:

— А де ж князь Данило? Як же вирішувати без князя?
Пошліть по нього!

— Куди подівся князь? — чулися голоси.

Тисяцький Дмитро, не звертаючи уваги на вигуки, спокійно говорив:

— Князь Данило Романович виїхав з Києва. Виїжджаючи, мені сказав: «Головний хан татарський Батига — ворог сильний і злобий. Самим нам його не перемогти, потрібна сильна підмога. Я негайно поїду до свого друга короля угорського Бели і розкажу, що татарські полчища погрожують не тільки нам, але й усьому християнському світові. Я проситиму короля угорського поспішити до нас на підмогу з усім своїм військом». І князь Данило Романович, сказавши це, тут же виїхав, а мені звелів триматися що є сили і відбиватися, поки прийдуть на допомогу угорські і лаські раті. Але, крім князя, у Києва є ще вищий хазяїн — віче київське. І я, за старим дідівським звичаєм, питаюся вашої волі: чи згодне віче поставити мене на чолі всіх ратних сил Києва, головним воеводою, і чи доручаєте мені скликати всіх сильних людей до бою, збирати їх у дружини? Якщо віче мені це накаже, я візьму в свої руки оборону нашого міста. Бог допоможе, а ми постараємося відкинути татар, ми пригадаємо, як батьки й діди наші відбивали не раз і печенігів, і чорних клобуків, і торків, і половців і як усіх їх діди наші трошили і відганяли назад у Дике поле.

Усе віче на якусь мить, наче в роздумі, затихло, а потім почувися дружні вигуки:

— Згодні! Згодні! Будь нашим воеводою і захисником, Дмитре. Ми тебе знаємо! Віримо тобі! Ти не відступиш! А ми тобі допоможемо!..

Несподівано, вийшовши з натовпу, до воеводи попрямував чоловік, одягнутий не зовсім по-нашому, і, низько вклонившись, щось тихо прошепотів. Дмитро кивнув головою і дозволив:

— Нехай говорить. — І воевода сказав бірючам, що їм потрібно оголосити.

Бірючі прокричали:

— Люди київські! Зараз з вами розмовлятиме іноземний біскуп латинський Іоаким. Слухайте чуйним вухом і відповідь йому дайте єдиними устами!

Ніжно задзеленчав дзвіночок, і на паперть поволі стали

підійматися один за одним дванадцять католицьких ченців. Усе віче з цікавістю дивилося на них. Вони були дивно, по-іноземному, одягнуті в білі довгі рясі і підперезані звичайними мотузками. Білі шлики відкинуті на спину. Голови на маківці виголені. Поверх білих ряс ще накинута чорна мантія.

Усі дванадцять іноземців вишикувалися в ряд. Попереду них урочисто вийшов і зупинився, підвівши очі до неба, їхній настоятель з великим срібним хрестом у руках. Обабіч нього стали двоє хлопчиків у білих до колін стихарях. Один видзвонював у срібний дзвіночок.

Настоятель заговорив трохи співучим, солодким, медовим голосом. Вимова у нього була іноземна.

— Уже минуло двадцять років, як я та інші отці домініканці монастиря пресвятої діви Марії живемо у преславному місті Києві. Багато городян знають нас і переконались на ділі, що ми сповнені найгарячішою дружби до руських людей, жителів дорогого нам Києва. Ми завжди допомагали неїмушим, лікували хворих, допомагали стражденним, годували голодних. І тепер ваша руська біда — це наше горе, усіх християн. Тому, коли ми почули, що Києву загрожує страшний ворог — король татарських язичників хан Батига — і що він насувається сюди з могутнім військом, ми обміркували між собою все це і прийшли вам сказати те, що надумали.

У натовпі люди зашепотіли, почулося кілька голосів:

— Щось незрозуміле він говорить. До чого це він хилить?

— Наш найсвятіший папа римський доручив нам, домініканцям, врозумляти язичників словом божим, дивним світлом, принесеним людям господом нашим Ісусом і його учнями, святими апостолами. Заради такої проповіді ми всі, наша скромна братія, навчилися розмовляти по-куманському. І тепер, у грізний день, що настав для всього християнського світу, ми за те, що ви дали нам притулок, хочемо прислужитись великому місту Києву нашими знаннями і нашою старанністю. Ми так думаємо: адже слово боже всіх учити любити один одного. І ми вирішили: навіщо воювати з татарами, проливати невинну кров людську? Чи не краще домовитись з татарами покінчити всю суперечку мирно, по-любовно, по взаємній дружбі? І ми, брати домініканці, пропонуємо себе як послів до татарського володаря Батиги. Ми з ним поговоримо, розпитаємо, чого він хоче від Києва і чим його можна ублагати.

Наче буря пронеслася по натовпу:

— Не слухайте облесливого слуги татарського! Іди звідси, латинський зраднику!

— Не бувати цьому! — голосно вигукнув тисяцький Дмитро і звернувся до латинського ченця-настоятеля. — Про яку татарську дружбу ти говориш, хитромудрий отче? Хіба татари не обіцяли нам багато разів і мир, і дружбу, а ми цю «дружбу» побачили на руїнах Рязані, і в спаленому Суздалі, і на стінах розгромленого Володимира. Коли б ми знали, про що ти надумався з нами говорити, то ми б тебе сюди на віче і близько не підпустили. Іди, отче! Ми з недругами говоримо по-своєму, по-старовинному, з мечем у руді!

— Іди, латинче! Іди від нас! — кричали люди з натовпу.

Гомін і крики збільшувались.

— Геть його! Звідки він приперся, татарський підлабузник? — гуділо віче.

Воевода Дмитро трохи почекав, поки католицькі ченці, прискорюючи ходу, зійшли з паперті. Потім Дмитро знову звернувся до принишклого віча:

— Люди київські! Як ми зустрічатимем ворогів, що йдуть проти нас: з підійнятим мечем чи схиливши покірною головою?

Високий чорнобородий паруб'яга, на вигляд коваль, з вимазаним сажею обличчям, — він стояв па купі колод, — могутнім голосом крикнув на весь майдан:

— Дайте слово сказати! І батьки, і діди наші перед половцями, чорними клобуками та й усіма ворогами спини не гнули, а мечами й сокирами відганяли ворога назад. Чи зможемо ми покірною зустріти сиродців-татар? Та вони витопчуть кінями наші поля, вирубають сади, спалять наші хати і поволочать у полон наших жінок і діточок. У нас тільки один вихід: сміливо боротися за нашу волю, батьківщину і віру православну! То ж зустріньмо недругів, як зустрічали наші батьки і діди. Не здамо Києва! Будемо битись до останнього, і жінки, і діти наші теж битимуться поруч з нами. Не відамо рідної землі!

Усе віче аж гуділо, звідусіль чулися вигуки:

— Постоїмо за землю руську! Беріть мечі й сокири!

Воевода підвів руку. Бірючі прокричали:

— Стій тихо, віче київське! Слухай!

— Люди київські, зачиняйте свої будинки і всі виходьте на стіни. Нехай кожна вулиця збере свою дружину на чолі з вуличними старостами.

Дмитро могутнім голосом гаряче закінчив промову:

— Люди київські! І наші опуки, і правнуки згадуватимуть, як у Києві їхні діди і прадіди не стали на коліна перед жорстоким ворогом, а билися до останньої краплі крові. І потомки наші згадуватимуть нас з любов'ю і вчитимуться захищати батьківщину і віддавати за неї життя!

Звідусіль кричали:

— Станемо за рідну землю! Захистимо наших жінок і дітей! Помремо, але не віддамо Києва!

Усі кияни невтомно готувалися до захисту рідного міста: і вдень і вночі укріплялися стіни, вулиці перегороджувалися колодами й камінням. До стін привозили великі казани, в яких мали кип'ятити воду і смолу.

Під захист київських стін приходили люди з околиць селищ і збільшували число добровольців. Озброювалися хто чим міг. Зброярі і ковали заготовляли військові обладунки, кували щити і мечі, рогатини, сокири, стріли, а вуличні старости роздавали зброю всім городянам.

Розділ четвертий

БІЛЯ ШАТРА БАТУ-ХАНА

На перший час Бату-хан, поставивши своє похідне шатро на східному, лівому, березі Дніпра, вичікував, поки міцна крига скує багатоводну річку.

Якось уранці Бату-хан сидів на хутовому килимі перед своєю юртою, загорнувшись у тигрову шубу. Обабіч нього непорушно застигли головні багатурські вершники, обгорнувши копита коней повстиною, наближались до протилежного берега і там пускали стріли в захисників міста, що товпились на стінах. Помітивши наближення передового загону татар, заворушилися піші воїни, а руські вершники сміливо кинулись назустріч ворогам. На льоду почалися люті сутички. Кияни билися доблесно, вбиваючи короткими списами, блискучими прямими мечами чи сокирами з довгими топорищами налітаючих на них татарських вершників.

Бату-хан запитав свого найдосвідченішого у військовій справі радника Субудай-багатура, як, на його думку, треба далі повести облогу міста.

— Бачу, що в Києві урусів не легко буде підкорити! — відповів одноокій, завжди похмурий старик. — Пригадай, що

і Рязань, і Ульдемир¹ уруси шалено захищали. Треба послати загони в обхід для нападу на місто відразу з усіх боків. Але спочатку ми повинні зробити широкий пролом десь у міській стіні.

— Не поспішай! Скоро ти побачиш тремтячих послів тут на колінах з благанням про пощаду! Хіба вони не бачать, скільки нас? Хіба наше військо навіть здалеку не повинно вселити в них смертельний жах? — сказав насмішкувато завжди ворогуючий з Бату-ханом Гуюк-хан. — Для чого ж марно проливати священну монгольську кров! Треба вичікувати і взяти місто змором.

— Ти ніколи не був і не будеш полководцем! — відповів похмуро, з презирством Бату-хан. — Субудай-багатур, чому зволікають наші стінобитні тарани?

— Вони скоро повинні прибути, — сказав, підходячи, китайський будівник Лі Тун-по. — Але зараз тарани пустити на кригу не можна, спочатку для них треба підготувати надійну переправу, бо вони своєю вагою зламають кригу і проваляться на дно річки.

Субудай-багатур віддав наказ нукерам, і незабаром до берега підійшов натовп полонених кипчаків, яких монголи підганяли, підколюючи списами. Полонені почали розбирати колоди, що лежали на березі, переносити на кригу і встеляти ними шлях на той берег.

Нещодавно нарядні кипчаки тепер були одягнуті в жалюгідне ганчір'я і мали вкрай змучений вигляд. Ноги їхні були обгорнуті шматками шкур. Усі вони працювали мовчки, злобно поглядаючи на своїх нових лютих хазяїнів, знаючи, що за найменшу непокору їм загрожувала пегайна смерть. Колоди вкладалися на кригу впоперек річки, отже, поступово створювалася дерев'яна дорога до протилежного берега.

Бату-хан, здавалося, був байдужий до всього, що відбувалося, і більше турбувався за свого плямистого жеребця, що нагадував барса. Бату-хан підвівся і, підійшовши до прив'язаного на припоні біля юрти коня, почав годувати його сухими млинцями, розплітати і знову залітати багатьма косичками густу шовковисту гриву. Бату-хан зірко стежив за тим, що робилося навколо, намагаючись приховати від усіх свою тривогу.

Ще один загін кінних татар був посланий на той бік. Спочатку руські великим натовпом вийшли з найближчого

¹ Ульдемир — Володимир.

лісу і сміливо зчепилися з татарами, які то наїдалися на них, то швидко тікали геть. Було добре видно, як злітали прямі руські і ледь вигнуті монгольські клинки, спалахуючі в промінні яскравого вранішнього сонця.

По всьому місту, — на кам'яних стінах, на дерев'яних і очеретяних дахах, засипаних снігом, — чорніли тисячі озброєних киян, що спостерігали за початком битви. Про покірпу здачу міста хан Гуюк більше не говорив. Усім стало ясно, що передбачалася відчайдушна боротьба.

Незабаром через річку по вкладених на кризі колодах поповзли два каменомети і пробивний таран. Кожну машину тягли десятки биків. Збоку йшли, підганяючи тварин, на товпи полонених і на вибоїнах підкладали під колеса кілки й дошки.

Бату-хан забажав побачити полонених киян, захоплених на протилежному березі. Нукери помчали до місця сутички, накинули на руських воїнів, що билися, аркани й притягли їх по кризі до шатра свого володаря.

Бату-хан з цікавістю розглядав лежачих перед ним руських. Під ударами батогів вони ледве підвелись. Першим був рослий воїн у кожусі з овечої шкіри. Він похитувався і тримався за плече іншого полоненого. Сміливо й злісно дивився він на всіх і відповідав неохоче на запитання товмача.

— Звідки ти родом? Чим промишляєш?

— З-під Смоленська. По Дніпру плоти ганяю.

— Якщо ти смоленський, чому б'єшся тут за Київ?

— Як же не битись? Місто, вважай, теж наше, руське!

Товмач переказав Бату-хану відповідь полоненого.

— Спитай у цього упертого чоловіка, чи був він у Новгороді? Чи знає він новгородського коназа Іскендера?

— У Новгороді був і жив там подовгу, а князя Олександра як же не знати! Слава про нього далеко летить.

— Кажі правду, бо тобі відрубують голову: скільки війська тут, у Києві?

— Скільки людей, стільки й воїнів. Тепер кожний взявся за сокиру чи рогатину.

Відповідь розсердила Бату-хана.

— Цей нахаба упертий, але, можливо, він щось уміє робити? Закувати його й віддати Лі Тун-по. Такий без кайданів утіче.

Потім притягли полонену молоду жінку. Вона була тяжко поранена. Стікала кров'ю. Лежала на спині і не могла під-

вестись. Поставити на ноги її так і не вдалося. Очі жінки, великі й широко розкриті, дивилися в небо. Вона прикусила нижню губу, намагаючись не стогнати.

— Навіщо притягли жінку? — гнівно запитав Бату-хан. — Я наказав привести тих, хто б'ється з нами.

— У них усі жінки теж б'ються разом з своїми братами і чоловіками, — пояснив товмач.

— Який народ! — пробурчав Бату-хан і додав: — Щоб у неї більше не було синів — месників нашим дітям і внукам, — прикінчити її!

На поляні, на березі Дніпра, поблизу великого шатра Бату-хана, стояло друге шатро його родича, так само чингізда, хана Гуюка.

Гуюк сидів на верблюдячому в'юку, перев'язаному шкіряними ремнями, і дивився на протилежний берег Дніпра, де розлігся широким привіллям багатолюдний Київ, який ще недавно здавався татарам легкою здобиччю і джерелом казкового збагачення.

Уже кілька днів відбувалася битва за це прославлене місто, а перемоги ще не було видно. Першими, обійшовши лісистий горб і проломивши ворота, туди ввірвалися «буйні» хана Нохоя, після чого в тому боці заклубилися димки підпалених будинків. Однак перед другим поясом стін «буйні» були затримані киянами, які билися відчайдушно, і Бату-хану довелося на допомогу своєму передовому загоні надіслати ще один тумен.

Увагу Гуюка привернула група руських полонених, яких монгольські тургауди підганяли ударами батогів. Хан подав їм знак наблизитись.

Втомлені, похмурі обличчя. Подертий одяг. Вони стояли мовчки. Нахилившись до хана Гуюка, перекладач швидко зашепотів, щось висипаючи перед ним на килим.

— Ви майстри? Ці прикраси ви зробили? — запитав Гуюк.

— Скажи своєму хазяїну: нема серед нас умільців, — твердо відповів старший, напівсивий чоловік з широкою бородою.

— Не приховуйте нічого, кажіть правду! Хан Гуюк дарує вам життя. Вас відправлять на береги Ітілю, в Сарай, і там ви спокійно працюватимете на хана Бату, або пошлють ще далі, в Каракорум — столицю великого кагана.

Там теж потрібні умільці-майстри. Хан зуміє оцінити ваше старання і роботу і нагородить щедро по заслугах.

— Не умільці ми! Захисники Києва, і все! — вигукнув молодий синьоокий хлопець.

— Не майстри? Ви всі не майстри? Вас запитують востаннє. Виходьте, хто майстер! Іншим — смерть, зараз, отут! — гнівно прошипів Гуук.

Він вичікувально подивився на руських, що стояли перед ним. Вони мовчки ревно хрестились, але жоден не вийшов з рядів.

— Убивай! Сьогодні твоя сила! А вміння своє ми ворогові не продамо! — твердо сказав один з полонених, на якого обвішаний зброєю монгол уже накидав аркан.

Розділ п'ятий

СМЕРТЬ ВАДИМА

Просто з віча Вадим пішов до Печерського монастиря, щоб попрощатися з своїм наставником-ізографом.

— Прости мене, отче, що я з тобою все сперечався і мало про тебе піклувався: навіть дров на зиму не заготував! — і він вклонився, торкнувшись рукою землі.

— І ти мене прости, якщо я чимось тебе образив і не встиг навчити, як слід було б, — сказав старий і витер рукавом рясні очі. — А про дрова не турбуйся. Які там дрова! Тепер аби голова вціліла! Куди ж ти звідси підеш?

— Спочатку додому зайду, а там разом з моїм хазяїном-гончарем піду на стіпи своє місце шукати.

— Невже для нас остання година настала? — жахався чернець. — Невже господь допустить, щоб татари-сироїдці ввірвалися сюди? Стояв же досі Київ сотні й сотні років — і хто тільки не приходив, хто не нападав: і печеніги, і берендеї, і торки, і половці! А всіх їх відбили наші діди й прадіди. Дасть бог, і тепер відіб'ємо!

Старий благословив Вадима і, побажавши удачі в ратному ділі, відпустив.

Хата, в якій жили Вадим з Кіндратом, була під очеретом і наполовину осіла в землю. В середині малося дві кімнати: простора, на двоє віконець, і трохи менша, з одним. Руська піч займала великий куток кімнати.

У більшій кімнаті уздовж стін на столиках у плоских ящиках лежали у зразковому порядку вигадливі вироби. Вони свідчили, що Вадим ставав вправним майстром, переймаючи у Кіндрата покинуте ним ремесло, важке і хитромудре. На одному з столів лежали різноманітні сланцеві формочки для відливки хрестиків, підвісків, пернів та інших металевих прикрас. Тут же стояло багато маленьких глиняних горшечків з фарбами.

Вадим застав Кіндрата в розпалі роботи. З великим хвилюванням вислухав той Вадимову розповідь про київське віче.

— Як же так? Жили ми, біди не знали, і раптом усе змішалось! Виходить — кидай роботу, якщо всіх кличуть: «Ідіть на стіни!» Ну що ж, ховатися не станемо! Підемо й ми з усіма, а вдома залишимо господарювати старого kota Любомудра.

Майстер загасив вогонь у печі. Прикрив ганчірками формочки. Вийшов порадитися з сусідами. Вадим довго сидів за столом і про роботу вже не думав.

Уночі обоє довго не могли заснути, все переверталися, Кіндрат крехтав і тяжко зігхав.

Уранці майстер одягнув чисту сорочку, взяв торбинку з крайцем хліба, засунув за пояс сокиру, другу дав Вадимові, і вони вийшли. Кіндрат повісив замок на двері, за якими чулося дряпання і жалібне нявкання kota.

Біля хвіртки сусіднього будиночка стояли Смиренка і Софійка.

— Ходіть й ви з нами! Наказ для всіх один. Захоніть тільки глечик з водою та дрантя чистого, щоб рани перев'язувати.

— Ми вже й самі так вирішили. Ось тільки бабусі діждемося й прийдемо.

Татари вже звідусіль обложили місто. Все життя Києва перейшло на вулиці. На стінах зібралося багато людей. Усі жадібно стежили за тим, що відбувалося внизу. Жителі Подолу перейшли у Верхнє місто.

Як тільки Вадим з Кіндратом піднялися на стіну, кілька довгих татарських стріл увіткнулися в сніг поряд з ними. Ззаду почувся крики:

— Ховайтеся! Ховайтеся!

А хтось уже стогнав:

— Окаянна, у плече впилась!

Вадим жадібно дивився в далечінь. Віп якраз стояв на

внутрішній стіні, яка оперізувала горбисту частину міста. Всюди чорніли люди, їх було багато сот: чоловіків, жінок, підлітків. А нижче прослався застиглий Дніпро, засипаний снігом.

— Дивися туди, за річку! — шепотів Кіндрат. — Адже це татари, їх ціла хмара!

Справді, на протилежний берег страшно було глянути: там скупчувалась велика татарська сила. Диміли незчисленні багаття, ревли верблюди, іржали коні і глухо скрипіла, пересуваючись, велика кількість возів страшної орди, скрипіння перемішувалося з гиканням, свистом і гортанними вигуками татарських вершників, що мчали звідусіль.

Їх було багато, набагато більше, аніж захисників, і далекі чорні крапки на обрії свідчили про те, що монгольські війська все прибувають, прибувають і прибувають...

Вадим забіг додому. Голодний, схудлий пес радісно кинувся йому пазустріч.

— Годувати тебе тепер нікому! — сказав Вадим, глядячи його лахмату голову.

Через паркан він побачив сусідок. Дівчата навперебій почали розпитувати його про те, що діється на стінах. Наякні всіма розмовами про татар, гомоном, метушнею і хвилюванням, яке царювало в місті, самі вони нізачо не хотіли відходити далеко від домівки, та й бабуся все не поверталась.

— А що як без нас якраз прийде? Сваритиметься, що хату кинули!..

Вадим нічого не сказав сусідкам, хоча ще вчора дізнався, що їхня бабуся загинула: старенька понесла свої останні бублики не на базар, як завжди, а на стіну, де роздала їх захисникам. Там її влучила гостра татарська стріла...

Вадим пішов до себе в землянку. Поки що тут усе було звично й тихо. Ось стіл, за яким він завжди працював, готові відліти хрестики, сережки, браслети. Купка прозорого янтаря, з якого він робив прикраси. У малесеньких горшечках «вапнидях» яскраві фарби всіх кольорів. Скільки радості вони йому приносили...

Відламавши краєць зачерствілого хліба, він половину віддав собаці, а другу загорнув у чисту ганчірку і сховав за пазуку. Той хліб, що лишився, Вадим поклав у великий глиняний черепок, що стояв на підлозі. Покликав kota, але

той не нявкнув: мабуть, вискочив на подвір'я. З сумом оглянувши своє житло, Вадим вийшов з дому і зачинив двері на внутрішній замок. Махнув на прощання рукою дівчатам, що стояли біля хвіртки, і швидко пішов у той бік, звідки доносився гомін багатьох голосів. Раптом якийсь незвичайний звук вразив Вадима: глухі важкі удари з рівномірними проміжками, що наставали один за одним. Це монгольські тарани почали свою руйнівну роботу.

Князи, розставлені за вказівкою воеводи Дмитра на всіх стінах, що оперізували місто, не могли передбачити, куди ворог направить свій головний удар.

Хтось несамовито закричав:

— Татари прорвалися в місто!

Справді, після величезних зусиль монголам з допомогою потужних таранів вдалося проломити Лядські ворота, і ворожа кінпота нестримною лавиною ринула по головному шляху, встеляючи дорогу тілами забитих і своїх, і руських воїнів. Відчайдушний бій розгорявся по всіх вулицях. Вадим кинувся в саму гущу бійки, він побачив оточеного ворогами Кіндрата, який відбивався сокарою від наступаючих на нього монголів. Тихий Вадим, який ніколи не уявляв навіть, що він може когось убити, кинувся захищати друга і сильним ударом розтросив голозу ворожому коню, який рухнув разом з вершником. Об них несподівано спіткнувся кінь другого монгола і теж завалився, а Кіндратові пощастило вирватися з ворожого кільця. Він щось крикнув Вадимові, але в гармидері той нічого не міг розібрати.

Несподівано з найближчого провулка, просто на Вадима, з гиканням і виттям вилетів новий монгольський загін. Вадим побачив перед собою мохнаті кінські морди, блискучі мечі, смугляві вузькоокі обличчя. Він устиг відскочити набік і тепер стояв, притулившись спиною до дерева. Він бачив, як один з вершників, у блискучому під сонцем шоломі, раптом завалився за стіла, порапений чимось списом. Зачепившись ногою за стремено, він волочився по снігу, а довготривий кінь мчав... Вадим підскочив, підняв меч і раптом відчув, як хтось ззаду схопив його сильними руками. Гаряче дихання обпало на шию. Вивернувшись, Вадим вислизнув із залізних обіймів і вдарив монгола руків'ям меча по голові. Падаючи, монгол потягнув за собою Вадима, але той схопився, ладний знову кинутися на противника. В цю мить довга воронка стріла вплилася йому в груди. Вадим упав. Кілька вершників пронеслися над ним і помчали далі. Йому здава-

лось, що настала повна тиша. Свідомість поступово затуманювалась. Він бачив тільки над собою небо, сине, сліпучо-яскраве. Небо? Ні! Це близько-близько схилилися над ним такі знайомі, такі кохані сині очі...

Навколо вже палахкотіла пожежа.

Коли монголи дісталися до Вадимової вулиці, його сусідки Софійка і Смиренка, перелякані на смерть, сховалися в хаті.

Раптом хтось шалено почав грюкати в двері, за якими чулися крики і гомін боротьби.

— Ой, сховатися б, але куди?

— Залізмо в піч, Смиренко, вона ж сьогодні не топлена. Сховаймося в ній. Там нас не знайдуть.

Дівчата залізли в піч і, тісно притулившись одна до одної, лежали там, вичікуючи, що буде.

Вони не звертали уваги на зростаючий па вулиці гомін, не почули, що смердить горілим... Тільки б татарські недолюдки їх не знайшли!..

Кілька монгольських вершників, що мчали по вулиці, помітили, що в одній землянці на дверях не повішено замок. Двоє зскочили з коней, прив'язали їх до тину і кинулись до дверей. Двері були зачинені зсередини. Гуртом їм пощастило, нарешті, зірвати їх з петель.

Зайшовши в хату, монголи були здивовані, що в ній нікого не було. Біля стіни між вікнами стояла велика скрипя. Збивши з неї замок, монголи квапливо почали викидати на підлогу жіноче вбрання, шуби, полотна і ще всяку одежу.

Жадібність охопила дикунів. Вони заходилися виривати один в одного з рук плаття, які їм сподобались, і так сварилися, що не помітили, як на покрівлю впала купа палаючих трісок і дощок, як очерет на хаті відразу загорівся з усіх боків.

Нарешті, коли, ув'язавши награбоване у вузли, монголи вже побігли до дверей, палаюча стеля завалилася й похоронила під своїми уламками і степових хижаків, і дівчат, які сховалися в печі.

У вухах немовби вчувається церковний хор, жалібно стогнуть ніжні жіночі голоси... Ні! Це хуртовина вне. Кінд-

рат поступовд ледве отямлюється. У висках гулає. Чи це його сіпає хтось, чи штовхає?

— Дядьку Кіндрате! Дядьку Кіндрате! Чуєте мене? Отямтеся, вставайте! О господи! Що ж мені з вами робити? Якщо покину й піду, то татари вас доріжуть.

Кіндрат розплющив очі. Над ним схилилося молоде обличчя.

— Ви що ж, не впізнасте мене? Я ж племінниця ваша, Любаша. Я вам коня привела.

У Кіндрата руки й голова болять так, що сил немає терпіти. Але треба підвестися й пробиратися туди, куди відступили вцілілі кияни. Віп ледве впізнав свою племінницю в чоловічому каптапі і в хутряній шапці.

— Очуняли? От добре! Зпачить, довго житимете. Я вам доброго коня привела. Татари повз нас густим натовпом промчали, мабуть, туди, на майдап, проти Десятинної. А один кінь їхній вершника десь загубив і відбився. Бачу, зачепився поводом за дерево. Тут я й схопила його.

— А тобі самій кінь пригодиться. Сідай на нього та їдь швидше, поки ціла. Бачиш, що тут діється?

— Беріть, дядьку Кіндрате, беріть! Я собі іншого дістану. Зараз багато коней без хазяїнів розбіглося по Києву. А з міста я нікуди не піду. Як усі, так і я, битимуся ось чим! — і вона показала Кіндратові невелику сокиру, засунути за пояс.

Дівчина допомогла Кіндратові піднятися в сідло. Час уже їхати звідси. Навколо палали будинки, і язики полум'я злітали до неба, до багрових, наче розпечених, хмар. Було видно, як палаючі головні й дошки, перекидаючись у повітрі, злітали вгору разом з клубками диму.

Кінь, якого привела Любаша, був якийсь незвично лахматий, і сідло на ньому теж було дивне, не руське. Кінь хропив, шулячи вуха, і намагався вкусити.

— Швидше! Швидше! — квапила дівчина. — Бо сиріодці можуть знову сюди наскочити. Прощайте, дядьку Кіндрате! — і Любаша зникла в каламутних сутінках.

Кіндрат швидко поскакав провулком, кожної миті чекаючи нової зустрічі з татарами.

Піднімайтеся, люди руські!
Вночі спіте й не спіте у Києві,
А мечі сталеві нагострюйте,
Гострії шабельки загартовуйте,

Бо татарва іде-наближається,
І хочуть вони, люті недруги,
З кісточок наших палац ставити,
Ребра-реберця на поміст мостити,
А із руських рук, з тіла білого
Хоче ворог презлий мати трон собі...¹

Пісня линула, жалібна, мов стогін. Це співала Любаша, Кіндратова небога, працюючи на міській стіні, де вона й інші жінки Києва виплітали з лози великі корзини, які тут же наповнювались піском і глиною: ними закладалися проломи в стіні.

У ці тяжкі дні в Києві не було такої людини, для якої б не знайшлося діла, і діла найневідкладнішого, найпотрібнішого. Діти підносили каміння, гілки лозняка, старі варили смолу і кип'ятили воду, а хто міг тримати в руках меч, спис чи лук і сагайдак з гартованими стрілами, а то й просто сокиру,— кожному було вказане місце, і з цього місця його могла примусити зійти тільки смерть.

Та день за днем ряди мужніх захисників помітно ріділи, а замінити їх уже було ніким. Татари випускали в обложених хмари стріл, а коли, нарешті, ввірвалися в місто, їх було так багато, що своєю кіннотою вони змітали все, що траплялося на їхньому шляху. Не хоробрістю, не силою і доблестю окремих багатурів перемагали вороги, а незліченною своєю кількістю, коли на кожного руського, часом і не воїна зовсім, а простого ремісника чи городянина, який раніше не тримав у руках меча, припадало по трое-четверо добре озброєних, досвідчених у боях татарських воїнів.

Однак ніхто не просив пощади, просили тільки в бога сил, щоб вистояти до кінця, щоб померти, не згяньбивши слабістю свого доброго імені. Знали, що задавить їх ворог, але не здавались.

Уже не одна вулиця була завалена тілами вбитих, що перемішалися в останньому бою, уже тісніше й тісніше стискалося вороже кільце і податися було нікуди, а люди ще раділи, бачачи, скільки сил втрачає супротивник, помічаючи, що з надісланих нових загонів на підтримку монголам, які вдерлися до міста, жоден не повертається назад. Дорого обложені віддавали своє життя, тримаючись до останніх сил, знищуючи ворога чим тільки могли.

¹ Російський текст віршів обробив Н. Белінович.

ОСТАННЯ ГОДИНА КИЄВА

Під час найжорстокішого бою Бату-хан довго сидів на дзвіниці однієї з церков і звідти спостерігав за всім, що відбувалося, і давав гінцям накази.

Поступово, з великими труднощами, монголам вдалося прорватися крізь завали з каменя й колод до майдану, де перед стародавнім храмом відбувалася остання відчайдушна битва.

Коли Бату-хан прискакав на цей майдан, то побачив скрізь купи забитих і поранених воїнів і коней, що тяжко хропли в передсмертній агонії. Бій закінчувався біля високих дверей Десятинної церкви. Навіть на її даху знаходилась велика кількість людей, які метали в татар стріли й каміння.

Бату-хану вказали на літнього ставного воїна у блискучих латах. З-під розсіченого шолома по обличчю стікала кров. Він стояв, притулившись до стіни храму, і, широко розкриваючи рот, тяжко, над силу дихав.

— Оцей високий багатур — головний начальник тутешніх військ, Дмитро, — пояснив товмач Бату-хану. — Якщо накажеш, твої нукери прикінчать його.

— Мертвий він мені не потрібний. Взяти його живим і цілим і привести до мого шатра. Я хочу розмовляти з ним.

Влучно кинутий аркан обвився навколо пораненого воеводи і звалив його на землю. Татари, зв'язавши Дмитра, поклали його впоперек коня і, прив'язавши мотузками, повезли.

Красивий кам'яний храм з позолоченими куполами був переповнений жінками й дітьми найзнатніших людей міста, що знайшли там своє останнє пристановище. Туди ж були знесені їхні цінні речі, хутра й одяг, що їх так надіялись захопити хижі й жадні монгольські воїни, кожний з яких плевав мрію про казкове збагачення при взятті Києва.

У напівтемному храмі було душно, навколо чулося голосяння й стогони, деякі голосно молились, сподіваючись на якесь несподіване спасіння. Плакали діти.

Кілька чоловік іще напередодні почали рити підкоп, щоб вибратися з храму на протилежний схил горба, і вночі, користуючись темрявою, схватися в найближчому лісі.

Землю з підкопу витягали наверх у дерев'яних відрах, з допомогою довгих вірвовок. Підкоп був уже досить глибокий.

У людей з'явилася надія на врятування. Вони твердо вирішили не відчиняти обложникам дверей.

Проте монголи не могли більше ждати, бо навкруги все сильніше бушувала пожежа і вже важко було залишатися серед диму, вогню і падаючих звідусіль, підхоплених вихором палаючих дощок і крокв.

Тоді гнівний Бату-хан наказав:

— Проломити кам'яну стіну «дому молитви»!

Незбаром притягли стінопробивний тарап. Досвідчені нукери поставили його проти однієї з стін храму і почали розгойдувати колоду, важку, з залізним наконечником, уперто б'ючи нею в стіну, поки вона не була пробита; прекрасна будівля рухнула, похоронивши під своїми руїнами всіх, хто ховався всередині, разом з їхніми багатствами. Монголам так і не вдалося нічим скористатися.

На майдані вже не можна було лишатися: навколо палали будинки. Бату-хан з своїми наближеними помчав геть, ледве вирвавшись з вогняного кільця.

Наказ татарського володаря був виконаний: до його похідного шатра на лівому березі Дніпра нукери привели зв'язаного вояводу Дмитра.

Придворний літописець Хаджі Рахім разом з лікарем Дудою Праведним обмили і перев'язали пораненого, намагаючись зупинити кров цілющими травами. Дмитро тримався мужньо і ні разу не застогнав. До нього підійшов Бату-хан. Він довго пильно дивився на зраненого воїна, немовби вивчаючи його і щось обдумуючи, потім повільно сказав:

— Ти справжній багатур. Я охоче візьму тебе в моє військо, щоб ти служив мені.

Воевода мовчав.

— Що ти мені порадиш: чи залишатись моєму війську тут, на землі урусів, чи зараз же рушити далі, підкоряти «вечірні країни»? За щирю пораду я не караю, а нагороджую. Відповідай мені правду.

Дмитро через силу заговорив:

— Залишатися тут татарам не вигідно. Руська земля тобою вже скорена. Місто Київ спалене. В ньому не лишилося жодного вділого будинку, жодного незраненого захисника. А ти любиш війну, шукаєш перемог і загарбання нових багатих міст. Швидше йди далі, завойовувати інші землі. Адже ти й сам не лишишся тут.

Дмитро говорив поволі, час від часу облизуючи сухі зазмагли губи.

Бату-хан з підозрою глянув на цього і тихо сказав Субудай-багатуру:

— Я думаю, що він тому мені радить негайно вирушити далі, що хоче якнайшвидше звільнити свою землю від грабіжництва моїми воїнами.

Потім, звернувшись знову до вєводи, спитав:

— А де, в якій країні я знайду найкращу пашу для своїх коней?

— Звичайно, в привільних угорських степах.

— Ти поїдеш зі мною,— сказав Бату-хан,— і будеш в дорозі моїм радником.

— Поганий я тобі радник: жити мені вже лишилось небагато,— відповів байдуже Дмитро.— Я скоро помру і тобі бажаю того ж!

Бату-хан здригнув. Присутні перезирнулись. У цю хвилину, задихавшись, підбігли два татарські сотники і, підхопивши Бату-хана під руки, швидко посадили його на коня.

— Великий джихангіре! Тут прокляте місце! В Києві нам нічого більше робити. Час звідси йти.

Віддаляючись од Києва слідом за Бату-ханом, Гуюк-хан тихо говорив одному з своїх наближених:

— Вічно синє небо тут немилостиве не тільки до Бату-хана, але й до мене: коли джихангір послав своє військо на облогу Києва і тумєн за туменом ішов туди, а назад жоден не повертався, я сказав Саїн-хану: «Великий джихангіре! Бог війни Сульде дав перемогу тільки найдоблеснішим. Чи не слід тобі самому повести свій тумен непереможних на це непокірне місто? При одному твоєму наближенні відчиняться ворота, а наші воїни матимуть знову силу казкових багатурів». Він подивився на мене і промовчав, але з поради моєї не скористався. Шкода! Адже якби схотіло небо, він міг би й не повернутись, адже кипувся б у саму гущу бою, і тоді цюмо божевільному походу настав би кінець.

— А коли б військо все ж таки захотіло йти вперед, а не назад? — запитав співбесідник.

— Тоді б хтось інший, не менш доблесний, зміг би замінити Бату-хана, очоливши наше військо...

— І це був би ти!

— Тс! Тс! Мовчи! Часто і дерева мають вуха!

ЛИСТ ХАЛІФУ БАГДАДСЬКОМУ.

На березі зледенілого, засипаного снігом широкого Дніпра, навпроти Києва, у похідній повстаній юрті Абд ар-Рахмана, біля тліючого багаття сидів на п'ятках Дуда Праведний і дописував очеретяним калямом останні завитки на довгому вузькому листі. Він зітхнув, тихо прошепотів молитву і глянув на свого молодого пана, що задумливо сидів поблизу нього.

— Закінчив листа? — спитав Абд ар-Рахман, кутаючись у простору кипчацьку баранячу шубу.

— Усе написав, що ти хотів, — відповів Дуда. — Прочитати тобі?

— Прочитай, мій мудрий наставнику.

Поволі, співуче, так, як читаються священні книги, Дуда почав:

— «В ім'я аллаха! Мудрому, охоронцю вищої правди, прихильному до всіх, хто приходить, доброму вождю общини правовірних, найсправедливішому серед правдивих, Мустансіру, халіфу багдадському, — хай возвеличить його аллах своїм благословінням, хай розгорнуться його незліченні прапори, прикрашаючи його доблесні раті, хай збільшиться число прибуваючих до нього послів! Найпалкіші і найсердечніші побажання шле з далекого, заметеного снігом безмежного степу його вірний, відданий слуга, що перебуває послом при грізному володареві татарської небесної Синьої Орди Бату-хані, Абд ар-Рахман, прозваний Приборкувачем диких коней.

Надсилаю ще й цього листа і благаю праведного Хизра, який завжди швидко приходить, щоб він оберіг на всіх довгих і небезпечних шляхах через долини, річки й гори тих гінців, у чиїх надійних руках зберігатиметься цей сувій, цей скорботний стогін мого серця.

А спостерігав я з невідривною увагою за тим, як відбувалася облога пайбагатшого і найпрекраснішого міста урусів Києва, і про це зараз повідаю тобі, охоронцеві вищої правди.

Це місто, розташоване на кількох горбах, оперезане трьома рядами стін. Тільки завдяки каменометам і двом важким таранам вдалося розбити ворота, через які татарська кіннота нестримним потоком увірвалася в Київ. Перший, головний удар був завданий не в ті ворота, звідки пряма дорога веде до вершини горба, де знаходяться палати бояр, найшафов-

інші «доми молитви» і палад великого князя Київської землі. Цією дорогою, пробиваючи собі шлях через натовпи городян, які відчайдушно билися, промчали попереду інших «буйні» кіннотники Іесун Нохой.

Я проїхав слідом за монголами, насилу пробираючись через навалені купами тіла урусів і татар, захолилих в останнім передсмертнім бою. І тут я зрозумів, чому татари перемагають цей мужній народ: їх було в двадцять три рази більше, аніж урусів. Усі будинки обабіч вулиці були зачинені на замки: отже, все населення, до єдиної людини, покинуло свої житла і вийшло захищати Київ — одні на фортечних стінах, інші на вулицях міста.

Я мушу признатися тобі, мій великий покровителю, що я ні разу не вийняв з піхов свого світлого дідівського меча, бо ці уруси, які так мужньо вмирили за свою столицю, які так безмежно любили свою землю і були такі безстрашні, викликали в мені тільки подив і співчуття любов'ю до своєї землі.

Проте, незважаючи на цей мужній захист, Київ було скорено.

Тобі, очевидно, відомо, що монголи мають звичай відразу ж після битви звозити тіла всіх своїх забитих воїнів і складати їх рядами на колодах, дошках, хмизі або соломі, щоб спалити на похороннім вогнищі. Таке вогнище монголи підпалюють і довго ходять навколо нього, співаючи священні пісні. Залишати тіло свого загиблого воїна без похорон на вогнищі, аж доки вогнище не догорить зовсім, у них вважається за злочин і ганьбу. Однак у Києві Бату-хану довелося відмінити цей звичай: все місто палало, само схоже на величезне похоронне вогнище.

Монголи вимушені були поспішно втікати з охопленого полум'ям Києва. Повсюдно заготовлені урусами на зиму стоги сіна і склади зерна теж згоріли, тож ніякого корму для коней ні в місті, ні навколо нього більше не лишилось. Татарський володар повелів війську рушити далі, на «вечірні країни», куди послідує і я.

Тут я кінчаю листа. Врятований мною від смерті арабський купець поклявся, що доставить його в Багдад і передасть у твої священні руки.

Для вільного і спішного проїзду через захоплену монголами землю я для нього з труднощами дістав мідну пайцзу на шию з зображенням летючого сокола. Ця пайцза дає гінцеві надзвичайні права.

Нехай увіковічить і збереже аллах твоє царство! Хай полегшить усі твої діла успіхами і славою! Ще раз благаю про те, про що вже писав: остерігайся непереможного володаря монголів! Його кривава чіпка рука дотягнеться і до тебе через Курдистанські і Вірменські гори — до самого Багдада. Швидше збирай могутнє військо ісламу під зеленим прапором пророка, готуйся до захисту нашого великого священного міста! Монголи здатні нанести Багдаду несподіваного удару. Вони вже тепер говорять про це. Згідно з твоїм наказом я й надалі супроводжуватиму Бату-хана в його поході і постараюсь якнайшвидше надіслати тобі наступне донесення про нові битви і, звичайно, про нові перемоги татар.

Треба ще тобі сказати, що взяття Києва, столиці урусів, обійшлося татарам занадто дорого: поклавши на його горбах кращу половину свого величезного війська, Бату-хан, крім димлячих руїн, тут нічого не придбав. Татари, які сподівалися на багату здобич, починають ремствувати. Все це викликало в Бату-хана шаленство. Досі ніколи я не бачив татарського володаря в такій несамовитості.

Благословенною буде та година, коли я знову побачу тебе квітучим і далеким від усіх жахів і небезпек, які несе з собою війна».

Розділ восьмий

ПІСЛЯ ВІДСТУПУ ТАТАР

Татарам не вдалося розпалювати поминальне вогнище на честь своїх багатурів, які загинули при захопленні Києва. Сніговий буран, що з'явся, заважав людям рухатись. Холодний поривчастий вітер, обпалюючи лице, заліплював снігом очі.

Бату-хан сховався в своїй похідній юрті. Ніхто ніколи ще не бачив його таким лютим. Навіть пайближчі боялися того дня порушити самотність джихангіра. Два нукери, що скам'яніли біля входу, із здивуванням бачили, як їхній завжди величавий повелитель бігав по шатру, розривав на шмаття візерунчастий шовковий халат і кидав на землю, топтав ногами багаті срібні кубки, а потім, схопившись за голову руками, протяжно завив і, несподівано упавши серед м'яких килимових подушок, згорнувся в клубок і затих.

У сусідньому шатрі зібралися чингізиди, серед яких був навіть завжди невдоволений, злобний Гуюк-хан.

Монголи говорили:

— Мабуть, жителі цього міста викликали всіх своїх злих духів-мангусів і вони вирішили засипати снігом наше доблесне військо, щоб не дати йому знайти й понести всі скарби, які зберігалися тут протягом століть. Наш повелитель зараз, як розлютований тигр, в якого вислизнула з лап уже спіймана здобич. Хіба могли ми подумати, що під стінами цього міста Бату-хан втратить половину, і кращу половину, свого непереможного війська?

Наближені Гуюка перешіптувались:

— Бату-хану не щаститиме в цьому поході. Він накличе на себе і на нас гнів Священного Правителя тим, що не виконав встановленого похоронного обряду і не здійснив належних молив.

Вранці наступного дня Бату-хан повелів усьому війську вирушати. Він сказав:

— Поминальне вогнище на шану й честь наших загиблих багатурів зробили замість нас вічно синє небо і бог війни Сульде, знищивши назавжди це уперте місто.

Відступаючи, на самій околиці згорілого Києва монголи влаштували «ям» — військовий і поштовий пост; там розташувалися кіннотники, що охороняли табун коней, визначений для гінців. Ці гінці прибували з Сарая і головної столиці монголів Каракорума чи летіли назад туди, щоб не переривався зв'язок між далекою монгольською батьківщиною і військами Бату-хана, які все йшли і йшли на захід. Монголи захистили свій ям валом і огорожею і перевіряли всіх тих, хто наближався до стоянки. Проте іноді гінці, що залишали ям, безслідно зезали, і в цьому татари відчували руку сміливих месників. Те саме траплялося й з розвідниками, які їздили по навколишніх покинутих селищах, шукаючи їжі і сіна.

Місто горіло ще кілька днів після того, як монгольське військо відступило на захід, і останні скрипучі гарби, запряжені верблюдами й биками, що їх підгапляли жінки, зникли на дорогах, які вели до Карпат.

Прекрасний, багатий Київ перетворився в дим і обвуглене пожарище, завалене незліченними трупами вбитих. Поступово білий сніг прикрив своїм холодним плащем сліди страшного бойовища.

Де-не-де з підвалів і руїн почали виходити вцілілі жите-

лі — виснажені, ослаблі, більше схожі на тіні, аніж на людей.

Ченці, їх було небагато, повернулися з фортечних стін у підземні ходи Печерського монастиря і служили папахиди, молячись за «убієнних» руських воїнів, які доблесно загинули при захисті своєї стародавньої столиці.

Сюди ж, у монастирські печери, приносили поранених. Змучені, голодні, майже вбиті подіями цих страшних днів, люди все ж твердо вірили, що настає час, коли правда і людяність переможуть, татари підуть назад у свої далекі степи і відбудеться новий Київ, який розквітне — прекрасний, вільний і могутній.

Довго у великому запустінні лежала київська земля. Ось що писав з цього приводу Плапо Карпіці, відомий францисканський чернець, який через п'ять років після описуваних подій (1246) сам проїжджав мимо Києва, відвозячи у ставку великого кагана Каракорум листа від римського папи.

«Вони (монголи) обложили Київ, що був столицею Русії, і після довгої облоги взяли його і повбивали жителів міста. Коли ми їхали звідси через їхню землю, ми бачили, що поля були всіяні головами і кістками мертвих людей. Місто це було досить велике і дуже багатолюдне, а тепер зведене нінащо. Тепер там знайдете не більше двохсот будинків, а ті, хто лишився живими, перебувають у найтяжчому рабстві. Монголи, наступаючи далі, спустошили боями всю Русію».

Розділ дев'ятий

„УПЕРЕДІ ШВИДШЕ ВПЕРЕДІ“

Київ горів з усіх кінців як величезне вогнище. Татари, захоплені грабуванням багатого міста, ледве вирвалися з нього і помчали навскач.

Бату-хан першого ж дня зупинився почувати поблизу невеликої церковки. Похідну юрту монгольського повелителя поставили на двинтарі. Біля юрти на припонах стояли коні Бату-хана; серед них — улюблений жеребець Сетер, укутаний попоною, яку закріпили червоними шерстяними віршовками. Коні неохоче жували тверде сіно, навалене перед

ними. Бату-хан не раз виходив з юрти, підготовував коней млиницями і лаяв нукерів за те, що ті не зуміли знайти доброго корму.

— Це не сіно, а горе! Воно більше схоже на жорстку солому, якою уперті уруси покривають свої житла.

Нукери виправдовувались:

— Усі копиці сіна, що були поблизу, уруси підпалили, щоб воли нам не дісталися. Швидше б піти звідси, туди, де земля не вкрита снігом і де ми знайдемо пасовища для наших коней. Бо тут наші коні худнуть: їх уже нема чим годувати.

Інші нукери говорили між собою:

— Якщо стояти на місці, то це значить, що наші чудові коні передохнуть і ми повертатимемося назад пішими. Не бачити нам більше рідної юрти, наших схудлих від голоду й чекання жінок і не бачити нам більше нашої нової столиці поблизу «золотого будиночка» на берегах багатоводної річки Ітіль.

Нукери, повертаючись з розвідки, спочатку з'являлися до Субудай-багатура, який жив у церкві разом із своїм старим інохідцем. Вони розповідали, що в урусів вселилися злі мангуси: жоден не здається, а всі б'ються до останнього віддиху.

Увечері Бату-хан викликав головних темників. Настрій був тривожний. Заговорив старий монгол — начальник розвідки:

— Над руською землею лютує негода, але ще більше на

нашому шляху лютує уруський народ, уруси не скорились. Вони затаїлись, і цій тиші вірити не можна. Уруси нас підстерігають скрізь: на перехрестях доріг, у глибині ярів або вилітаючи неждано і невідомо звідки. Вони рубають наших воїнів і забирають їхніх копей.

Темники говорили:

— Весь уруський народ воює з нами. Якщо частина їхніх земель і розгромлена, то все ж уруси підкорилися тільки на деякий час, від них треба чекати усяких бід.

Бату-хан вислухував темників і тисячників, які говорили те, що всі вже знали. Він був мовчазний, і його смугляве обличчя здавалося скам'янілим. Дві думи невідступно мучили його: величезні втрати кращої частини війська, яке полягло при взятті Києва, і глухе невдоволення, що почалося серед монголів: великі скарби у прославленій багатством уруській столиці згоріли разом з столицею. Здобичі не було...

Дивлячись на военачальників, Бату-хан ворухив сосною гілкою жарини вогнища і тільки зрідка запитував:

— А ти що нам скажеш корисного?

Деякі висловлювались, що тут, на київській землі, боротьба з урусами знову виявилась надзвичайно важкою.

Хан Нохой, як завжди веселий і безпечний, вигукнув:

— Наш безстрашний Саїн-хан уже подолав своїх ворогів, пройшовши переможно через усі землі від Рязані до Києва! Тепер ми зупинилися біля кордону, де починаються землі галичан, а за ними лежать королівства «вечірніх країн». Треба, щоб ця зупинка тут була недовгою.

Завжди єхидний, усім невдоволений Гуюк-хан сказав:

— Ми залишаємо позад себе тліючі і негасаючі вогнища можливих повстань. А чи не зустрінемо ми попереду ще більш упертих, ніж уруси, інших супротивників? Не погасивши тліючих вогнищ позаду себе, чи не припускаємося ми нової помилки, вирушивши вперед?

— Помилки? Ти назвав мій похід помилкою? Що ж ти хочеш нам порадити? — тихо, немовби байдуже, запитав Бату-хан, але в його словах усі присутні відчували приховану погрозу: бо Гуюк-хан засуджував увесь задуманий похід на «вечірні країни», розпочатий, як відомо, Бату-ханом так, як заповідав «озираючий з хмар єдиний, всезнаючий Священний Правитель». А того, хто осуджує волю єдиного і всезнаючого, згідно з звичаєм, треба негайно покарати: два могутні пельвани переламають винуватому спину.

Тривожний шепіт пробіг по рядах присутніх. Усі з хвилюванням чекали, що тепер зробить Бату-хан з наслідником великого кагана?

Однак Гуюк-хан не зникнув і дуже самовпевнено й зухвало висловив свою думку:

— Після величезної кількості непотрібних жертв під час облоги й захоплення Києва чи не слід нам передихнути? Чи не відпочити в Галичі і Кременці або в інших містах багатой Волинської землі, де зібралися, мабуть, натовпи знатних жителів і багатих купців, які сховалися там з усім своїм майном? У цих містах наші воїни зможуть захопити гарну здобич, а зголоднілі коні підхарчуватися. Тільки після цього можна буде вирушити на «вечірні країни».

— Мабуть, саме цього тобі дуже захотілося,— сказав Бату-хан.— Саме тому я й доручаю тобі швидко підкорити міста Волинської землі. А щоб ти сам «не допустився такої помилки», якої допустилися ми, «загарбавши і розгромивши Київ», я тобі на допомогу призначаю хана Бурундая з його військом. Вирушити туди ви повинні негайно.

Це вже був твердий наказ. Гуюк-хан, приховуючи гнів, вклонився, схрестивши руки на грудях, і хотів підвестися, але Бату-хан осадив його:

— Зажди! Вислухай, що скажуть інші темники і що ми зараз вирішимо.

Усі, хто сидів навколо вогню, насторожились, намагаючись не прослухати жодного слова.

Бату-хан сказав:

— Наш обдарований дев'яносто дев'ятьма здібностями і заслугами син великого кагана — Гуюк-хан — заговорив про перепочинок. Що подумают правителі «вечірніх країн», коли почують, що ми вирішили зупинити свій стрімкий похід? Мабуть, ви всі чули чи знаєте про той лист, про те потрясаюче послання, яке надіслав наш високий правитель великий каган до короля франків Людовика, прозваного «святим»?

Темники заврушилися, почулися вигуки:

— Ми тільки чули про такий лист, але нам його не читали! Просимо прочитати його!

— Зараз ви його почуете! Старанний Хаджі Рахіме! Ти зберігаєш переписаний для мене цей лист. Прочитай нам.

— Зараз прочитаю, мій повелителю! — відповів літописець великого походу.

Він почав шукати в своїй потертій шкіряній торбі, на-

решті дістав пергаментний сувій і розгладив його на колінах. Потім почав співуче читати:

— «Ім'ям бога вседержителя повеліваю тобі, королю франків Людовику, бути мені слухняним і урочисто оголосити, чого ти бажаєш: миру чи війни. Коли воля небес здійсниться і весь світ визнає мене своїм володарем, тоді царюватиме на землі блаженний спокій і народи побачать, що ми для них зробили. Але якщо ти посмієш відкинути господнє повеління і скажеш, що земля твоя дуже віддалена, гори неприступні, моря глибокі і що ти нас не боїшся, то все-сильний полегшить важке і, наближаючи віддалене, покаже тобі, що ми можемо з тобою зробити».

Хаджі Рахім глянув запитально на Бату-хана і, бачачи ствердний знак його руки, згорнув листа і знову старанно сховав його в свою торбу.

Бату-хан звернувся до Субудай-багатура:

— Що ти скажеш про це послання? Порадь нам мудро.

Субудай-багатур, витираючи рукавом спітнілого лоба, сказав:

— Це послання великого кагана до короля франків є повелінням і для нас. Ми повинні розчавити опір усіх зустрічних народів і ввірватися переможцями у країну франків, де править король, прозваний «святим», хоч насправді він зухвалий брехун і непоправний злочинець. Він досі не прислав нам відповіді і якщо він не захоче зустріти нас покірно, то ми повинні своїм списом виконати волю великого кагана — примусити короля франків стати па коліна, поцілувати землю і виявити нам повну покору.

Арабський посол Абд ар-Рахман, який сидів недалеко від Бату-хана, при згадці про франків здригнув і подався наперед. Ось коли заговорили, нарешті, про землю, яка була для нього метою всього розпочатого походу! Тільки б добратися туди живим та цілим! Вдарити своїм мечем тих, хто бився колісь з його прославленими предками...

— Джихангіре! — вигукнув він, і його щирий голос зазвенів. — Я проситиму в тебе честі переступити кордон землі франків на чолі твоїх доблесних воїнів! Дай мені тисячу вершників, і я притягну гонористого короля Людовика на аркані до твого шатра.

Усі обернулися до Абд ар-Рахмана. Бату-хан звів брови, потім усміхнувся:

— Молодець! Обіцяю виконати твоє бажання, а ти принеси мені перемогу.

— Молодець! Молодець! — повторили всі присутні.

Гуюк-хан запитав:

— Який же шлях ти вибрав, щоб наше доблесне військо привести в країну франків?

— Спочатку нехай висловить свої думки наш доблесний Субудай-багатур. Потім скажу я.

Старий одноокий полководець теж здригнувся. Він почав говорити поволі, наче заїкаючись, і все витирив губи лівою здоровою рукою:

— Наш головний ворог і супротивник у цьому великому поході — це відсутність корму для коней і харчів для війська. Прокляті широкобороді уруси добре знають це і при нашому наближенні спалюють усі запаси. Отже, паша спла — тільки в нашій павальності. Ми повинні налітати на мирні народи раніше, аніж вони підготуються до битви, раніше, аніж вони встигнуть приховати чи спалити свої запаси, якими повинні нас годувати. Ми мусимо налітати на ці народи, як зграя яструбів чи соколів, що пакидаються на мирне, в пасовиську, стадо гусей або качок, раніше, аніж ті встигнуть розлетітися. А яким шляхом вирушить наше військо, оголосить, якщо тільки забажає, наш великий джихангір.

Бату-хан обвів похмурим поглядом усіх присутніх і сказав:

— Народи «вечірніх країн» уже давно чекають нашого приходу, вони тремтять і моляться своїм богам, щоб ми не прийшли. Мої лазутчики доносять, що правителі цих країн тепер надсилають один до одного послів, скликають наради, виставляють дозорних на гірських перевалах, де вони заважають проходи величезним камінням і деревами. Але вони сваряться і сперечаються між собою, бо кожен хоче бути головним воєначальником з'єднаних військ. Усі вони балакають про війну і марно гайнують на це час, а ми на них насуваємось, як хмара, і я поки що не бачу нікого, хто зібрав би їхнє військо в одну грізну силу, щоб першим напасти на мене.

— Правильно! Правильно! — закричали присутні. — В них нікого немає, хто посмів би першим напасти на непереможні війська нашого джихангіра.

— Тому ми будемо йти вперед і вперед, до «останнього моря».

Від Києва, де татари зазнали величезних втрат, вони ру-

шили на захід сонця, прямуючи через Галицько-Волинську Русь. Передові загони монголів підходили до стін зустрічних міст, вимагали покірності, і коли жителі, відчинивши ворота, впускали їх, вони одразу ж виповнювали усі вулиці, вривалися в житла, забирали все, що знаходили, і, подібно до сарани, знищували все на своєму шляху. Потім в'ючили здобич на невеликих, але міцних монгольських коней і вбивали всіх тих жителів, які насмівлювалися чинити опір. Так, де нападом, де брехливими обіцянками, татари взяли міста Колодяжин, Кам'янець та інші, але місто Данилів не відчинило їм своїх воріт. Городяни разом з селянами, які прибігли з навколишніх сіл, мужньо і героїчно захищались, скидаючи каміння і збиваючи сокирами і рогаatinaми татар, які видиралися на стіни.

Пам'ятаючи наказ Бату-хана, «не затримуючись іти вперед, на захід сонця», монголи припинили облогу Данилова і рушили далі на захід.

Гуюк-хан, дійшовши до Кременця, розраховував швидко захопити його. Він пам'ятав повеління Бату-хана, сказане з презирливою усмішкою, і хотів якнайшвидше покінчити з Кременцем, розчавивши його, мов яйце. Але тут трапилося несподіване.

Перед ним виявилось місто — неприступна фортеця на горі. Дорога звивалася по крутому кам'янистому підйому. На міцних стінах було видно жителів. Люди приготувалися до захисту. Гуюк-хан сидів на гнідому жеребці і похмуро дивився вгору на заперті міські ворота. І дорога, і бокові схили горба, на якому було розташоване місто, блищали, мов скло. Що б це могло бути? Він наказав перекладачеві під'їхати з двома вершниками до воріт і вимагати пегайної здачі міста, обіцяючи пощадити покірних жителів і не зачіпати їхнього майна. Однак під'їхати до воріт вони не змогли: оборонці, почувши про наближення монголів, полили гору водою, і тепер вона вся заледеніла. Коні сковзалися і падали. З стін чулися крики і сміх, летіло каміння.

Гуюк-хан, шаленіючи від люті, наказав чекати стінобитних машин, які слідували за військом. Через два дні прибув один каменомет. Його везло дванадцять биків, але витягнути його на заледенілу гору вони не змогли, тому довелося лишити машину внизу. З гуркотом вона почала шпурляти важке каміння — одне не долітало, інше, долетівши, не могло зламати міцних воріт. Усі спроби монгольських воїнів взяти Кременець закінчилися невдачею.

Гуюк-хану привели кілька ще раніше захоплених полонених. З ними разом прийшов товмач, якого татари давно возили з собою. Обірваний, в жалюгідному лахмітті, з важким ланцюгом на нозі, він був усе-таки для них великою цінністю, бо міг порозумітися і по-куманському, і по-татарському, і по-російському.

— Хто захидає це прокляте місто? — запитав Гуюк.

— Полонені кажуть, що князь Галицький Данило доручив захист Кременця тисяцькому Никодиму, а той звелів жителям полити водою оцю гору, триматися з усіх сил, не вірити татарам і не розчиняти їм воріт.

Простоявши даремно під Кременцем кілька днів, Гуюк-хан наказав своєму війську рушати далі, а захоплених полонених повбивати.

ІХ

МОНГОЛЬСЬКИЙ АРКАН НАД ЄВРОПОЮ

Розділ перший

ЗАХІДНА ЄВРОПА ПІД УДАРОМ МОНГОЛІВ

Як свідчать тодішні хроніки, європейські держави, почувши про вторгнення полчищ диких монголів, почали спішно вживати заходів — збирати війська і озброювати населення. Жах охопив усі держави.

Усі чекали, що війська Європи очолить германський імператор Фрідріх II Гогенштауфен і поведе їх проти страшних орд Бату-хана.

Але імператор залишався в Італії, де відбувалася напружена боротьба між його партією і партією глави усіх католиків дев'яносторічного римського папи Григорія IX, який тричі у всіх церквах повелів оголосити анафему імператору Фрідріху II і розсилав послання германським правителям, закликаючи їх до обрання нового імператора. Сам же папа перебував тоді у Франції, в місті Ліоні. Ця затяжна ненависть між папою та імператором і їхніми прибічниками стояла на перешкоді всякому успішному починанню рятування Європи. Бачачи цілковиту невідготовленість європейських

держав, папа почав закликати всіх правителів Європи організувати загальний хрестовий похід проти монголів, навіть погоджуючись на те, щоб на чолі всіх військ став неависний йому імператор Фрідріх II.

Поки Фрідріх з своєї вілли на острові Сіцилії розсилав накази і довжелезні послання своїм васалам, війська Батухана кількома потоками вторглися в європейські землі. Усі відомості, які дійшли до нас, про пересування монгольських військ мають досить заплутаний характер, але і їх дуже мало. Ось деякі з них, запозичені з різних літописних джерел:

«Після падіння Києва у грудні 1240 року старший з онуків Чингіз-хана, Батий, на чолі п'ятисот тисяч кінних монголів, виступив для підкорення західного християнства.

Першою на його шляху була Польща. Взимку 1241 року монголи вторглися в Малу Польщу, захопили і спалили Сандомир і Краків.

Потім Батий поділив своє військо. Одна, найчисленніша, частина пішла через Татри (Карпати) на королівство Угорське. Це був важкий шлях, бо всі головні гірські проходи були задалегідь завалені величезними віковими деревами. Батий наказав підпалити ці дерева, і чорні клуби диму від гігантських вогнищ сповістили населення про наближення монгольського війська.

Поки одна частина монголів вступила в угорський край, друга рушила на північ, у Велику Польщу, а звідси просто до кордонів чеських. Страх перед цим лютим ворогом рознісся далеко по всіх західних землях.

Проте в Германії почали озброюватись тільки в деяких областях, там, де небезпека була ближчою. Кілька князів надіслали допомогу королю польському, Генріху Благочестивому, який готувався до бою в Нижній Сілезії.

Інші допоміжні загони поспішили в Чехію, де король Вячеслав, покинувши всі справи, почав готувати оборону. Під його прапорами зібрався до сорока тисяч піхоти і до шести тисяч кіннотників, з якими він спішно виступив з Праги до Сілезького кордону, маючи намір з'єднатися з військами Генріха Благочестивого. В цей час монголи, під начальством хана Пайлара (Пети), швидко просувалися до Лігніца.

Поблизу Лігніца король Генріх, не потрапивши з копом Вячеславом і вступивши з ним, вступив у нещасливу битву з монголами 9 квітня 1241 року. Десять тисяч християн полягло в цій героїчній битві, яка скінчилася для

них страшною поразкою. З ними разом загинув і сам Генріх.

Король Вячеслав був уже наступного дня з своїм військом у Лігніці, бо перебував у межах держави, в окрузі Жетовському, і коли б Генріх діждався його, можливо, ця битва закінчилася б інакше.

Дізнавшись про наближення короля Вячеслава, монголи не відважились битися з ним і поспішно відступили у Верхню Сілезію, спустошуючи все вогнем і мечем.

Германські союзники Вячеслава, бачачи, що небезпека для їхніх земель поменшала, розійшлися, і король Вячеслав повинен був обмежитись охороною кордонів чеських і моравських.

Монголи даремно намагалися вторгнутися в Чехію через Глацьку область: гірські проходи скрізь були завалені камінням і захищені. Але через три тижні монголи оволоділи Опавською областю і звідти відкрили собі дорогу в Моравію. Вони взяли Опаву, Пшеров, Литовль, Ієвички й інші міста одне за одним. Спалили і зруйнували знамениті стародавні монастирі в Градищі, Райграді та інших містах. Родючу Гану, яка була на їхньому шляху, вони теж розграбували й спалили.

Народ залишав майно і втікав у гори й ліси, щоб не здаватися ворогові.

Тільки три міста — Олоомуц, Брюн і Унічов — монголи не могли взяти. Окремі фортеці й замки, хоробро захищаючись, теж відбили напад ворога. Так прославились Вячеслав і Братислав на Гостині.

Тим часом король Вячеслав зібрав проти татар нові сили і пішов їм назустріч у Моравію. Йому допоміг і Фрідріх Удалой Австрійський.

При Олоомуці, обложеному татарами, відбулася кривава зустріч: тут ватажок чеського війська, Ярослав, завдав татарам відчутної поразки, і від його хороброї руки загинув хан Пайдар.

Після того монголи покинули Моравію і поспішили в Угорщину, де з'єдналися з головним військом Бату-хана».

БИТВА ПІД ЛІГНИЦОМ

(З «Дорожньої книги» Хаджі Рахіма)

«Благаю всевидючого і всезнаючого дати мені досить сил і вміння, щоб описати правдиво цей незвичайний похід грізного Бату-хана на землі народів «вечірніх країн», пояснити причини блискучих успіхів його вторгнення і розгрому розгублених супротивників.

Ще у ті дні, коли Бату-хан облягав Київ, він одіслав праве крило для підкорення найближчих земель, а також і для розвідки, щоб встановити, які ворожі сили він може зустріти попереду.

Один з татарських загонів дійшов до міста Любліна і, зруйнувавши все на своєму шляху, повернувся до головного війська з великою здобиччю.

Інші татарські загоны переправились через замерзлу річку Вислицю і повернули на велике багате місто Краків. Там один з монгольських загонів був розбитий військом Краківського воеводи Володимира, який, вийшовши вночі з обложеної ворогами фортеці, накинувся на сонних татар, розігнав їх і звільнив з полону значну частину співвітчизників. Під час бою полонені розбіглися й сховались у лісах. А все населення залишило Краків, і він запалав одразу з усіх боків, підпалений самими жителями».

Після того як Бату-хан розподілив на п'ять частин своє величезне військо, воно обрушилось на Західну Європу.

Зважаючи на численність монгольських орд, важко було дати їм смертельну відсіч. 9 квітня 1241 року під Лігницом відбулася рішуча битва, де зважились випробувати свої сили війська «вечірніх країн», зіткнувшись з дикими спадкоємцями Потрясателя Всесвіту Чингіз-хана.

Першими рушили на монголів стрункі ряди піхотинців, що склалися з чеських гірників, які понашивали собі на груди великі білі хрести на ознаку того, що вони ладні померти за вітчизну, але не відступити. Вони йшли правильними щільними рядами й співали військові пісні. Як завжди, хитрі монголи почали удавано відступати, немовби в

безладді, і цим втягати за собою противника в напрямі багнистого болота. Коли сміливі піхотинці, вже вважаючи себе переможцями, кинулися навздогін за монголами і групою відокремилися од решти військ, монголи несподівано повернули, заgrimіли в мідні щити і з криком почали скакати навколо піхотинців, уникаючи рукопашного бою. Татари намагалися знищувати їх здалеку, влучно поражаючи довгими стрілами. Чеські гірники відчайдушно захищались і всі доблесно загинули в бою.

Два нові загони — чеський і польський, — що поспішили на допомогу гірникам, теж піддалися стрімкому нападу монголів і так само загинули у відчайдушній сутичці. Рицарі пруського Тевтонського ордена, вишикувавшись своїм улюбленим строем «клином», здавалося, нездоланною лавиною кинулись на монголів. Проте, незважаючи на своє відмінне озброєння, заковані в залізо рицарі нічого не могли вдіяти з швидко вислизаючими від них легкими монгольськими вершниками, які несподівано повертали назад, крутилися навколо рицарів, шалено налітали і нарешті стрілами й мечами розгромили прославлену кінноту германських рицарів, що вважалися на той час кращими воїнами «вечірніх країн».

У цій битві далася взнаки перевага легких татарських коней. Рицарі, заковані в залізо, хоч і мали грізний вигляд, але їхні великі важкі коні скакали повільніше від монгольських. Крім того, їм не вдалося уникнути багнистих місць, де вони провалювались і не в змозі були піднятися, підбити здалеку татарськими лучниками.

Того дня загинув смертю хоробрих начальник з'єднаних військ, сміливий, але нещасливий у бою Генріх герцог Сілезький.

Зруйнувавши околиці Лігніца, але не зачепивши міста, де за міцними стінами сховалося населення, монголи повернули на Ратибор і, виконуючи суворий наказ Бату-хана, вторглися в Моравію. Спаливши її і зруйнувавши, вони потім рушили в Богемію.

Король Богемський — Венцеслав — для боротьби з монголами послав досвідченого чеського воєначальника Ярослава, наказавши не вступати в бій у чистому полі, тільки захищати місто Брно. Ярослав знайшов у Брно мало війська. Лишивши частину його для захисту міста, сам він з п'ятьма тисячами піших воїнів і п'ятьма сотнями вершників рушив до Олоумуца, до якого вже підходили монголи. Як тільки Яро-

слав увійшов до міста, зразу ж його почали оточувати передові татарські загони.

Однак Ярослав, діждавшись ночі, сам зважився напасти на монголів і під покровом темряви несподівано вдарив на їхній сонний табір, раніше, аніж татари встигли вжити заходів до оборони.

Хоча з тих, що брали участь у сміливій вилазці, тільки невелика частина повернулася до міста. Все ж це була перемога, вість про яку рознеслася по країні, довівши, що і монголів можна перемагати.

Під час шаленої нічної сутички був забитий один з визначних монгольських воєначальників чингізид хан Пайдар і Мусук, що супроводжував його в поході, названий брат молодшої дружини Бату-хана Юлдуз-хатун.

Наступного дня після бою монголи склали тіла хана Пайдара, Мусука та інших загиблих у бою своїх воїнів на величезне похоронне вогнище, підпалили його і з зойками і військовими піснями довго ходили навкруги вогнища. На честь «благородних тіней» загиблих монгольських воїнів, що знайшли свою смерть далеко від батьківщини, були перебиті захоплені полонені, які приносили дрова для вогнища, щоб потім, у захмарному житті, ці полонені стали вірними рабами монгольських покійників.

Полум'я і дим вогнища підіймалися до самих хмар, що аж закривавилися.

Через три дні після цього сумного поминання свого вождя і його багатурів монголи, залишивши Олоомуд і виконуючи суворий наказ Бату-хана — зібратися в задалегідь визначений для них день на угорській землі, вирушили туди.

Однак можна думати, що в тих випадках, коли монголам не вдавалося швидко оволодіти тим чи іншим містом, вони знімали облогу, посилаючись на немовби одержаний про це наказ Бату-хана.

Розділ третій

СМІЛИВИЙ СПІВАК

Уже кілька днів татари штурмували Сандомир. Довгими стрілами вони збивали з кам'яних стін його впертих захисників, батогами і ударами палиць гнали виснажених, обірваних полонених, наказуючи їм видиратися по хитких при-

ставних драбинах на укріплення міста, звідки доносились прокляття, крики і виливались на голови облягаючих острі і гаряча смола.

Вогняним кільцем димлячих вогнищ був охоплений коліс веселий Сандомир, славний піснями, красивими жінками, солодким хмільним медом у замшілих глечиках. Тепер це було місто плачу, нестерпних мук і горя.

Усі городяни — і молоді, і сивовусі діди, і батьки — невтомно кидали каміння, били мечами, кілками, списами, сокирами, скидаючи з стін все прибуваючих виючих татар.

Змучені жінки, не знаючи страху, підносили каміння, годували й папували захисників, перев'язували рани.

Іноді в темряві чи під час великої спігової завірюхи натиск монголів затихав, і тоді чулися пісні, схожі на вовче виття. То співали косоокі безжалісні чужинці.

Темними почамі монголи довго сиділи навпочіпки навколо палаючих вогнищ, смугляві, нерухомі, не зводячи очей з розпечених червоних жарин, а за спинами деяких з них гнулися їхні покірні жінки, такі ж нерухомі, вузькоокі, з вилицюватими і піби аж скам'янілими обличчями, й прислухалися, що скажуть воїни: чи скоро закінчиться облога цього упертого міста, чи скоро настане день, коли на їхні вози знову полетять оберемки скривавленого одягу, песпарованих чобіт, а може, й тепла шуба чи срібний кубок... А позаду до возів знову поприв'язують, з закрученими за спиною руками, полонених, що стогнатимуть від болю й приниження. Добре, коли потрапить гарна дівчина, молода сильна жінка або не дуже зранений чоловік — їх легше можна продати на невільничому базарі чи обміняти хоча б на пару нових шаровар.

Облога Сандомира відразу пішла успішніше, коли до стін міста прибув з туменом своїх «шалених» вершників сам джихангір Бату-хан. З ним приповзли чотири страшні стінобитні машини.

Одного похмурого ранку машини загримотіли, і в стіни полетіло величезне каміння. Кожний камінь був настільки важким, що його ледве підіймали чотири чоловіки і клали у величезний ківш на кінці колоди. Ці ковші безперестанку шпурляли каміння в стіни і в залізні міські ворота, вселяючи жах у мужніх захисників, які зрозуміли, що вже й мужність не допоможе проти хитрощів сильного ворога.

Опір незабаром було зламано. У широкі проломи стін на низькорослих хрупких конях ввірвалися галасуючі й виючі татари. Вони пробиралися через купи наваленого ка-

міння і нестримними потоками розливалися по вузьких вулицях міста.

Сандомир було взято. Жителі з жахом чекали своєї долі. Монголи вривалися в будинки, захоплювали все, що їм подобалося, і примушували зрачених городян самих же нести пограбовані в них речі на майдан, де монгольські сотники ділили здобич між воїнами, лишаючи одну п'яту частину Бату-хану і ще другу п'яту частину награбованого для відсилання в далеку Монголію великому кагану всіх татар.

Місто палало з усіх кінців. Деякі жителі з горя самі підпалювали свої дерев'яні будинки, бо не хотіли, щоб рідні житла опоганювались знущанням насильників. Хто міг, ховався в підвалах, іще сподіваючись на якесь спасіння.

Монголи примусили полонених розчистити від колод і каміння головні ворота свого міста, і опівдні у Сандомир в'їхав Бату-хан з своїм нарядним почтом, який виблискував металевою зброєю. Він був у срібному шоломі, прикрашеному пір'ям чаплі, і в позолоченій кольчугі. На плечі була накинута малинова, розшита золотом шуба, підбита темним соболем. Він сидів на плямистому, як барс, аж танцюючому від ходи жеребці, прикрашеному золотою зброєю.

В'їхавши на великий міський майдан, заставлений возами людей, що повтікали з навколишніх сіл, Бату звернув увагу на величний кам'яний дім бога з двома високими баштами.

— Це житло ласького бога?

— Ти правильно сказав, — підтвердив перекладач. — Це костюл латинян, а поряд довга кам'яна будівля — це монастир, де живуть латинські ченці, що присвятили себе молитвам і переписуванню священних книг.

— Я хочу побачити, як моляться тутешні латинські шамани. Нехай вони проспівують мені свої пісні! — і Бату-хан повернув коня до дверей костюлу.

Високі двері з чорного дуба були широко розчинені. Кожну ступку прикрашали різьблені зображення святих. У притворі Бату-хан на кілька секунд затримав коня перед величезною картиною, намальованою на стіні.

— Що за люди тут зображені?

— Це «Страшний суд», — пояснив перекладач. — Тут показано, як усі мерці встануть з трун в останній день всесвіту. Вони з'являться перед богом, і всевишній владику судитиме їх за злочини, вчинені кожним у житті.

— А хто ця людина, що надає вниз? Обличчя її спотворене злобою, у неї хвіст і роги...

— Це бог зла, який штовхає людей на злочини. Ляхи таких духів звуть «дьяблі»...

— Цим дьяблям ляхи моляться?

— Ні, вони їм не моляться, але їх бояться.

— Хай краще нас бояться! — сказав, підійшовши, хан Орду. — Раби повинні боятися свого пана.

У костьолі Бату-хан проїхав між двома рядами ословів. Копита монгольських коней дзвінко цокали по кам'яних плитах. Бату-хан зупинився перед вівтарем і побажав дізнатися, що намальовано на іконах, що то за статуя розфарбованої жінки стоїть на постаменті біля вівтаря і чому вона обвішана квітами, намистом і стрічками. Дізнавшись, що це «мати божа», він знову запитав:

— Де ж співаки? І ченці, служителі цьому дому? Чому вони досі мене не зустріли і нічого мені не співають? Приведіть їх сюди.

Зійшовши з коня, Бату сів, підібгавши ноги, на широкому різьбленому кріслі, оббитому зеленим оксамитом. На ньому під час відправи завжди сидів сандомирський воевода.

Нукери кинулися виконувати наказ Бату-хана і незабаром притягли старого священнослужителя в довгій чорній сутані з костяними чотками в руках. Старик не виявляв страху. Ледве підійшовши до Бату-хана, він зупинився, короткозорими очима вдивляючись в обличчя грізного татарського повелителя.

— Скажи мені, старче, де всі твої шамани? Чому вони поховались?

Ксьондз, підвівши очі до неба, поволі перехрестився.

— Пан бог викликав до себе душі всіх братів нашого святого монастиря. Вони безстрашно билися проти ворогів віри Христової і загинули на стінах нашого нещасного міста. перебиті твоїми жорстокими воїнами. Я лишився сам живий, щоб сторожити цей святий храм і молитися за моїх загинлих братів.

— Я ціную таких хоробрих супротивників. Хаджі Рахім! Де Хаджі Рахім?

З групи приближених Бату-хана, що стояли позаду крісла, вийшов літописець і мудрець Хаджі Рахім, з білою чалмою на голові, в довгому темному одягу, підперезаному клаптем смугастої тканини. Він вирізнявся серед соратників Бату-хана, які виблискували зброєю, своїм скромним, майже бідним виглядом.

— Мій шановний учителю! Потурбуйся за старого і розпитай про оцей латинський дім бога і про його шаманів, що загинули на стінах міста. Ніщо не повинно бути упущено або забуто у книзі моїх походів.

— Слухаю і корюся, великий хане! Дозволь тільки тобі запропонувати дещо з того, що заслуговує на увагу: ти забажав, щоб тобі тут співали молитви, які співаються лаському богіві. А співати нікому! Рядом же на майдані я бачив співака, який ходить з міста у місто і співає пісні. Він побитий, і кров стікає по його обличчю. Але він гордо стоїть на купі каміння й сміливо співає. Воїни погрожують його зарубати, а він безстрашний...

Бату-хан звернувся до одного з охоронців:

— Приведи з майдану співака!

Незабаром тургауд повернувся, ведучи під руку бідно одягнутого юнака з білявими кучерями до плечей. Однією рукою той тримав лютню, другою притискав хустку до голови. По обличчю стікала червона кров. Ноги в широких шароварах були без чобіт: татари встигли вже їх стягнути. Співак напівголосно бурмотів прокляття, спідлоба поводячи сірими очима.

Бату-хан наказав Дуді, що стояв поблизу, розпитати співака.

Дуда запитав:

— Нам переказували, що ти на майдані співав злочинні пісні, закликаючи жителів Сандомира до впертого опору. Чи правда це?

— Так, я це робив і, якщо лишуся живий, я знову закликатиму мій народ піснями до боротьби за свою волю. І я не побоюся співати таку пісню навіть перед повелителем татар, який прийшов знищити нашу прекрасну батьківщину.

— Ось тому наш доблесний Саїн-хан і викликав тебе.

Співак випростався і недовірко подивився на Бату-хана, який безмовно сидів. Кам'яне було його обличчя, і ніхто не зумів би проникнути в думи всемогутнього вождя з вузькими, як щілинки, скошеними очима.

— Я не побоюся це зробити, хоч жде мене люта страта!

Перекладач пояснив, що нікому не дано вгадати останнє слово володаря. Можливо, його й не стратять і він ще й одержить нагороду.

— Нехай співає! — дозволив Бату-хан.

Тоді співак, відкинувши скривавлену хустку, доторкнувся

до струн лютні. Він заспівав хрипким, але сповненим глибокого почуття голосом, а Дуда Праведний перекладав:

— Заплакали в селах, як на кладовищі:
Ой лихо нам, лихо! Смерть, пожарища!
Дівчата малину в лісі не збирають,
Пастухи худобу в степ не виганяють,
Ой лихо нам, лихо!
Татарва все жито кіньми потоптала,
Дівчат полонила, синів порубала,
Ой лихо нам, лихо!

— Так і треба народу непокірному! — сказав Бату-хан. —
На те й війна!

— Батию поганому уночі не спиться...

Дуда запнувся, але під грізним поглядом Бату-хана боязко перекладав:

— Чом тобі, Батию, не спиться, не лежиться?
«Бо людської крові хочу я напиться...»
Ой лихо нам, лихо!
Поганину-язичнику... Народу мучителю...

Дуда замовк, але над усяке сподівання Бату-хан, здавалося, лишився вдоволений і зауважив:

— Великий Правитель і повинен бути жорстоким.

— Ідять людське м'ясо вовки та собаки,
Кривцю червону п'ють вовкулаки.
Осиковий кіл вовкулаці в спину,
На хижого вовка візьмем жердину.

Бату-хан ще уважніше прислухається і стежить за рухами співака, нетерпляче вимагаючи перекладу.

— Ой лихо ворогу, лишенько та сором!
Села відбудуем, землю розорем!
Будемо вами мостить загати,
Хану да ханятам голови рубати.
Будете снопами лежати в могилі!
Встань же, вітчизно, в славі та в силі!
Встань, наша мати, рви свої пута,
Бий і жени їх — ворогів лютих¹.

¹ Російський текст віршів обробив Н. Павлович.

Бату-хан, слухав, незворушний, непроникливий. Співак, знесилений, раптом обірвав пісню й захитався. Його коліна почали підгинатись. З рота по підборіддю поповз кривавий струмочок. Лютня, випавши з рук, жалібно задзвеніла.

Дуда, підтримуючи співака, поклав його на кам'яні плити.

Бату-хан поволі перевів свій погляд на задуманого Хаджі Рахіма.

— Що ти скажеш на це, мій мудрий учителю?

Хаджі Рахім швидко підійшов до Бату-хана, схилився і прошепотів щось йому на вухо.

Бату-хан скрипучим голосом сказав:

— Ти був і пазазвжди лишився дєрвішем, якого гопить вітер неспокою. Мої монгольські улгерчі співають так само прекрасно і сміливо, але цей юнак зухвало осудив синів великого Потрясателя Всесвіту і образив їх... Хіба за це нагороджують? Приведіть копя!

Того вечора у монастирі, що поблизу храму, у вузькій чернечій келії, Хаджі Рахім, низько схилившись над своєю «Дорожною кпигою» при світлі світильника, писав:

«У ляському місті Сандомирі, завойованому грізними татарами, непереможний Саїн-хан, як завжди, проявив свою великодушність, слухаючи в домі бога безстрашного молодого співака, який відважно перед ним закликав ляхів до захисту своєї батьківщини.

Джихангір мене запитав, чим нагородити співака:

— Роби так, як звичайно робив великий Іскендер Дворогий. Ти завоював землю ляхів, тепер постарайся завоювати серця своїх нових підлеглих: подаруй співакові цінний одяг з своїх плечей. Тоді і внуки, і правнуки ляхів і в казках, і в піснях пригадуватимуть із здивуванням про твою велику щедрість.

Я тоді думав: «Що значить одна шуба з багатств Бату-хана, коли він додав новий ізумруд до намиста, складеного із завойованих ним столиць підкорених народів?»

Можливо, співець передрік правду?.. Можливо, минуть віки і будуть зметені з підноса всесвіту багато народів, як дим від пориву вітру. Майбутнє хто знає? Але назавжди лишилася б у віках пісня про те, як великий завоювач Бату-хан нагородив безстрашного співака, який любив свою землю більше за життя. Він кинув для нього з своїх плечей дорогоцінну шубу! Але Бату-хан цього не зробив, а наказав прикінчити співака, і той лишився самотньо лежати бездиханий на кам'яних плитах ляського храму».

(З «Дорожньої книги» Хаджі Рахіма)

«Згідно з наказом Бату-хана якнайдетальніше описувати його незвичайний похід з метою розгромити «вечірні країни», я весь час опитую полонених, яких приводять до мене, і вони розповідають про свою країну, про її життя, звичаї жителів, і я з подивом дізнався про те, як безпечно вони не готувалися до нападу татар. Ніхто з угорців не вірив, що азіатські орди зможуть докотитися так далеко і що вони такі сильні. У цих бесідах з полоненими мені дуже допомагає писар арабського посла Дуда, прозваний «Праведним». Дивно, як може людина знати стільки мов! Він одразу розуміє мову полонених і переказує її мені. З цих розмов я дізнався багато цікавого, про що й постараюся повідати в моїй «Дорожній книзі».

Тоді, коли військо забитого хана Пайдара спустошувало Ляське королівство, Сілезію і Моравію, сам Бату-хан двинув свою орду через лісисті Карпати, щоб увірватися в країну угорців. Тим часом Данило, князь Галицький, залишивши Київ, прибув у столицю угорців Буду, де знайшов їхнього короля Бела. Данило благав короля якнайшвидше з'єднатися з військовими силами урусів для спільної боротьби з татарами і негайно надіслати військо для допомоги знемагаючій руській землі.

Хоча король Бела і був надто стривожений наближенням могутнього ворога, але він ще не хотів вірити, що монголи дійсно дотримають своєї погрози і незабаром з'являться в угорських землях. Тому він обмежився тим, що послав лише кілька загонів угорців і куманів у Карпати для охорони гірських проходів і звелів завалити їх зрубаними деревами.

Про велику небезпеку, яка насувається на країну угорців, щиро попереджав тільки один хан Котян, але наближені Бели йому не довіряли і запевняли, що він намагається «проповзти до серця короля» і «стати його правою рукою». Котян, однак, був далекозоріший за всіх».

Розділ четвертий

У КРАЇНІ УГОРЦІВ

Наприкінці 1240 року в країні угорців було одержано перші грізні повідомлення про руйнування Києва, жахливий стан багатьох руських князівств, розтерзаних татарськими

дикими ордами. Ці повідомлення примусили правителів королівства Угорського, Польщі, Богемії та інших держав Центральної Європи задуматися над тим, що, можливо, їм доведеться пережити такі самі, або ще й страшніші дні нещастя. Поширювались чутки, ніби півмільйона кінних дикунів, які виринули з невідомих глибин Азії, уже наблизились до кордонів угорської землі, що вони окрілені своїми щоденними перемогами і досить небезпечні, бо вміють швидко пересувати своїх воїнів, які не бояться ніяких труднощів і можуть розгромити будь-яке європейське військо, що стане на їхньому шляху.

Безпечні заспокоювали себе:

— Татари, підкоривши руські князівства, уже захопили так багато землі, що наситились і далі не підуть.

Сучасний католицький літописець, чернець Хома з міста Спалато¹, в Далмації, побоюючись за Угорського королівства, писав: «Благополуччя і благоденствіє, що царювало в країні за останні роки, зробило угорців безпечними. Вони зовсім не піклувалися про своє майбутнє і не вживали ніяких заходів для укріплення й захисту своєї батьківщини». Літописець суворо обвинувачував угорську аристократію в зниженості: «Молоді люди з вищих шарів суспільства спали до одинадцяти годин, і потім, одягнуті в розкішний одяг, більш придатний для жінок, вони присвячували свій час тільки приємним розвагам. Вони глумилися над грізними пророкуваннями біди, що насувалась, і легковажно не хотіли вірити в будь-яке вторгнення ворожих військ. Вони говорили, що все це нікчемні вигадки ченців і священників, які залякують парафіян, аби примусити їх частіше відвідувати церкву та принести їй щедріші пожертвування».

Один з угорських священиків наприкінці 1240 року надіслав паризькому єпископу докладні відомості про грізний «бич божий», який поки що знаходиться на руській річці Дніпрі, але його зағони вже наблизились до кордону Угорського королівства.

А тим часом багата від природи країна угорців не мала добре організованої армії і потрібного порядку: в різних місцях серед населення виникали міжусобиці і сутички. Головні годувальники країни — скромні трудівники, угорські селяни, — пригнічувані знаттю, були не тільки невдоволені, але навіть досить озлоблені проти своїх поневолювачів-зем-

¹ С п а л а т о, або С п л і т, — адміністративний центр області.

левласників. Вони не могли забути про те, що їхні батьки й діти колись були вільними і оце поля тоді були їхньою власністю і тільки на початку XIII століття указом короля всі селяни-орачі були оголошені кріпаками, а земля, яку вони обробляли, визнана власністю знатних титулованих поміщиків — переважно німців, що прибули з Саксонії. Вся країна виявилась роздрібленою на велику кількість маленьких феодальних володінь. Зарозумілі нові хазяї, маючи пригноблених селян, які їх дуже ненавиділи, зробили свою країну беззахисною проти наступу будь-якого ворога. Крім того, поміщики аристократи, вважаючи себе головними правителями країни, всіляко обмежували владу короля Бели, виступаючи проти нього на з'їздах і не допускаючи ніяких пом'якшень і пільг на користь безземельних нужденних селян.

Розділ п'ятий

ПУШТА

Один з угорських поетів минулого століття так описував пушту, степову рівнину, на якій відбулася перша зустріч татарської кінноти з угорським військом:

«У пушті, в цьому пустельному, привільному степу, лютують страшні урагани, які взимку заліплюють снігом обличчя, а влітку запорошують очі піском, урагани такої сили, що вони часом навіть валять з ніг подорожнього.

Пушту люблять пастухи й кочівники, але вона здається безвідрадною міським жителям. По всій пушті худобу напувають з незлічених криниць. Звичайно криниця складається з глибокого зрубу, опущеного в піскуватий ґрунт і обнесеного низькою стіною. Дерев'яне відро, що плаває на воді, прив'язується до кінця тонкої жердини, другий кінець якої прикріплюється до дерев'яного коромисла, але так, щоб воно могло вільно рухатись. Коромисло теж прироблене до верхівки стовпа, вкопаного в землю. Поряд з криницею знаходяться два довгі корита, одне нижче за друге. З верхнього напувають коней, з другого — дрібну худобу, наливаючи в корито воду, набрану в криниці.

Поблизу стоїть критий хлів «істало», рядом — непокриті загородки для худоби — «акол».

Навколо безмежні поля. Де-не-де підіймаються грядки високого соняшника. Часто трапляються болота і очерети, в

яких ховаються зграї вовків. Де-не-де видніється виселок скромна садиба, яку оберігають кудлаті дворняжки. Це всього кілька невеликих будівель, оточених гігантськими стогами сіна й соломи.

Після нашествия татар і згодом, у XV столітті, турків-османів, які знищували і спалювали усі будівлі, угорські села довго ще були купою підземних вір і розвалених халупок, в яких жили обідрані, нещасні селяни, загрузлі в нещасті й злиднях».

Ось іще картина пушти, яку описав інший угорський поет:

«Я знову бачу мої рідні місця. Я проходив степом, який ніжно обіймають руки Тиси і Дунаю, як руки матері, що заколисує й голубить своє немовля. Через привільну рівнину пролягла дорога. Жахлива спека. Тому худоба не випасається на отаві, а ліниво відпочиває. Біля загороди дримає пастух у повстяному плащі. Собаки так само ліниві, бо спека, і навіть не дивляться на подорожніх.

Ось тут, у вузькій западині, в'ється струмок. Його течія навіть непомітна. Тільки тоді полетять бризки води, коли промчить пташка-рибалка і черкне крилами струмок. Вигин струмка красивий, і на його жовтому піску видно зграю строкатих п'явок і швидких рухливих водяних жуків.

Там, удалині, стоїть високий кривичний «журавель». Стоїть він печально: колись там була криниця, але вона давно запала. Тепер біля неї тільки яма, що заросла густою травою.

Здається, піби самотній «журавель» дивиться на далекий фантастичний міраж. Що він там бачить? У цій затихлій, заснулій, покинутій людьми пустці які тільки сні прилітають до самотнього подорожнього, що приліг відпочити біля покинутого довгого «журавля!»

Розділ шостий

МІСТА-БЛИЗНЮКИ

Подорожній, який проїздив через країну угорців, у своїх записках так передає враження від того, що йому вдалося побачити. Ось його опис угорської столиці Буди і її близнюка Пешта.

«Двоє міст споконвіку лежали одне проти одного, роз-

ділені лінивою течією Дунаю. Під час повені чи весняного розливу воєни були зовсім одрізаними одне від одного. Взимку їх з'єднувала крига на річці, а влітку — міст, збудований на великих човнах; вони були зв'язані канатами і прикріплені до стовпів, вкопаних на кожному березі. Міст настільки широкий, що по ньому можуть проїхати, не зачепившись, два зустрічні вози, навіть два вози з сіном.

Кожне з міст, — і Пешт, і Буда, — оперезані кам'яною зубчастою стіною і глибоким ровом. В'їзд у місто дозволяється тільки через два підйомні мости, які на ніч підводяться на залізних ланцюгах. Важкі міцні ворота, обковані залізом, охоронялися озброєною вартою у сталевому обладунку. Столиця здавалася недосяжною для будь-якого вторгнення.

Буда лежить на західному, а Пешт на східному березі Дунаю. Звідси починається степ, так звана пушта. Це піскувата горбиста рівнина, яка переходить потім у привільний степ, зарослий високою травою, очеретом і дрібними кущами.

У пушті пасуться табуни прославлених, легких у бігу угорських коней, на яких предки угорців (гунни), як співалося в їхніх піснях за «добрих старих часів», вогняним потоком пронеслися по європейських королівствах, герцогствах та інших феодальних володіннях, сіючи всюди жах і розорення, доки «воля провидіння» не повернула їх назад у рідні мирні степові простори.

Буда оточена міцною зубчастою стіною з бійницями. Посеред міста височить скелястий горб, увесь забудований двірцевими будівлями. Королівський палац так само нагадує фортецю, з високою баштою посередині, де завжди ходять вартові, уважно спостерігаючи за околицями. Окремі будинки в Буді теж були схожі на маленькі фортеці. Вулиці, тісні, звивисті, па під перегороджувалися ланцюгами. Вузькі вікна будинків, що виходили на вулицю, нагадували бійниці».

Усе це задля безпеки і свідчило про щоденну тривогу, можливість таємних змов і побоювання несподіваних нападів. Король міг чекати небезпеки звідусіль: і в міських стінах, і поза містом, і з боку феодальних замків, які належали гордовитим аристократам, бо кожний барон, граф чи герцог гордився своїм родичанням з германськими королями і вищою іноземною знаттю. Вони захопили всю владу і найкраще становище в Угорському королівстві, і кожний вважав себе достойним права на королівський трон.

Тільки угорські селяни були позбавлені всього, будь-яких

прав, навіть на свої земельні наділи. Вони не сміли також носити і взагалі мати зброю. Не завжди так було: півстоліття тому вони ще були вільними. Тепер землею заволоділи аристократи, що прибули з Германії, Сілезії, Семиграддя й інших місць, нібито для створення міцної державної влади в країні і захисту королівського престолу. Тому влада короля була занадто обмежена й урізана і залежала від ради найзнатніших осіб країни.

Коли король Бела одержав листа хана Котяна, який дякував за те, що куманам дозволили переселитися в Угорське королівство, він скликав членів верховної королівської ради. На цій нараді був присутній придворний літописець, відомий в історії під іменем «Нотарій». Він вів «хроніку» і описував найзначніші події того часу. Справжнє ім'я його лишилось невідомим, але його хроніка збереглася до нашого часу, прибравши назву «Хроніки Аноніма». В ній можна знайти опис деяких дальших подій.

Бела повідомив верховній владі, що незабаром має прибути куманський хан Котян і його орда. Всі члени ради на чолі з австрійським герцогом Фрідріхом почали люто дорікати королеві Белі за те, що він погодився допустити в країну величезну орду куман, яких вони вважали ворогами угорського народу.

Розділ сьомий

КІНЕЦЬ ХАНА КОТЯНА

Хан Котян, який багато разів бачив тяжке горе й нещастя в житті свого народу, хан Котян ще раз зазнав страшного удару долі. Після згубної для нього і для руських битви при річці Калці і потім безперервних сутичок з татарами в Дикому полі протягом сімнадцяти років Котян сподівався знайти спокійне життя для себе і свого народу в країні угорців. Він заздалегідь надіслав посольство до Белі, просячи його прийняти в число своїх підлеглих і дозволити оселитися в пушті всьому куманському народові в кількості сорока тисяч шатер.

Король Бела зрадів, одержавши це повідомлення, тим більше що Котян просив дозволу оселитися в Угорському

королівстві, обіцяючи стати вірним захисником короля і своєї нової батьківщини.

Таким чином, половецький народ, «кумани», пройшовши через південні Трансільванські відроги Карпатських гір, прибув на угорську рівнину. З своїми табунами і стадами худоби вони широко розлились по привільних степах.

Охоче погодившись прийняти куманів, — кумани мали повністю покоритися і прийняти християнство, — король переслідував потрійну мету: по-перше, придбання римським папою нових віруючих — католиків, по-друге, для свого королівства він сподівався одержати сильне військо з мужніх досвідчених вершників; по-третє, особисто для себе він розраховував з куманів створити гвардію, надійну дружину охоронців для захисту свого королівського трону від посягань на нього.

Крім того, Бела сподівався, що кумани будуть постійними цінними союзниками у майбутній боротьбі з татарами, бо куманам були вже добре відомі військові способи і хитрощі татар.

Своїх же угорських селян Бела не вважав за надійних воїнів, бо це були безправні і закріпачені раби, експлуатовані багатими землевласниками. Вони так ненавиділи своїх гнобителів, що, — на думку короля, — одержавши зброю, повернули б її проти своїх панів.

І ось те, що король Бела погодився прийняти хана Котяна під своє підданство, було однією з причин, чому Бату-хан оголосив йому війну: Бела прийняв собі в союзники народ, споріднений татарам, і Бату-хан, через надісланих ним монгольських послів, зажадав видачі йому Котяна і всіх його родичів для негайної страти.

Тим часом хан Котян з синами прибув у столицю Буду, де був дуже широко прийнятий Белою. Котян застерігав короля про неминучу небезпеку: слідом за куманамі вже йшла татарська орда під начальством самого Бату-хана.

Котян підтвердив знову, що всі кумани віддають себе цілком під заступництво і владу короля і битимуться разом з його військом.

Проте в Угорському королівстві кумани були прийняті з недовір'ям і навіть вороже знатними землевласниками, які намагалися підбурити проти куманів і простий народ.

«Це плем'я, — говорили вони, — за своїми грубими нормами та кочовими звичаями більше схоже на передовий загін наших ворогів, аніж на мирних жителів. Не вірте їм! Це та-

тарські лазутчики! Вони не стануть нашими захисниками, а зрадять нам!»

Почали виникати непорозуміння між куманами, які жили по всій країні, і корінним населенням. Навіть ходили чутки, що король і його паближені при всіх непорозуміннях завжди виправдовували куманів і ставали на їхній бік.

Ці незгоди були згубними в той тривожний фатальний рік, бо страшна татарська орда усе наближалася й наближалася і всі сили держави повинні були об'єднатися і приготуватись до сміливої відсічі.

Великі вельможі наполягали на тому, щоб виказати хана Котяна татарам і вигнати всіх куманів з угорської землі. Ніхто не підозрював, що Бату-хан такий сильний, не уявляв, як стрімко він наступає, і ніхто не чекав його близької появи. Вельможі легковажно надіялися, що звернення папи римського до всіх віруючих християн з закликом об'єднатися для боротьби з язичниками, що обіцяна королю Белі допомога деяких держав Європи, які,— як вони самі запевняли Белу,— мали намір створити сильну армію проти татар,— матиме таку силу, що стримає грізного Бату від вторгнення в Угорщину. І придворні феодалі безрозсудно повбивали татарських послів, які приїхали до короля Бели для переговорів, і викликали цим лютий гнів Бату-хана.

Під час скликаної королем Белою наради, на яку з'явився і хан Котян з синами, землевласники і впливова угорська знать відкрито говорили:

«Нехай король Бела тепер сам воює з татарами, якщо він на нашу загибель викликав зрадників-куманів! Нехай вони йому й допомагають, коли він віддав їм угорські землі, які належать тільки нам».

Даремно король намагався врятувати хана Котяна, свого гостя й родича (мати Бели була кипчацькою княжною). Він запропонував зборам спочатку розслідувати, чи дійсно хан Котян зрадник і лазутчик Бату-хана. Котян поклявся королю, що всі його воїни битимуться разом з угорськими і помруть, захищаючи свою нову батьківщину. Але озброєні вельможі несподівано накинулись на хана Котяна з криками: «Зрадник! Лазутчик татарського хана! Смерть йому!»

Незважаючи на свої роки, хан Котян мав незвичайну силу і відчайдушно захищався ослонем. Він забив кількох, поки не впав, порубаний мечами феодалів. Разом з ним були забиті і його сиви. Аристократи відрубали їм голови і вики-

нули через вікно на вулицю, щоб показати юрбі. Вони кричали:

— Усі кумани зрадники! Ми всім повідрубемо голови!

Коли кумани дізналися про загибель свого улюбленого вождя, вони негайно зняли з своїх тимчасових стоянок, нав'ючили шатра й пішли з усіма своїми стадами в пониження Дунаю, в Добруджу, до болгарського царя Коломана, покинувши Угорське королівство в найтяжчий для нього час, коли всі сили країни повинні були б об'єднатися для захисту від нашествия небувалого грізного ворога, коли кожний воїн був дуже дорогим.

Куманів охоче прийняв під своє підданство болгарський цар, він дав їм степи, зручні для пасовищ, і оголосив, що створить з них особливе кінне військо в сорок тисяч вершників.

Поки на різних нарадах у Буді минав час у некорисних суперечках, Бату-хан, розбивши угорські сторожові загопи в Карпатах, що охороняли гірські проходи, несподівано вторгнувся в країну через перевали Мункача і Унгвара.

Одержавши ці тривожні вісті, король Бела зажадав від усіх феодалів, що прибули до Буди, якнайшвидше зібрати й привести до нього свої загопи для створення об'єданого сильного угорського війська.

Викликавши свої війська, що стояли в містах Альбе і Стригонії, Бела переправився через Дунай і почав укріплювати бойовий табір, споруджуючи навколо нього земляні вали. Він розіслав по всій країні гінців закликати народ піднятися на захист батьківщини. Свою сім'ю і державну казну він одіслав на північ, до кордону Австрії, але там ця казна була негайно захоплена і привласнена австрійським герцогом.

Розділ восьмий

БИТВА БІЛЯ РІКИ САЙО

Повернувшись з Польщі і Германії, праве крило татар швидко рушило, згідно з наказом, в Угорське королівство для з'єднання з головною ордою. Навальний Бату-хан, легко розгромлюючи незначні передові загопи угорців, перейшов межі Угорщини і попрямував до Буди. Наблизившись до міста, Бату-хан розташувався величезним табором і розіслав

частину військ для розорення навколишньої місцевості. Окремі вершники під'їздили до самих стін міста, намагаючись обложених заманити на рівнину.

Король Бела не міг вивести своє військо проти татар, але архієпископ Колочський Уголан, який прибув з своїм загоном, почав звинувачувати короля в малодушності і сам, всупереч наказові останнього, вийшов з міста з невеликим загоном своїх сербських воїнів з підлеглої йому області.

Монголи почали, як завжди, удавано відступати до бодотистого місця рівнини і перейшли його, заманюючи за собою супротивника. Архієпископ Уголан кинувся переслідувати татар, але його важко озброєні вершники, потрапивши в багню, не могли вільно пересуватись. Тоді монголи швидко повернулись, оточили їх з усіх боків і на віддалі перебили довгими стрілами. Сам Уголан з трьома вершниками ледве вирвався з цієї пастки. Незважаючи на невдачу, він все-таки переконував короля Белу знову перейти в наступ і накинута всіма силами на татарські війська. Він вважав їх незначними. Однак Бела не відважився вийти з укріпленого табору.

Бату-хан грабував і спустошував країну з усіх кінців. Єпископ Вардейський, який ішов до Пешти з зібраним ним військом, дізнавшись, що один з монгольських загонів проходить поблизу з нагробованими багатствами, напав на нього. Татари удавано втікали. Погнавшись за ними і натрапивши на засаду, де затаївся ще один монгольський загін, угорці були розбиті, і сам єпископ ледве врятувався, приймавши до короля з сумною новиною.

Монгольське військо, простоявши два місяці перед Будю, несподівано піднялося з барабанною тріскотнявою, з гуркотом маленьких щитів і тягучими закликами довгих труб. Воно рушило по тих дорогах, по яких нещодавно прийшло, немовби повертаючись назад до своїх рідних степів.

Король Бела, вийшовши з своїми військами з Буди, необачно вирушив слідом за монголами. З обережності він зупинився на західному березі Сайо (Солоної) поблизу моста, задалегідь збудованого на човнах, скріплених канатами. Міст цей охороняла тисяча угорських воїнів. Проте частина татар, переправившись через річку вплав, уже була на другому її березі й вичікувала зручної хвилини для наступу.

Угорці почали негайно створювати бойовий табір, захищаючи його земляними насипами. Через кілька ніби спокій,

них днів монголи несподівано почали обстрілювати міст з китайських катапулт, які весь час шпурляли величезне каміння на велику віддаль. Вони відігнали ним угорських захисників і потім вільно почали переправу і через міст, і вплав на той бік річки. Незабаром численне татарське військо вже оточило укріплений табір угорців, знімаючи стрілами його захисників.

Германські феодали, які очолювали окремі угорські зағони, побачили, що вони оточені звідусіль татарами. У таборі зчипилася паніка. Бойовий порядок розпався.

Брат короля Бели герцог Калман, архієпископ Уголан і гросмейстер германських рицарів були єдиними, хто вирішив кинутись на ворога, але їх сміливий напад був відбитий татарами з великими втратами для угорців. Тоді ні вмовлення короля Бели, ні мужня наполегливість Уголапа і Калмана не могли більше примусити германських феодалів з своїми зағонами вийти з табору для нової битви. Вони ховалися за насипами, були розгублені і нерішучі.

Тільки герцог Калман зважився знову вдарити на монголів і вийшов з табору з своїм зағоном. Поки угорці мужньо бились, деякі вельможі з своїми охоронцями зрадили табір і понадіялися на свої ноги. Монголи навмиспе вільно пропустили їх, не зачепивши. Тоді й інші воїни, помітивши це і вважаючи, що єдиним порятунком є лише втеча, пішли слідом за відступаючими зағонами. Король Бела, бачачи, що воїни його розбігаються, теж спішно виїхав з табору.

Коли угорці лишали табір, монголи спочатку здалеку пішли за ними, не нападаючи, але й не даючи їм можливості розсіятись. Нарешті вони несподівано накинулись на них звідусіль і перебили. Так некорисно і безславно загинула більша частина мужніх угорських воїнів, бо вельможі ворогували і між собою, і з королем, а король Бела не вмів підкорити їх своїй волі.

Король Бела з дуже небагатьма воїнами врятувався завдяки швидкості й витривалості своїх коней.

Рано-вранці з монгольського табору виїхали кілька вершників і подалися на схід. На в'ючних конях були прикручені великі мішки: це Батч-хан, за давно встановленим монгольським звичаєм, надсилав у Каракорум, на доказ одержаної ним перемоги, свій страшний дао — тисячі правих вух, одрізаних у загиблих в боях супротивників.

Оволодівши покинутим табором, монголи знайшли в ньому королівське шатро і випадково забуту в ньому королівську золоту печатку. Вони схитрували. Бату-хан звелів своїм товмачам написати буцімто від імені короля Бели до всіх угорців — і володарів маєтків, і до простого народу — таке звернення:

«Не бійтеся люті й жорстокості цих собак-монголів чи татар. Не залишайте свої житла. Хоча ми й змушені були вийти з нашого табору, бо монголи напали несподівано, але ми надіємось, з божою допомогою, незабаром знову взятися за зброю. Моліться тільки богам, щоб він допоміг розбити наших ворогів.

Король Бела».

У написанні цього звернення брали участь кілька германських вельмож, які здалися в полон, і вони ж показали монголам, як треба прикладати печатку до звернення, переписаного в великій кількості і розісланого по округах.

Дуже багато угорців, які бажали втекти в ліси і гори, обдурені цим листом, перестали вживати заходів до самооборони і спокійно лишилися в своїх домівках, і таким чином, усі стали жертвами лютих монголів, які не пощадили нікого.

Монголи оточили обидва головні міста Пешт та Бвду, в яких майже не було військ, взяли їх приступом, пограбували й спалили, а жителів перебили.

Так монгольський володар Бату-хан 1241 року став тимчасовим повелителем Угорського королівства.

Розділ дев'ятий

ШЛЯХ ДО „ОСТАННЬОГО МОРЯ“

(З «Дорожньої книги» Хаджі Рахіма)

«Священний Правитель, очевидно, ралів, спостерігаючи з хмар, як на річці Сайо його сміливий внук розгромив усе угорське військо.

Після цієї битви Бату-хан оголосив правителем Угорського королівства Шейбані. У всі округи були розіслані татарські «кнезі», вони ж і верховні судді. Їм було доручено збирати для татар коней, худобу, подарунки, зброю і одяг.

Деякі багаті землевласники добровільно поступили на

службу до монголів як «кнезі», і це вони поширювали фальшивого листа короля Бела, який нібито закликав народ не чинити опору татарам, посилати їм дари і мирно сидіти в своїх будинках¹.

Спочатку під владою татар угорці жили наче спокійно, проте визначені з монголів «кнезі» незабаром почали вимагати, щоб населення прислало їм гарних жінок і виплачувало данину худобою. Потім вони зажадали, щоб з усіх сіл з'явилися чоловіки, жінки й діти знову з цінними подарунками, а прийнявши ці подарунки, монголи всіх, хто приносив їх, нещадно перебили.

Чи знав про все це Бату-хан? Якщо й знав, то йому це було байдуже. Він горів єдиним бажанням: йти вперед і наздогнати вислизаючого від нього короля Бела, який обіцяв угорцям повернутися й відновити незалежне королівство. Наступати було досить важко, бо всім ордам довелося пробиратися гірськими стежинами, де було дуже мало корму для коней і де їхні нековані копита розбивалися об кам'янистий ґрунт.

Сам Бату-хан, посилавши розвідників, уперто поривався вперед, переборюючи круті гірські схили, і захопив місто Загреб. Скрізь він одержував відомості, що недавно тут проїжджав король Бела з своїм почтом. Бату-хан рушив далі на захід, до моря. Нарешті з однієї вершини показалася синя морська рівнина, і всі запитували один в одного: «Чи це «останнє море»?» Спустившись до нього, монголи наблизились до невеликого містечка, оточеного високою кам'яною стіною. Це виявилось старовинне місто Спалато. В його невеликій гавані не було жодного корабля. Лише кілька білих парусів поволі відпливли в туманну далечінь.

Бату-хан вимагав вказати зрадника і запроданця короля Бела. Жителі міста покійно розчинили ворота і вийшли назустріч татарам на чолі з градоправителем і кількома священнослужителями. Упавши на коліна, вони клялися, що король Бела, хоч і провів у них деякий час але, побоюючись помсти монголів, які гналися за ним, перейшов на корабель і разом з всіма своїми приближеними раннім ранком відплив у море. Їхні клітчасті паруси ще довго виднілися вдалині.

¹ Про це свідчить літописець, священник Рогорій, який жив у завойованій монголами Угорщині, і залишив цінні історичні записки.

Лютий Бату-хан наказав своїм воїнам обшукати все місто і без жалю забирати в населення харчі, яких виявилось досить багато на складах, бо їх привозили туди венеціанські купці на кораблях. Після довгого голодування протягом переправи через гори азіатські воїни наїдалися, пили вино і безчинствовали.

Бату-хан під'їхав до кам'янистого берега, на який налітали і пінилися прозорі хвилі. Бату-хан стримував коня, що обнюхував солону воду, але не захотів її пити. Саїн-хан сказав:

— Досі не було жодної річки, яку б не перепливали наші прекрасні монгольські коні. Далі коні не йдуть, і я не можу їх примусити. Великий Потрясатель Всесвіту заповідав моему батькові, преславному Джучі-хану, пройти всі землі на захід сонця до того місця, куди може ступити копито монгольського коня. Чи дійшов я до цієї межі,— не знаю! Йти далі мій кінь не бажає. Тепер довелося б пливати по воді. Але недостойно для доблесного багатура змінювати міцне сідло на хисткий човен. Я все ж ітиму вздовж берега до міста Трігестума¹. Там я вирішу, чи слід моему непереможному війську йти далі, щоб громити натовпи італійців, франків і германів, які, тремтячи, втікають, чи увіткнути в землю спис і зупинити похід!»

Х

БАТУ-ХАН НА БЕРЕЗІ АДРІАТИКИ

Розділ перший

ПАНІКА І ЖАХ У ЄВРОПІ

Коли б легковажний геній історії з швидкістю людської думки міг пролетіти 1241 року над «вечірніми країнами», то він би побачив найбільшу паніку і жах, який охопив народи Європи та їхніх правителів, коли вони довідалися про появу на східному кордоні страшних загадкових татар, одягнених у звірячі шкури, про їхні блискавичні переходи через Польщу, Германію, Богемію, Угорщину і про розгром прослав-

¹ Трігестум — Трієст.

лених германських рицарів та інших військ у битвах при Лігніці, Люблині, Сандомирі, Кракові, Бреславлі й в інших місцях і, нарешті, про повний розгром угорського війська у битвах при Сайо, Буді і Пешті.

Подальше вторгнення татар до Італії і Франції здавалося неминучим. Що могло б стримати грізних завойовників? Імператор германської імперії Фрідріх II Гогенштауфен писав красномовні звернення до всіх королів і баронів, закликаючи їх об'єднатися в одну згуртовану сильну армію і дати мужню відсіч азіатським дикунам Бату-хана, але сам він був невидимий і недоступний, бо заховався у своєму замському паладі на острові Сіцилії.

«Час, — писав імператор, — пробудиться від сну, розплющити очі тілесні й духовні. Уже татарська сокира лежить біля дерева, і по всьому світі лине вість про ворога, який погрожує загибеллю всьому християнському світові. Уже давно ми чуємо про татар, але вважали небезпеку далекою, бо між нами знаходилося багато хоробрих народів і королів. Але тепер, коли одні з цих монархів загинули, а інших зробили рабами, тепер надійшла наша черга стати оплотом і захистом християнства проти лютого ворога».

Римський папа, який втік з Рима до Франції і переховався в Ліоні, писав звідти так само довгі послання, закликаючи віруючих на «священну війну» то проти болгар, то проти руських схизматиків і обіцяв кожному, хто візьметься за зброю і оголосить себе хрестоносцем, прощення гріхів і найстрашніших злочинів і минулих, і теперішніх, і майбутніх. Папа проклинав імператора Фрідріха II, обвинувачуючи його в зраді і в тому, що це він, як слуга диявола, сприяв нападу татар на Європу.

А в народі говорили: «Чому ж найсвятіший отець сам не приїде до кордонів Угорського королівства і не підійме дух у християнських військах, які там збираються?»

Чутки, одні від одної жакливіші, ширилися в народі: говорили, що незліченне татарське військо простяглося на двадцять днів шляху в довжину і п'ятнадцять вшир. Немовби величезні табуни диких коней слідують за ними. Самі татари вийшли з пекла¹, і тому обличчям вони не схожі на інших людей.

Вчений архідиякон чернець Хома із Сплита, який особи-

¹ Назву «татар» наближали до грецького слова «тартар» (пекло) і тому вважали татар вихідцями з пекла.

сто бачив вторгнення монголів на Балқанський півострів, записав у своїй «Хроніці»:

«Ці люди малого росту, але груди в них широкі. Зовнішність їхня жахлива: обличчя без бороди і пласке, ніс тупий, а маленькі очиді посаджені далеко одне від одного.

Одяг їхній непроникливий для холоду і вологи, зшитий з складених двох шкур, хутром назовні, так що схожий на луску. Шоломи в них із заліза або шкури. Зброя їхня — кривий меч, сагайдак і лук. Їхні стріли з гострими наконечниками із заліза і кістки. Татарські стріли на чотири пальці довші від наших. На чорних прапорах своїх вони мають довгі пучки з кінського волосся.

Татарські коні, на яких вони їздять часто і без сідла, малі на зріст, але міцні, звиклі до великих переходів і голоду. Коні, хоча й не підковані, легко видираються на гори і скакають по них, як дикі кози, і після триденної посиленої скачки вони можуть дуже мало відпочивати і мало їсти.

І люди ці аж ніяк не турбуються про свої харчі, ніби живуть вони тільки завдяки тому, що їх суворо виховали: вони не їдять хліба, вони їдять — м'ясо, а п'ють — кобиляче молоко і кров.

З собою татари ведуть багато полонених, особливо багато озброєних куманів, яких вони женуть попереду себе і вбивають, коли бачать, що ті не кидаються слідом в бій. Самі татари неохоче йдуть у бій першими.

Майже нема річки, якої б вони не перепливали на своїх конях. Через великі річки їм доводиться все-таки перепливати на хутряних бурдюках, надутих повітрям, або на очеретяних плотах. Їхні похідні шатра зроблені з тканини або з шкіри. Хоча татар величезні полчища, але немає в їхніх таборах ні ремствування, ні розбрату — вони стійко переносять злигодні і вперто б'ються».

У Європі всі віруючі чекали, що оголошений «священний хрестовий похід» проти татар очолить надзвичайно богомільний король французький Людовик IX, ще за життя оголошений «святим». Про те, як він переживав вісті про вторгнення в Європу татарського хана Бату, записав у своїй «Хроніці» чернець Матве Парі, королівський придворний дучівник:

«Коли сей жахливий потік гніву божого прогрімів над нами, то благочестива Бланш, мати короля Франції, закричала, почувши ці новини.

— Король Людовик, сину мій, де ви?

Він, підійшовши, спитав:

— Мати моя, що вам потрібно?

Тоді королева, зітхаючи та гірко плачучи, сказала йому про небезпеку по-жіночому, сумно, але її рішуче, як жінка, що знає все:

— Що ж робити, сину мій, ти ж бачиш, який жах! Ти чувш, як жах цей вривається до нас нестерпним гомоном? Ми всі-всі, як і свята блаженна церква, приречені на загибель від татар!

На ці слова король відповідав теж з сумом, але не без віри, що бог все-таки допоможе:

— Небесна втіха підтримує нас! Бо коли ці татари, як вони себе іменують, дійдуть до нас, а чи ми підемо за ними в ті місця, де вони живуть, то ми все одно потрапимо в рай на небесах!

Отже, він сказав: «Чи ми поб'ємо татар, чи самі будемо побиті ними, ми все одно підемо до бога або як віруючі, або як мученики».

Серед розгублених і переляканих монархів Європи одним із тих, хто вперто вірив у кращі дні, був угорський король Бела IV. Переслідований татарами, він спочатку переховувався в місті Загребі, потім перебував у малепькій приморській фортеці Трогір, потім покинув її і, ховаючись серед дрібних прибережних островів, доживався деякий час з своєю сім'єю і почтом венеціанських торгових кораблів. Він дізнався від рибалок, які навідували його, про останні події на Адриатичному узбережжі. Король Бела розсилав звернення до угорського народу — умовляв своїх підлеглих не втрачати мужності і надії на швидке визволення країни від палетіх хижаків. Руські князі: Чернігівський Михайло і Данило Галицький так само сподівалися на швидке повернення до своїх міст і вірили у відродження сплюндрованої татарами батьківщини.

Король Бела відряджав своїх послів і просив допомоги і в римського папи, і в германського імператора Фрідріха II, і у французького короля Людовика IX, але відповів йому тільки папа римський, та й той обмежився обіцянкою свого «благословіння» усім, хто підійме зброю проти татар.

ЧИ ОСТАННЄ ЦЕ МОРЕ?

Як сильний ураган мчить через гори й долини, усе перекидаючи і змітаючи на своєму шляху, так монгольська орда проносилась через Угорське королівство, поспішаючи на захід. Міцно, за звичкою, тримаючись тисячами, сотнями і десятками, люті вершники в довгополих шубах за всякої погоди, на низькорослих скуйовджених конях, проникали у всі міста і селища, ганялись за переляканими жителями, які втікали в ліси й болота, видиралися на гірські хребти, куди угорці та слов'яни виганяли череди ревучої голодної худоби і жалібно мекаючих овець. Награбованого було так багато, що монголи вже не знали, що з ним робити.

Влаштувалися часті бенкети, де поглинались вина, яких раніше не пили, а тепер понаходили в підвалах угорських баронів у запліснявілих глечиках і міцних замшілих діжках. Під час бенкетів монголи співали диких пісень, згадували безмежні золотисті простори Гобі, голубі річки і снігові вершини рідних гірських хребтів Саяну і Хінгану, які дрімали в хмарах і були притулком для ведмедів, барсів, оленів і диких кіз.

Охмілілі монголи, засинаючи, перекоцували один одного, що коли-небудь їм усе-таки пощастить дійти до «останнього моря». Тоді Бату-хан виїде на скелю, що звисає над бурхливими хвилями, і відправить узливання айрана з старої ялівцевої миски свого діда на честь небесних духів — покровителів монгольських племен, непереможних безстрашних багатурів, які підкорили своєму гострому списові увесь всесвіт. І тоді...— Монголи не могли ще далі заглянути в своє майбутнє і розповісти, що потім буде і як вони керуватимуть завойованим всесвітом...— Тоді хто захоче, залишиться з боягузливими жителями «вечірніх країн», щоб бити їх батогами по схилених потилицях, привчаючи до покірності монгольському бунчуку. Хто ж занудьгує, той зможе повернутися до рідних далеких степів.

Монголи співали пронизливими, тягучими,— наче вовки завивали,— голосами:

— Скільки років уже в поході!
Я, сам безстрашний молодець, уже зістарівся,
І пасмами сивини я обріс.
А бував же я колись веселуном.

Міг пити айран всю ніч — не п'яніти,
А тепер же я став таким старим,
Що вже після тринадцяти чаш угорського вина,
Натягуючи тетиву свого чорного тугого лука,
Зробленого з рогів хінганського цапа,
Я вже не можу бачити вістря своєї вірної
Довгої камишевої стріли.
О сива старість! Нащо ти проковтнула мою золоту
юність!

І раптом, як спалах блискавиці, пролетіла по всіх монгольських стоянках вість, що, поки монголи воювали, вони вже наблизились до завітного моря, що воно, бурхливе й глибоке, — бірюзове в тиху погоду і чорне та піняве в грозу, — близько, і всі зраділи, що кінець походу, здається, теж близький...

Але інші вісті примчали і обірвали радісні надії монголів. Перекладачі, які розпитували полонених, пояснили:

— Попереду бірюзове море дуже близько, але це зовсім не те «останнє море», в якому щовечора топиться і тоне золоте сонце. Це море вузьке — це затока, а за нею лежить квітуча італійська земля, де знаходиться найбагатша столиця столиць усіх «вечірніх країн» — знамените місто Рум.

— Але як же нам потрапити у цю привабливу багату столицю Рум? — міркували монголи. — Захопити її ми зуміємо, бо на всьому світі нема такого сильного війська, яке могло б розбити могутній натиск монголів. Але як перепливати це бірюзове море? Наші коні звикли йти тільки через річки або пливають перевіреними бродами з допомогою шкіряних бурдюків. А тут, очевидно, доведеться перепливати на невеликих кораблях? Але ж у нас стільки захопленої здобичі, що коли ми навантажимо її, та ще й коней, і воїнів на кораблі, то вони підуть на дно, і ми опинимось у підземному царстві підступного бога Ерліка, володаря злих мангусів. Чи не краще об'їхати це море берегом?

— Все-таки здобич нашу доведеться лишити тимчасово на цьому березі, — заперечували інші монголи.

— Хіба можна лишати? З гір спустяться сміливі слов'яни і розтягнуть нашу здобич, яку ми завоювали з такими труднощами.

Все-таки монголи раділи, що якесь-то море та близько і буде якась зміна в їхньому поході: можливо, після нього — розкинуться знову степи і привільні луки.

Незабаром окремі передові потоки монгольських кінних загонів дійшли до Адріатичного моря, розтягнулися по бе-

резі і зупинились перед приморськими містами. Міста були захищені високими кам'яними стінами, за якими причаїлися перелякані жителі.

Перед кочівниками хлюпались прозорі хвилі і викочувались на берег, обливаючи різнокольорову гальку і дрібні черепашки. Кудлаті довгогриві коні входили в воду, підозріло обнюхували приплилі хвилі, били нетерпляче копитами, пирхали, але не пили морської солоної води.

Кінь для монгола і щирий друг, і покірний слуга, і мудрий вчитель. І монголи сказали:

— Ні! Мені й моему коневі море не потрібне! Наші гірські піняві струмки і степові голубі річки набагато кращі. Їхню солодку воду охоче п'ють наші коні. А що ми тут робитимем? Наш грізний володар Саїн-хан сам бачить, що вдалась паші нашим коням тут нема,— вони вже об'їли всі гірські чагарники і від голоду, наче верблюди, гризуть бур'ян і кору на деревах. Звичайно, Саїн-хан і мудрий Субудай-багатур краще все знають, і скоро ми почуємо новий наказ, який вирішить: чи підемо ми далі, чи зупинимось тут.

Розділ третій

НЕМИНУЧЕ

Під'їжджаючи до майданчика, вибраного для військової ради, Бату-хан говорив арабському послу:

— Бог війни тільки один — наш пайвеличнійший бог Сульде. Він невидимий, і віяких бовванів йому ставити не треба. Коли б я зупинив тут мій похід на «вечірні країни», то на цьому горбі треба було б вирізьбити з каменю не бога, а білосніжного коня, того коня, завдяки якому монгольське військо тільки й могло здійснити такі великі походи. Це буде храм монгольському коневі, і я примушу всі народи повзати перед ним на череві і цілувати його копита.

Біля майданчика росла самотня стара сосна з обламаною і обвугленою верхівкою — слід блискавки, яку метнув з неба бог війни. Тут же кілька невеликих дерев були обрубані майже в зріст людини, а їхні кінці загострені, як тонкі леза списів. Усі монголи, які проїздили мимо, скоса позирали на ці вістря, думаючи, що їхній володар Бату-хан, очевидно, на когось розгнівався, і тут готується винуватцям жорстока кара.

Слуги розстелили похідні килими. Повинні приїхати всі чингізиди, що перебувають у війську, і головні начальники окремих загонів.

Бату-хан, підбгавши під себе ноги, вмовстився на своєму похідному троні — на купці з дев'яти повстяних чепраків. Праворуч від нього сів його брат хан Орду, величезний і гладкий, який завжди їздив на двох змінних конях, бо жоден кінь не витримував огрядного хазяїна. Біля нього сидів двоюрідний брат хан Менгу, завжди жвавий і веселий, з усіх чингізидів найближчий і найвідданіший Бату-хану. Далі, звичайно, мав сидіти почет Гуюк-хана — сина великого кагана всіх татар, але зараз там нікого з них не було.

Ліворуч від Бату-хана сиділи на килимі мовчазний і похмурий великий аталик Субудай-багатур та інші знамениті полководці: Курміші, Бурундай, Кадан, які повернулися з походів до Германії, Польщі та Чехії. Аж почорнілі від сонця, обвітрені, суворі, непроникливі, вірні соратники монгольського поведителя. Арабський посол Абд ар-Рахман сидів на краю візерунчастого килима, навпроти Бату-хана; рядом з ним — літописець Хаджі Рахім, а позаду них — перекладач Дуда Праведний.

Усі мовчали. Зрідка тільки чулося шепотіння. Чекали, що скаже Бату-хан і коли почнеться обговорюватися вторгнення в Італію через багаті приморські міста Тригестум і Венецію, щоб звідти йти далі.

— Гінець здалеку! — сказав хтось.

Два вершники швидко наближалися навскач і зупинили копей біля підніжжя горба. Брязкаючи зброєю, на горб зі-йшов начальник охоронної сотні Арслан-мерген, який заступив загиблого в бою під Краковом Мусука. Витираючи обличчя жовтою хусткою, він випростався, зупинивсь на краю килима й обернувся. За ним поводі ішов, увесь вкритий білою пілокою, кремезний монгол. Його обрідні вуса, що звисали по куточках рота, здавалися від пилю сивими.

— Стань отут рядом! — наказав Арслан-мерген.

Монгол витягнув з-за пазухи шкіряний згорток і, тримаючи його бережно на простягнутих руках, вимовив твердо й чітко завчені ним задалегідь слова:

— Послання володареві улусу Джучієва, поведителю Синої Орди і «вечірніх країн» — Бату-хану від Туракіни, великої правительки земель монгольських...

Бату-хан підвівся, і всі підвелися. Хтось стривожено прошепотів:

— Скоїлося неминуче!

Бату-хан сказав особливо урочистим голосом:

— Підійди до мене!

Монгольський гiнець наблизився дрібними кроками, став на коліна і, розвівши руки, поцілував килим. Потім, лишаючись на колінах, він розпустив ремінь, обв'язаний навколо шкіряного згортка, і витягнув з нього згорнутий пергамент. До нього на червоному шнурку була прикріплена виготовлена з синього воску кругла печатка великого кагана. Бату-хан обіруч узяв пергамент, приклав його до лоба, губів і грудей, потім розгорнув сувій. Він мовчки прочитав послання. Прикрив рукавом очі й стояв деякий час нерухомо. Отямившись і тримаючи перед собою пергамент, він передав його охоронцеві печатки Ак-Хасану.

— Прочитай, що пише охоронниця великого престолу, моя високошановна тітка Туракіна.

Ак-Хасан обережно взяв сувій двома руками, приклав його до лоба і потім голосно, співуче прочитав:

— «Священний Правитель, який так піклувався на небесах про життя улюбленого ним монгольського народу, викликав до себе в незліченні полки захмарного війська сина свого — мого улюбленого чоловіка, блискучого доблестю Угедей-кагана. Слухайте всі, у кого в жилах тече гаряча благородна кров Священного Правителя: приїздіть негайно в Каракорум, на курултай¹, щоб обрати наступника великого кагана, нового властителя безмежного царства монгольського».

Деякі полководці, підвівши руки, завили, але, бачачи, що Бату-хан лишається холодним і непроникливим, замовкли.

Як і раніше незворушний, з очима, спрямованими в дальчінь, Бату-хан сказав:

— Сьогодні, і завтра, і всі дев'ять днів ми здійснюватимем жалібні обряди на згадку великого кагана, оплакуючи того, хто пішов від нас у світле царство захмарних тіней. Але хай ніхто без мого наказу не осмілиться виїхати звідси в Каракорум. Почата мною війна вимагає свого завершення і повного розгрому «вечірніх країн». А великий курултай відбудеться у призначений мною час.

Бату-хан сів, і всі тихо посідали на землю. Гiнець, задкуючи на колінах, сповз з килима, підвівся на ноги і зупинивсь

¹ Курултай — з'їзд членів роду Чингіз-хана і вищої монгольської знаті.

позаду Арслан-мергена. Бату-хан провів його пильним поглядом.

— Дозволь доповісти, — сказав Арслан-мерген.

— Говори.

— Гуюк-хан, і з ним весь його почет, і його охоронний загін сьогодні на зорі несподівано покинули наш табір. Гуюк-хан так поспішив, що лишив половину своїх коней, худоби і в'юків. Його воїни сказали, що Гуюк-хан уже оголосив їм про своє спішне повернення в Каракорум. Я все ж таки встиг надогнати Гуюк-хана. Він підганяв батою коня і крикнув мені: «Нехай Саїн-хан розшукує «останнє море», а переді мною є інше, ще важливіше завдання: підійняти високо і грізно над всіма народами всесвіту дев'ятихвостий прапор Священного Правителя».

Усі чекали, що скаже Бату-хан. Він указав рукою на загострені гілки:

— Ось те високе місце, яке заслужив Гуюк-хан! Воїн у поході, який залишає без дозволу вождя своє військо, стає зрадником свого народу. Як же Гуюк-хан виконуватиме «вище і важливіше завдання», — як він каже, — коли першим показує приклад непокори? Гуюк-хан сам наблизив свій останній день. Бог війни Сульде його осудить.

— Дозволь сказати слово! — порушив мертву тишу посол арабського халіфа Абд ар-Рахман. — Твій ясний розум правильно відзначив: «Наша велика війна вимагає свого завершення». Доки ти сам не повернеш колесо долі у новому напрямку, після того як розчавиш гординю і злобу ворогуючих між собою королів «вечірніх країн», війна закінчиться не може. А тим часом охоронниця престолу великого кагана Туракіна зможе управляти ділами царства сама, за допомогою мудрих і досвідчених радників. Тільки коли копита твого сріблито-білого коня омиються хвилями «останнього моря», що омиває нашу землю, ти повернеш назад своє непереможне військо, і тоді всі народи всесвіту визнають тебе єдиним, найвеличнішим володарем — каганом, але тільки тебе, а не Гуюк-хана, який утік.

— Хай живе багато років наш улюблений, великий Саїн-хан! — вигукнув хан Менгу.

— Хай живе наш грізний, непереможний Саїн-хан, покровитель народів світу! — повторили всі хором.

УПЕРТІ ГОРЦІ

Линиві хвилі набігали на кам'янистий берег і відкочувались, забираючи з собою гальку і дрібні рожеві двостулкові черепашки. Татарська сотня на невисоких довгогривих конях розбрелася по березі. Коні тягнулися до води, але, попробувавши, пирхали й одвертали морди. Викрикувалися накази. Дві ївсотні поїхали врзнібіч. Попереду кожної погойдывався ханський чорний трикутний прапорець на кінці гнучкого бамбукового списа.

Із-за горба показалася нова група вершників. Прапороносець на рябому коні тримав бунчук самого Бату-хана — п'ятикутний, з жовтого шовку, з зображенням білого кречета, який тримав у кігтях чорного ворона. І коли налітав свіжий вітер, дев'ять густих хвостів, прикріплених до прапора, погойдывались.

Відразу привертав увагу незвичайної краси молочно-білий жеребець з грайливими чорними очима, схудлий від довгого шляху, але з тією ж легкістю рухів і неспокійним витанцюванням тонких струнких ніг. Бату-хан, який їхав на ньому, зупинився біля самої води на вогкому березі, всипаному дрібними черепашками. Натягнувши повіддя, Бату-хан деякий час пильно вдивлявся у перлисту далечінь.

— Що це за кораблі? — спитав він, простягнувши руку.

До нього підскакав на рудому нарядному угорському коні Абд ар-Рахман. Поблискуючи сталевим пандиром і посрібленим шоломом, молодий посол, засмаглий до чорноти, прирмружив очі, затуляючи їх від сонця рукою.

— Я думаю...

— Тепер не час думати, — сухо обірвав Бату-хан. — Тепер уже треба все точно знати.

З другого боку наближався на товстокостому буланому коні Субудай-багатур. Натягуючи повіддя скаліченою рукою, старий полководець другою поплескав по шиї свого коня й сказав:

— Бачиш, Саїн-хане, мій старий не хоче пити цієї морської води. Але ж це ще зовсім не останнє море. Це тільки затока, де сподівається від нас переховатися на кораблях угорський король Бела, який утік від тебе разом із своїм розбитим військом. Не старайся, зраднику Бело! Тобі від нашого списа не заховатись!

— А хто тобі сказав, що на одному з цих кораблів — Біла?

— Захоплені полонені: вони клянуться, що Біла і його почет на цих кораблях чекають попутного вітру.

— Я хочу сам розмовляти з полоненими.

— Зараз, мій повелителю, вони будуть тут.

Субудай повернув коня і хльоснув батогом. Буланій задріботів назад рівною інохіддю.

Побіч Бату-хана розташувався на схилі горба, перемовляючись жартами і вдивляючись у далечинь. На бірюзовій поверхні моря, наче білі лебеді, стояли незліченні кораблі з обвислими від безвітря парусами. Сонце іскрилось яскравими блискітками на ледь живій морській гладині.

В цьому почту були: хворобливий син Бату-хана Сартак, брати Орду і Берке, літописець Хаджі Рахім і кілька темпиків. Слуги з запасними кіньми і нав'юченими мулами розтягнулися вздовж дороги. Прибували нові групи татарських вершників. Усі жадібно поривались до завітного бірюзового моря, на берегах якого мала відбутись якась нова зміна, щасливіша пора в наступі на «вечірні країни» і розподіл нових захоплених багатств.

Деся кричали і голосили. То кілька татарських вершників гнали десятків зо два полонених. Вони були побиті і в страшенному лахмітті. Усі полонені були в теплих безрукавках, розшитих кольоровими візерунками, і широких шароварах, перехоплених біля кісточок ремнями. Довгі по плечі темні кучері розкуйовдилися під час боротьби. Руки їм зв'язані за спиною, колінь білі сорочки розірвані, на ногах шкряві пошевпі — все говорило про відчайдушну боротьбу. З незагоєних ран сочилася кров...

Деякі йшли спотикаючись, очевидно, скорившись немилучій загибелі, інші упиралися, і монголи, лаючись, безжально били їх батогами.

Позаду їхав Субудай і квапив воїнів. А за великим полководцем слідував на сірому, мишачого кольору, старому ослі Дуда Праведний. Він старанно бив осла п'ятами в боки, намагаючись прискорити його ліву ходу.

На березі монголи вишкували полонених; половина з них одразу ж падала на землю, похмуро, як зацьковані звірі, озираючись на всі боки.

Бату-хан помітив прибулих полонених і попрямував до них. Хтось з монголів почав знову бити лежачих:

— Ти бачиш, уперта шкуро, хто перед тобою на білому жеребці? Це повелитель світу.

Ті, що лежали, звивались, намагаючись ухилитися від удару. Бату-хан зупинив воїна, підвів руку:

— Досить!

— Хто ви, непокірні, що насмілились воювати з покори-телем всесвіту? — прохрипів Субудай-багатур.

Тоді рудий Дуда, під'їхавши, довів, що він справді знає двадцять дві мови різних народів всесвіту. Він заговорив на незрозумілому нарідччі. Полонені відразу пожвавішали. Ті, що сиділи, почали вигукувати слова, схожі на прокльони.

— Амен! — перебив їх Дуда і звернувся до Субудай-багатура. — Ці люди з гірського слов'янського племені. Вони живуть на вершинах гір у селищах, схожих на фортеці, і, горді, нікому живими не здаються в полон, а б'ються до останнього віддиху.

— Як же ви захопили оцих упертих? — запитав Бату-хан.

Один з тих, що супроводив, відповів:

— Нам було наказано привести полонених. Ми на них накинули аркани і поволочили по камінню, а потім зв'язали.

— Спитай їх: чому вони чинять опір, якщо їх мало, а мое військо незліченне, як небесні хмари?

Дуда, зскочивши з осла, знову заговорив з полоненими.

Спочатку полонені кричали всі разом, потім Дуда переконав їх, щоб відповідав хтось один. І ставний юнак із зраненим опухлим лицем, злизуючи кров з розідраної губи, почав гаряче щось доводити.

— Чого він хоче? — спитав Бату-хан.

— Це пастух з селища, що лежить он там, високо, на гірському перевалі. Там ще ідуть бої і видно клуби диму від палаючих хатин. Він каже, що живуть вони, розорюючи клаптики землі між скелями. Що вони нікому не заважають жити. Що вони оселились далеко від великої дороги. Що, крім них, ніхто не вміє сіяти ячмінь і пшеницю так високо над урвищами. Що в них немає іншої батьківщини і щастя, крім оцих гірських скель і їхніх бідних хатин.

— Скажи їм, що я хвалю хоробрих трудівників і дозволю їм жити вільно, якщо вони скоряться і поцілують копито монгольського коня.

Дуда пояснив полоненим слова монгольського володаря, вислухав їхню відповідь, погладив задумливо свою руду бороду і сказав:

— Вони згодні поцілувати копита твого коня і чесно служитимуть тобі, але просять повернути їхніх дітей. Твої воїни захопили їх і одвезли до свого табору.

— Це добре! — сказав Бату-хан. — З цих дітей у нас зроблять досвідчених сміливих воїнів. Субудай-багатуре, покажи мені креслення землі. Я хочу зрозуміти, чи далеко місто Тригестум?

— Зараз покажу, великий! — сказав одноокий полководець і, вклавши пальці лівої руки в рот, свиснув так пронизливо, що, здавалося, луна відгукнулася в горах. Це відповів здалеку його слуга, впізнавши свист хазяїна. Незабаром, пробиваючись крізь ряди вершників, примчав старий, сердитий монгол на буланому коні, тримаючи за повід ще другого коня з нав'юченими торбами.

Він дістав шкіряний кошіль і подав його Субудай-багатуру. Той вийняв пергамент, на якому було намальовано грубе креслення Угорського королівства і Адриатичного узбережжя.

Полонених розв'язали; вони ще ледве ворухнули затерпими руками після туги зав'язаних ременів. Нагинаючись із стогоном, вони по черзі цілували копита байдужого коня.

Бату-хан показав батогом у далечінь:

— Як зветься селище і фортеця там, у тумані, на березі?

Один з полонених став пояснювати:

— Це місто Спалато. В нім охороняється палац римського імператора.

— Я хочу його побачити. Ще будуть міста?

— Тільки дрібні гавані і фортеці. Потім буде ще багате місто з гаванню, а в ній хмара венеційських кораблів. Тригестум. Там, у фортеці, живе великий начальник, він має силу воїнів.

— А що буде далі?

— Буде гирло річки Падус, де лежить найбагатше торгове місто Венеція. І всі ці кораблі на морі — венеційських купців.

— А за скільки днів із Венеції можна проїхати далі, до столиці «вечірніх країн» Рума?

— Простим людям тепер туди не доїхати: всюди застави. Там чекають твого нападу. Але ж ти дозволу ні в кого не питаєш і проїдеш у Рум за стільки днів, за скільки бажаш.

— Чи багато війська там зібралось?

— Яке там військо! Ніхто не хоче воювати. Усі втіка-

ють. Кажуть, що навіть сам імператор утік з Рума на острів Сіцилію.

— Зовсім не потрібно зрізати яблуко. Воно вже поспіло і само впаде у твою долоню! — вигукнув Абд ар-Рахман, який ненавидів усіх франків.

— Що накажеш зробити з цими полоненими горянами? — запитав Субудай.

Бату-хан не відповів і раптом, несподівано для всіх, провів пальцем рису зверху вниз, — цього жеста боялися всі: цим він засуджував на смерть.

На майданчику, де відбувалася рада Бату-хана, всі проходились. Загострені кілки лишилися, щоб страхати не-
вдах. Слуги прибирали килими, простелеші для наради ханів.

Неподалік, на схилі гори, серед реп'яхів, лежали уперті полонені. Вони лежали розкинувшись, ніби міцно спали. Але замість облич у них були чорні скривавлені місива кісток і згустків крові. Коли горяни зрозуміли, що їх повбивають, вони самі накинулися на монголів і гордо загинули в нерівнім бою.

Ім усім по черзі роздробив голови сучкуватим важким дрюком могутній монгол, придворний кат. Він і зараз ще прогулювався поблизу мертвих полонених і тягав за собою свою грізну зброю. Він чекав, поки писар арабського посла рудобородий Дуда, закінчить лудну розмову з останнім полоненим, бідним ченцем у драній старій рясі. Чернець увесь час то вклонявся, намагаючись доторкнутися пальцями до землі, то високо підводив над головою тонкий дерев'яний хрест і швидко шепотів молитви, а вітер грався його скуйовдженою бородою.

Монгол люто хрипів:

— Мені наказав сам Бату-хан розтрошити голови усім до єдиного зухвалим полоненим. Хіба можна не виконати наказу Саїн-хана?

Дуда, знявши з шиї мідну овальну дощечку пайцзу, потрясав нею перед обличчям монгола.

— Усякий другий наказ відміняє перший! — повторював він. — Зараз сюди під'їде великий атаклик Субудай-багатур, і він мені віддасть цього полоненого шамана. Він мені потрібний для важливої справи. Одійди!

— Хай мені накаже що хоче наш одноокий Субудай-багатур, а я все-таки його не послухаюсь, бо то мені повелів сам Бату-хан, — жити йому й царювати тисячу і один рік!

— Зараз побачимо! — сказав Дуда і легенько відштовх-

нув монгола. Той похмуро покосився і, підвівши палицю, яку тягав, поставив її перед собою.

Субудай-багатур швидко наближався на чалому коні, густий хвіст у якого майже торкався землі.

Дуда кинувся до Субудая і закричав:

— Великий, незрівнянний, зупинись! Важливе діло маю я.

Субудай натягнув повіддя. Кінь, пирхаючи, зупинився.

— Кажі швидко і коротко!

— Віддай цього чоловіка мені!

— Навіщо?

— Він знає важливе. Він обійшов усі землі «вечірніх країн», бачив усіх королів і їхні війська. Він мені розповість, а я...

— Бреше! — відрізав Субудай, торкнувши коня.

— Я перевірів. Він не бреше.

— Тоді не займай його! — сказав Субудай монголу, потім звернувся до Дуди: — А ти мені все напишеш, що він розкаже. Все! Швидко! Сьогодні ввечері! Віддай йому цього шамана! — люто прохрипів він катові і стьобнув свого жовтого жеребця батою. Кінь плигнув, а кат з переляку, закриваючи голову руками, відбіг набік, і за ним волочилась з деренчанням його сукувата палиця.

Розділ п'ятий

КРИВАВА РУКА

(З «Дорожньої книги» Хаджі Рахіма)

«Трапилося це так. У місяці сафарі¹ цього року один монгольський кінний загін з'явився перед невеликим містечком, яких багато на березі Адріатичного моря. Міські ворота були зачинені. Жителі поховались. Місто здавалося вимерлим. У цьому загоні був сам Бату-хан разом з своїми найближчими темґиками. Хмарилось на бурю, і Саїн-хан сказав, що хоче переночувати в цьому містечку і відпочити.

Слова джихангіра — це воля аллаха! Нукери почали гупати камінням у старовинні міські ворота. Якись перелякани люди з'явилися на стіні і відразу ж зникли.

Бату-хан наказав пустити запалювальні стріли. Кілька великих запалених стріл подетіли в місто, і в одному кінці

¹ С а ф а р — березень.

закурився густий дим. На стіні знову з'явилися люди, очевидно, знатні городяни й ченці. Вони розмахували хрестами і щось кричали.

Після того як нові стріли викликали ще одну пожежу, крики і зойки посилились, і ворота розчинились. Звідти виїшла процесія в кольоровому багатому одягу. Попереду двоє стариків несли срібне блюдо з угощенням і оксамитову подушку, на якій лежали великі ключі від міста.

Саїн-хан запитав:

— Хто правитель міста?

— Ось він! — сказали всі, вказуючи на старика у довгому синьому одягу, розшитому золотими квітами.

Правитель міста презирнувся із своїми людьми, і всі стали на коліна і схилилися до землі, а старий поклав подушку з ключами до ніг Бату-хана.

— Як зветься ваше місто?

— Салово! Спалато! Спліт! — відповіли хором правитель і його люди, все ще стоячи на колінах.

— Занадто багато назв для такого маленького міста! — похмуро зауважив Субудай-багатур.

— А це що за руїни? — спитав Саїн-хан, вказуючи батогом на величні кам'яні стіни і напівзруйновані арки на сусідньому горбі.

— Це руїни палацу Діоклетіана¹.

— А хто такий був цей Діоклетіан?

— О! — сказав правитель міста. — Це був наймогутніший римський імператор. Він володів усім всесвітом.

— Ніколи не чув я про такого повелителя, який володів усім всесвітом. Тільки Священний Правитель володів ним, а до нього ще був покорителем всесвіту Іскендер Великий, Дворогий. А вашого володаря ви самі вигадали.

— Ні! Не сердься на нас, ми сказали щирю правду.

— Коли він жив?

— Це було дуже давно. Тисячу років тому. Тоді імператор Діоклетіан наказав збудувати собі палац, вивізши з Єгипту, яким він володів, вправних майстрів.

— Чому ж він вибрав для палацу таке погане місце?

— Бо він був родом звідси, слов'янин з Діоклеї, і тут же хотів, щоб і поховали його. Він розподілив свою владу поміж трьома обраними співправителями, а сам оселився тут, у пре-

¹ Діоклетіан — римський імператор; правив з 284 по 305 р. н. е.; помер 313 р.

красному паладі, і не схотів управляти імперією. Він любив вирощувати капусту та інші овочі у своєму двірцевому саду. Тільки дими овочами він і харчувався.

— Чому ж цей надзвичайний палац зруйнований? Чому ви погано доглядаєте його?

— Ми вже від дідів наших одержали замість дивовижного палацу самі руїни.

— Нічого іншого ви й не заслуговуєте.

Саїн-хан виявив бажання оглянути руїни. З кількома городянами він попрямував до них, звелівши мені, правителю міста і ще одному вельможі так само супроводжувати його.

Руїни в значній мірі ще зберігали загальний вигляд палацу. Палац збудовано з величезних кам'яних плит. Скільки праці вклали робітники, поки доставили сюди оці глиби! Будівля дуже нагадувала фортецю: квадратна, з високими стінами, кількома залами, з куполоподібними стелями. Частина стель завалилась, деякі збереглися.

В одному залі ми знайшли щось подібне до великого трону. Рядом з ним — кам'яне зображення казкового чудовиська — спокійно лежав лев з людською головою. Ця статуя, як нам сказали, була так само привезена з Єгипту; називається вона «сфінкс», вважається божеством, і там, у Єгипті, всі йому поклоняються.

Ми зійшли з коней. Слуги розстелили килим на підвищенні, колишньому троні римського імператора. Два багаття запалало обабіч трону, на якому вмонтована Бату-хан.

Правитель міста став перед Бату-ханом навколушки, тримаючи блюдо з різноманітною їжею. Крізь отвір заваленого даху було видно, як пропливали сірі передбуряні хмари.

— Все це ти їстимеш сам! — сказав Бату-хан правителю міста, вказуючи на блюдо. — І якщо після цього ти лишишся живим, то я тебе помилюю. Але якщо ти помреш або занедужаєш, то все твоє місто буде спалено.

Правитель міста з своїм супутником, тремтячи від жаху, одійшли набік, сіли на уламок колони і почали квапливо їсти принесене угощення, запиваючи вином. Біля них стояли нукери і спостерігали за ними, інколи підколюючи списами.

Саїн-хан спочатку теж спостерігав, потім наказав привести свого коня. Сріблито-білого Сетера привели два нукери. Кінь зупинився перед тронем, брязкаючи срібною збруєю. В його чорних блискучих очах відбивалися вогники від багать.

Бату-хан дістав з шкіряного мішечка, заткнутого за по-

яс, грудочку жовтого цукру і дав конезі. Потім, вихопивши невеликий ніж, зробив надріз на шовковистій білій шиї коня, припав губами до рани і став висмоктувати кров. Кінь замстився, намагаючись вирватись і звестися на диби, але два нукери повисли на ньому, вчепившись у вуздечку і обхопивши руками його голову.

Бату-хан напився конячої крові; вона забруднила йому обличчя і стікала по білосніжній шиї коня.

— Ось єдиний напій, який можна пити не оглядаючись! Чи живий іще правитель міста?

— Живий! Живий! — вигукнуло кілька голосів.

— Почекаємо до ночі. Якщо він не помре, то його можна помилувати. А місто я все ж дозволяю моїм воїнам розграбувати.

Бату-хан притис долонею зроблений ним розріз на шиї коня і свою скривавлену руку приклав до відшліфованої білої стіни позаду трону. На стіні відбилася рука Бату-хана з п'ятьма розчепіреними пальцями.

— Це залишиться згадкою про мене і про моє відвідування палацу колись великого володаря «вечірніх країн». Але, повернувшись на берег Ітілю, я не буду ватиму для себе палацу і не стану поблизу нього саджати непотрібні овочі. Повелителеві народів потрібно вершити величніші діла. І я вважаю за краще померти «воїном у сідлі під час походу».

XI

ПОЧАТОК РОЗЛАДУ

Розділ перший

БАТУ-ХАН ПЕРЕД ТРІЄСТОМ

Кінний загін монголів швидко просувався на північ уздовж кам'янистого берега блакитного Адріатичного моря. Вершники розтягувались цепочками по вузьких стежках, підіймаючись на відроги скелястих гір, що виступали в море, як величезні лапи чудовиська, що задрімало. Невідомі воїни в дивних довгополих кожухах сходили в долини, де старанно оброблявся кожний клаптик землі, і скакали просто через посіви, побачивши де-небудь поблизу невеликий стру-

мок. Вони напували коней і знову видиралися на кручі або спускалися вниз, хтозна-куди поспішаючи, все вперед і вперед, точно виконуючи наказ свого грізного повелителя.

Перейшовши через скелястий відрог, який виступав у море, вершники мимоволі зупинились, вражені тим, що побачили. Радісна і надзвичайно гарна картина постала перед ними. Внизу, мов велике голубе блюдо, лежала морська затока. Її оточували гігантським амфітеатром невисокі хребті, вкриті зеленіючими посівами, галями й садами. Недалеко від берега на самотньому горбі зводились кам'яні стіни невеликої фортеді.

Скрізь по схилах гір розкинулися села, незліченні будиночки, прості хатинки і кам'яні храми з гострокінцевими дзвіницями, що ховалися в густій зелені садів. Села змінювалися невеликими квадратами лугів і полів, де працювали, мов мурахи, невідомі люди. Дорогами скрипіли валки возів, запряжених волами, і здіймали пилюку череди корів, і овечок, і нав'ючених ослів.

Голубі димки кучерявилися в небі, спокійному, безхмарному, синьому. Усе свідчило про благодатний край, створений серед природи, щедрої та радісної, багатьма поколіннями трудівників.

Гірські хребти, як простягнуті руки, розкинулися до глибокої затоки, де в просторій гавані рябіли різнокольорові паруси великої кількості кораблів.

— Ось перед тобою знаменитий, славний багатий Тригестум. Яка краса! Який багатий край! Це буде найкраща перлина у намисті завойованих тобою міст. Не зневажай його, не випусти з своїх рук Тригестума: це іскристий алмаз, якого в тебе ще не було. У цій величезній спокійній гавані зможуть стати тисячі кораблів.

Так говорив Абд ар-Рахман, виблискуючи срібною оздобою сталевого панцира і весь аж сяючи в ранковому промінні південного жаркого сонця, що повисло над лісистими хребтами. Вершник поспішав так само, як і його жеребець, що аж танцював, гризучи вудила, але стримуваний сильною рукою досвідченого наїзника.

— Навіщо це все мені! — відповідав піби байдуже Батухан. Він сидів спокійно на черухомо застиглому сріблистобілому коні, не виявляючи ніякої радості.

— Як навіщо? Чому ти такий байдужий?! — вигукнув Абд ар-Рахман. — Поглянь униз, на цю безліч кораблів, що стоять біля берега, як лебединий табун з уже підійнятими

для зльоту білими крильми. Вони всі готові до втечі. Жах перед твоїм іменем проноситься, мов ураганний вихор, випереджаючи твоє непереможне військо і змітаючи з твого шляху всі боягузливі народи. Тобі судилося завоювати всесвіт. Усі розбещені від ліності і рабської покори «вечірні країни» приречені впасти перед тобою. Але не відмовляйся сам від того, що тобі заповідано Потрясателем Всесвіту. Адже, крім покірної тобі суші, є ще безмежне море, що омиває з усіх боків всесвіт. Ти повинен підкорити собі так само і це вільне, синє, як бірюза, море. Ось тут, у цій прекрасній гавані, ти зможеш почати завоювання морів; захопити тисячу білопарусних кораблів; і вони рознеситимуть по всіх країнах твою волю і взамін привозитимуть для тебе багатства інших народів. Адже це найкраща гавань усього цього моря... Ось вона тут, перед тобою, і чекає тільки, щоб ти простягнув до неї свою владну могутню руку і прив'язав її арканом до свого сідла.

Бронзово-смуглявий монгольський повелитель у легкому шоломі, цього разу прикрашеному пучком чорного орлиного пір'я, спокійно озирнувся. Його погляд немовби шукав когось серед безмовно очікуваного почту і, нарешті, зупинився на одному з вершників:

— Ієсун Нохой! Дозволяємо наблизитись.

Молодий вершник з сміливим і веселим обличчям легким стрибком коня опинився перед тим, хто говорив.

— Тобі подобається це місто, оця гавань з кораблями і ці незліченні сади? Абд ар-Рахман розхвалює все це, називаючи казковою країною, краще якої нема.

— Доки ця країна сповнена нашими ворогами, вона мені гидкіша за лігво мангусів чи верескливих шакалів. Але ти її підкориш і рушиш далі, перетворивши всіх жителів у своїх рабів. Тоді і я полюблю її так само.

— Сьогодні ввечері я скликаю військову раду: треба обміркувати, що нам робити завтра і позавтра.

Розділ другий

ПІСНЯ УЛІГЕРЧІ

Завжди заклопотаний Субудай-багатур сказав:

— Треба вперед вислати розвідників. Нехай дізнаються, чи багато війська в Трігестумі? Бо хіба годиться тобі, Саїн-

хане, нашому володареві, самому з групою вершників іти в таку небезпечну розвідку? Може, там чекає нашого вторгнення сам кайсар¹ Фредерікус. Оці мангуси, мабуть, зібрали там величезне військо, що ховається за горбами, і підготувалися до рішучої битви, в якій сподіваються за один день розгромити і знищити твої, досі непереможні тисячі тисяч воїнів. Адже коли германські, італійські і франкські полководці ще не зробили цього і не підготувалися до битви,— вони ішаки і тупоголові барани... Звичайно, вони вже встигли зробити все, що треба: взяли на війну всіх, хто може тримати меч і спис і пускати стріли. Клянуся вічно синім небом, що десь попереду нас, напевне, вже зібрано величезне військо і воно накиється на нас, коли ми ввійдемо в місто, легковажно радіючи омріяній перемозі. Адже не дурні вони, щоб, роззявивши рота, чекати нас і не готуватися до рішучого бою?

Усі темники мовчали або підтакували, бо звикли до мудрості, обережності і далекого передбачення досвідченого старого Субудай-багатура.

Тільки молодий хан Нохой, як завжди, почав сперечатися й пропонувати такі поради, які викликали загальне здивування і навіть веселість.

— Усе, що сказав зараз прославлений Субудай-багатур, правильно і ясно. Не мені вказувати щось шанованому всіма нами великому аталику. Але я прошу, як милості, дозволити мені випробувати таке моє зухвальство: звеліть мені з сотнею або навіть тільки з десятком моїх «буйних» відчайдушних головорізів примчатися просто в Тригестум. І я зараз вам розкажу, що ми там побачимо і як нас там зустрінуть.

— Ну розкажи, а ми послухаємо і зробимо, як визнаємо за потрібне! — сказав Бату-хан, підвівши праву брову.

— Ми не будемо обережно розвідувати й запитувати щось у жителів: скільки війська в Тригестумі і хто їхній начальник? Ні, ми ввірвемося в місто з диким гиканням, розмахуючи мечами і кричачи: «Здавайтеся! Сам великий завойовник всесвіту, грізний Бату-хан підходить до вашого міста! Розстеляйте килими, ставте угощення й вино,— сьогодні буде наше загальне свято!»

Усі темники презирнулися, стримуючи посмішки.

Нохой глянув на Бату-хана. Той дивився в далечінь, на широке море, де тихо погойдувалися на хвилях незліченні

¹ К а й с а р — перероблене «кесар», «цезар», тобто імператор.

кораблі і порив вітру, що налетів, то полоскав, то надимав їхні паруси.

Хан Менгу спитав:

— Якщо ти знаєш, як нас зустрінуть у Тригестумі, то, може, ти нам розкажеш, чи готуються все-таки його жителі до захисту міста?

— О ні! Жителі забирають сім'ї і найцінніші речі та втікають з міста, маючи надію сховатися в лісах. На майдані збираються багачі і вельможі, усі розкішно вбрані, в іскристих панцирах з півнячими перами на шоломах і, брязкаючи золотими колючками на каблучках, хвастають, бундючаться, а самі галасують, мов гуси. Вони кричать, що їхній бог не допустить вторгнення монгольських орд. Адже в кожного вельможі є півтора-два десятки нарядних воїнів, прекрасно озброєних. А всі вони сваряться і досі не зуміли з'єднатися в одне сильне військо, бо не домовились, кого обрати головним начальником, — кожний у них хоче бути головним.

— А як вони тебе зустрінуть, хане Нохой? Теж пригостують угощення?

— Ні! Почувши про наше наближення, усі воєначальники втечуть у свої кам'яні замки і заховаються там, вони надітимуться, що ми не зможемо проламати їхні зубчасті стіни.

Що ж мовчить Бату-хан? Усі чекали на його рішення. Здавалося безсумнівним, що після слів Нохоя Саїн-хан накаже негайно вирушити на Тригестум усьому своєму війську. Але він ні на кого не дивився, і по обличчю його часом пробігала тінь, наче він був чимось невдоволений.

Нарешті Бату-хан сказав:

— Слова відчайдушного Ісун Нохоя зігріли моє серце. Він і не міг сказати інакше. Але головне паше завдання полягає не тільки в тому, щоб брати місто за містом, а в тому, щоб міцно укріпити велике Монгольське царство, яке вже надзвичайно широко розсунуло свої кордони і спиратиметься на двоє крайніх морів: на море китаїців, звідки сонце щоденно встає і розправляє крила, і на «останнє море», де сонце щоденно розтоплюється й тане. Як же нам діяти зараз? Від мого повеління залежить увесь подальший успіх нашого походу. Перед кожною рішучою битвою треба припустити, що противник дуже розумний і зробить найважливіше і найкорисніше, щоб домогтися перемоги.

Усі мовчки презирались.

— Думаючи так, ми повинні діяти надзвичайно обережно, підходячи до Тригестума, — говорив Бату. — І я ще поче-

каю трохи: насамперед мені важливо знати волю неба. Нехай всезнаючі шамани прибіжать сюди, помоляться і мені оголосять волю бога війни Сульде й інших богів небожителів.

— Ти зараз можеш почути камлання¹ нашого найкращого, пайдосвідченішого шамана, — сказав Субудай-багатур. — Він приїхав з пашої далекої батьківщини, з Хангайських гір, і він уже тут зовсім близько, в моєму обозі. Я надішлю нукера по нього і ще сьогодні ввечері при світлі вогнищ він молитиметься і співатиме перед тобою наші рідні степові пісні.

Увечері в просторій печері під навислою скелею було розпалено велике вогнище. Монгольські хани посідали попід стінами. Прості воїни лишалися надворі, біля коней.

Починалася буря. Спалахували блискавиці, гримів і гуркотів грім. З кожною блискавкою на мить освітлювалася печера, і добре було видно монголів, що тісно тулилися один до одного.

Ні про який похід у найближчі дні не можна було й думати: потоки води стрімко неслися з гір, пабухали в ущелинах, зсовували величезні камені. У таку негоду всі монголи намагалися сховатися під скелі і заздрили щасливцям, які зібралися біля Бату-хана в печері.

Ввійшов тургауд і доповів, що він привіз знаменитого улігерчі — співця монгольських військових билин'Буру-Джихура, який хоче передати великому Саїн-хану привіт від усіх степових родичів джихангіра. Той милостиво сказав:

— Нехай він пам заспіває, поки буря лютує, а на світанні, можливо, вона затихне, і ми вирушимо далі.

Нукер підкинув у вогонь оберемок бур'яну. Відсирілі гілки потріскували і погано горіли. Густий дим слався над головами присутніх і поволі впливав надвір.

— Ось він! — зашепотіли всі. — Ось улігерчі і шаман Буру-Джихур!

До печери ввійшов монгол у змоклім одягу, старий, з двома довгими сивими пасмами волосся, що спадали з скронь на плечі. Він тримав у руках плаский шкіряний мішок з струнним інструментом, а тургауд ніс на плечах його сакви.

Ті, що сиділи, розсунулись, і Буру-Джихур важко втиснувся між ними. З-під навислих мохнатих брів дивилися

¹ Камлання — відправа шаманського обряду.

ласкаві і наче завжди здивовані очі, вони здавалися особливо світлими на темно-бронзовому обличчі з клоччям сивого волосся.

Він витягнув з мішка інструмент, і його гачкуваті пальці швидко забігали по струнах, виповнюючи печеру красивими переливами стогнучих звуків. Він почав озиратись, оглядаючи по черзі всіх, що сиділи, і його увагу привернув оди. Він був не схожий на інших, мав упевнений погляд, а над його шоломом стримів пучок довгого чорного орлиного пір'я. Улігерчі подивився запитально на всіх, потім на монгола з пір'ям, і всі присутні ствердно закивали головами. Буру-Джихур старечим, трохи хрипким, але душевним голосом затягнув довгу ноту. Ця нота тремтіла то підвищуючись, то знижуючись, а співець, не переводячи віддиху, все тягнув, і слухачі дивувались — звідки в нього така сила і стільки повітря в грудях. Нарешті він із стогоном обірвав її. Тоді монгол з пір'ям спитав, не різко і не наказуючи, а трохи співуче, як звичайно співаки розповідають казки про подвиги багатурів:

— Скажи нам, шановний гостю, дивний сивоволосий улігерчі, де твоя далека батьківщина? Як твоє славне ім'я? За ким ти сумуєш, до кого посилаєш свої думи? Про все щиро розкажи нам.

Улігерчі знову заспівав, так само тягуче, під перебори струн:

— Здрастуй, миле дитя моє! Пізнаю тебе по могутніх плечах, по широких твоїх крилах. Ти відрада всіх людей! Ти чорно-рябий барс, який блукає з грізним ричанням по хребтах чорної гори Хангай! Ти серце всього народу, дорогий сину мій! Ти самотній сивий коршак, що з клекотом літає над вершиною гори! Твоя прекрасна держава ханська зміцніла, мов яшмова скеля. Усі твої численні піддані уже втішаються найвищим щастям. Приїжджати до тебе тричі на рік.

— Приїзди і щоразу співай нам пісню про те, як живе великий монгольський народ, яке в нього горе, яка в нього радість!

Старий співець відповів:

— Які в нас можуть бути радощі? Не можна втішатися, коли над нами навис злий ворог. Не можна радіти, коли поруч зводяться мури, аби ти не переміг. Усі непокояться, як ти впорався з ворогом? Ось тут, на захід сонця, живуть, кажуть, злобні мангуси. Усе вони мають, а на вигляд дуже

гидкі. Вирушив ти оволодіти їхніми стадами і табунами і народом — підданими. Адже це про тебе в старовинних піснях співається, що покориш ти сімдесят вісім країн...

— Сімдесят вісім країн! Правильно! Мені треба покорити стільки країн! — сказав воїн з орлиним пір'ям на шоломі.

— До радості — ще радість, на мисливця — звір! — вигукнули хором присутні звичайне монгольське привітання. — Ти народився, щоб здригнулися твої бистрі неспокійні вороги. Настав час, коли прекрасні володіння іноземних королів стануть рукавицею славного багатура, його засідельними саквами...

Увесь вечір улігерчі Буру-Джихур співав пісні-билини про широкі простори монгольських степів, де пасуться незліченні дикі кулани, легкі й швидкі, мов вітер, чи табуни прекрасних монгольських коней, про густі ліси Хангаю, про Саяни, в яких живуть прекрасні дорогі звірі. Він оспівував подвиги монгольських багатурів Бум-Ердені, Шарха-Бодена і Дайна-Кюрюля, які не боялися ворогів і покоряли найстрашніші чудиська...

Усі, хто слухав, похитували головами, тяжко зітхали і співуче, аж із стогоном, повторювали:

— О наша далека, прекрасна батьківщино! О голубий Керулене, золотий Ононе! Чужий край важкий, усі чужі люди зарозумілі! У чужім краю бережи вірного богатирського коня: він тобі і щастя-багатство принесе, він з біди виручить і додому живим та цілим принесе!

Розділ третій

ВІСНИК ЗДАЛЕКУ

На ранок буря вшухла. Останні потоки води ще бігли по скатах. Небо було ясне, синє.

Субудай-багатур неквапливо їхав береговою стежкою, час од часу позираючи в небо: чи не з'являться знову грозові хмари?

— Дивіться, дивіться! Адже це беркути! — заревів він, вказуючи канчуком на небо. — Можливо, наші? Швидше, Долібхо, біжи до возів і приведи сюди обох орлятників з орлицями. Та щоб не прогавили вони їх! Якщо орли відлетять, — можуть не повернутися.

Субудай поскакав, але незабаром повернувся назад з своїм старим слугою Саклабом, який прибіг за ним, тримаючи в руках оббіловану тушу барана. Великий атаклик зупинився і вдивлявся в небо — сине, просторе, спокійне. Там високо, так високо, що вони здавалися двома чорними клаптиками, ширяло двоє орлів. Вони кружились, налітали один на одного, зчеплювались, падали каменем вниз, знову розліталися і знову майоріли в повітрі, окреслюючи великі кола.

Сивобородий Саклаб розтягнув баранячу тушу на великому, пласкому камені, підклавши під неї чорпу шкуру. Ножем, що висів на поясі, він швидко розсікав тушу на дрібні частини.

Ось над старим Саклабом немовби пронеслася буря. З неба стрімко каменем упав величезний жовто-бурий орел, просто на пошматованого барана, схопив м'ясо і навскач кинувся вбік, розмахуючи широкими крильми і підскакуючи, пробував знову злетіти. На цього накинуплись звідусіль монгольські воїни, які затаїлися неподалік.

Орел, очевидно, був мисливський, приручений. Він перестав битись. Монголи перенесли його на тушу, де, вчепившись у м'ясо, орел почав кігтями і клювом видирати шматки.

— Є! Є! — закричав один з монголів, обійнявши орла за шию. Він відчепив шкіряний мішечок завбільшки з долоною, захований під крилом, і, зігнувшись, підніс Субудай-багатуру. Той, не дивлячись, засунув мішечок за пазуху і, цьвохнувши батою коня, помчав геть.

Розділ четвертий

ОСТАННЯ ВІЙСЬКОВА РАДА

(З «Дорожньої книги» Хаджі Рахіма)

«Дай мені сили, о наймудріший і всезнаючий, щоб я міг правдиво описати цю таємну нараду, на якій вирішувались питання: «Бути чи не бути «вечірнім країнам» у монгольському кулаку? Чи кинутися вперед на натовп блідолицих синів «вечірніх країн», чи бережно і вдумливо повернути коней назад, щоб тимчасово притаїтися в кипчацьких степах — відпочити й набратися сили, а потім знову ринутися вперед, коли блискучий у небі вічний покровитель монгольських племен простягне руку на захід сонця і крикне:

— Туди! Починайте!

На нараді були тільки чингізиди (крім Гуюка, який самовільно покинув поле бою) і деякі начальники загонів. З молодих був присутнім зухвалий тисячник Іесун Нохой, що став улюбленцем Бату-хана, завжди веселий, жартівник і, звичайно, незмінний радник Субудай-багатур.

З'єднавши кінці пальців і опустивши очі, ми всі довго сиділи мовчки, чекаючи першого слова чи наказу нашого повелителя. Парешті Бату-хан порушив мовчання.

— Вісники не обдурили нас. Орел-гонець приніс друге послання, важливе, яке викликало в мені тривогу. Напевне, і ви задумаєтесь: що це послання повинно означати і як нам діяти...

Усі присутні заворушилися:

— Повідай нам, Саїн-хане, що трапилось?

— Ви знаєте, що я вже давно надіслав у холодні сніжні землі далекого руського Новгороду мого вірного темника Арапшу, наказавши йому зірко стежити за кожним кроком неспокійного коназа Іскендера. Сьогодні з одного з найближчих наших постів я одержав повідомлення, що Арапша повертається і незабаром буде тут. Він повідомляє також, що Іскендер щойно одержав блискучу перемогу над ворогами, які вторглися в його землю, і що військо його в цій битві тільки зміцніло.

— Ясно,— похмуро сказав Субудай,— що цей Іскендер стає небезпечним!

— Чому? Адже він дуже далеко від нас!

— Поясни їм, чому став небезпечним Іскендер, коназ урусів,— сказав Бату-хан, і його чорні вузькі очі допитливо подивилися на кожного, хто тут сидів.

— Якщо ви цього не розумієте і якщо наказує наш Саїн-хан, то я вам поясню! — поволі заговорив Субудай, ні на кого не дивлячись.

Настала така тиша, що всі почули дзюрчання струмочка, який стікав зі скелі.

Субудай сказав:

— Щоб домчати до ставки Бату-хана у пониззі Ітілю, треба два місяці, а щоб дістатися на змінних конях до головної столиці монголів Каракорума, треба багато місяців...— Субудай підвів над головою руки і схилився до землі, бо гірка була згадка про смерть великого кагана...— Нам треба, щоб цей великий шлях був наш, і тільки наш, бо це шлях не тільки Священного Правителя, який уперше його

проклав через безмежні пустелі Гобі і Кизил-Кумів, а шляхом цим, — пам'ятаймо про це! — до нас прибувають і прибуватимуть для нашої підтримки нові загони рідних і завжди нам вірних монголів — непереможних багатурів.

— О, як це правильно! — простогнав хтось.

— Хто зараз наш найголовніший ворог? — запитав Субудай. — Хто зможе перерізати цей шлях, цю жилу, яка з'єднує нас з рідним Монгольським царством? Чи не імператор Фредерікус? Ні! Цей імператор — тепер солом'яне опудало, яким германці і франки не зможуть залякати навіть тих облізливих собак, що бігають навколо наших монгольських таборів.

— Правильно! Правильно! — вигукнули темники.

— І куди тільки він заховався, цей прославлений імператор?

— Куди заховався? Туди, звідки найлегше втекти! — презирливо посміхнувся Ісун Нохой.

— Це, мабуть, правда! Але в нас ще є два небезпечні вороги. На півдні Абескунського моря, в Тавризі, почав щось готувати наш небезпечний ворог — чингізид, хан Хулагу. Він ненавидить нашого володаря Саїн-хана, заздрить йому і збирає військо, щоб напасти на нас і захопити Кечі-Сарай. Рано чи пізно нам все-таки доведеться з ним битися і його розгромити.

— З Халагу ми впораємось! — почувлися голоси.

— Хто ж другий супротивник? Поясни нам, славний і премудрий Субудай-багатуре.

— Ви самі повинні здогадатися. Барс не страшний, поки він малий і ссе матку. Але з молоком він всмоктує нові сили, в нього ростуть зуби, і він стає грізним, коли виходить, могутній і-вільний, на вершини ханганських хребтів. Так і тепер...

Субудай замовк. Всі затаїли віддих, намагаючись не пропустити жодного слова. Великий аталик вийняв з-за пазухи невеликий шкіряний мішечок із звисаючими на кінцях вузькими ремінцями.

— Передай Хаджі Рахіму! — наказав Бату-хан. — Нехай він нам прочитає! Це вість від Арапші, її приніс орел-листоноша. Цього орла я лишив на одному з військових постів, а з собою взяв його орлицю. Сам Арапша поспішає сюди слідом за ним.

Я обережно розв'язав мішечок і вийняв згорнутий в кілька разів клаптик тонкого пергаменту. Розгладивши на коліні

списаний клаптик, я спочатку прочитав сам для себе все, що там було написано, потім звів очі на Саїн-хана.

— Читай! — наказав він.

Я почав поволі розбирати дрібно написані рядки, і руки в мене тремтіли.

— Пише Арапша Безстрашний... «Великому охоронцеві грізного меча Священного Правителя, могутньому володареві земель небесної Синьої Орди і завойовнику «вечірніх країн» надсилає негайне донесення його вірний тургауд і бажає благополучного і переможного життя іще тисячу й один рік...»

— Далі! Далі!

— «Повідомляю тебе, що германські вершники, зігнавши велику кількість землеробів з підкореного ними населення, що жило в лісах, зустрілися з військом коназа Іскендера Новгородського на льоду великого озера. З своїм звичним зухвальством коназ Іскендер зітнувся з германцями...»

— Далі! Далі! Хто кого побив? — вигукнули монгольські хани.

— Зараз прочитаю. Тут нерозбірливо написано. Ось зрозумів: «Іскендер розбив германців і погнав їх, як баранів...»

— Оце сміливий багатур! — вигукнули з сміхом монголи, що сиділи, але всі замовкли, помітивши, що Бату-хан опустив очі і нахмурився, наче від гніву.

— Що іще написав Арапша? — запитав він.

— Він пише: «Тепер коназ Іскендер Новгородський має випробуване військо, сповнене віри в свої сили, готове до будь-якого походу, і уруси починають говорити, що Іскендер задумав визволити всі руські землі. Слідом за цим крилатим вісником я їду сам і особисто розкажу все, що бачив».

Бату-хан заговорив швидко, з лютим гнівом, облизуючи пересохлі губи:

— Я хочу бачити цього Іскендера. Треба його викликати негайно сюди, до мого шатра, і тут я вирішу, що з ним зробити.

— А коли Іскендер відмовиться приїхати? — запитав хан Менгу.

— Тоді я двину мої загони на Новгород, і ніякі морози, ніякі болота, ніякі повені уже не стримають мого війська. Я перетворю усю північну урську землю в мертву рівнину, таку саму, як тепер околиці Києва і багатьох інших міст.

Усі презирнулисьь. У всіх майнула та сама тривожна думка. Нохой, пайнестриманіший, запитав:

— А як же Трігестум? Невже...

Бату-хан зрозумів, що саме всіх непокоїло, і сказав:

— Обережність потрібна полководцеві так само, як і сміливість та зухвальство. Так, я вважаю, що тепер найобережнішим буде — повернути своє військо назад у кипчацькі степи, щоб і коні відпочили і, головне, щоб охороняти мою ставку в Кечі-Сараї... і щоб підготуватися до нового походу...

— Не роби цього! — вигукнув Ієсун Нохой і кинувся навколюшки перед Бату-ханом. — Не роби! Це буде фатальна, непоправна помилка!

— Благаю, не повертай назад коней! — підтримав Нохоя арабський посол Абд ар-Рахман. — Накажи війську негайно вирушити вперед. За одиє день ти візьмеш Трігестум. За сім днів твій передовий загін увірветься в Венецію. а за місяць ти триматимеш у своїх руках велику столицю Рум, — отже, володітимеш усім всесвітом!

— Не треба вагатися! Вперед, іди вперед до «останнього моря», як заповідав нам Священний Правитель! — поблискуючи єдиним оком, заревів Субудай-багатур.

Бату-хан погладив по щоці Ієсун Нохоя і вказав рукою, щоб він сів на своє місце. Потім звернувся до Субудай-багатура:

— Мій мудрий учителю, як ти гадаєш: чи не захоче завжди неспокійний Іскендер тепер, коли в нього збереглося цілим усе його військо, а я знаходжуся так далеко, — рушити в мою ставку Кечі-Сарай, щоб захопити її і відрізати мені шлях до нашої далекої батьківщини? Але тільки не говори мені солодких слів утіхи, а скажи найгіркішу правду, все, що підказує твоє шире серце.

— Я говоритиму з тобою, як з онуком Священного Правителя, і скажу те, що думаю. У Іскендера Новгородського зараз військо непереможне тому, що воно вірить йому і в його нові перемоги. І якщо він поведе це військо, урсуц підуть за ним куди завгодно, навіть у підземне царство вогняних мангусів. Коназ Іскендер може з'явитися у твоїй ставці Кечі-Сарай раніше, аніж ти встигнеш повернутися, навіть коли б захотів повернутися. Частина його війська припливе на плотах і човнах, а вершники примчать берегом великої ріки Ітіль. У Кечі-Сараї Іскендер захопить усе, що захоче: тепер кінноті пересуватися легко, скрізь корму для коней багато...

Бату-хан зім'яв у руках шовкову хустку і з силою розірвав її. Він схилив голову і, не дивлячись ні на кого, тихо сказав:

— Скажи іще, мій мудрий учителю, що ти думаєш: чи вирушить Іскендер на Кечі-Сарай, чи не вирушить?

Субудай-багатур без вагань відповів:

— Все-таки я твердо впевнений, що Іскендер цього не зробить, а лишиться на півночі.

— Чому?

— Бо, по-перше, ти пародився під щасливою зіркою і удача завжди тебе супроводжує. А по-друге, я пам'ятаю заповіт Священного Правителя, а він ніколи не помилявся. Цей заповіт я слухав своїми вухами із уст його: «Монгольське військо повинно пройти до «останнього моря», і воно легко пройде цей шлях під заступництвом бога війни Сульде, скрізь встановлюючи Ясу Священного Правителя...» І сьогодні я передбачаю ясно, що ти гуляючи візьмеш і Трігестум, і Венецію, і столицю італійців Рум, а королі і барони «вечірніх країн» прискакають, обганяючи один одного, щоб тобі поклястися в вірності і виблагати в тебе пригірщ твоїх милостей. І я тобі твердо раджу ще раз: не відмовляйся від свого щасливо задуманого подальшого походу на «вечірні країни». Іди на них. Підкори і розгрома оці прокляті країни германців і франків. Уже так багато зроблено. Не зупинийся! Накажи завтра ж рушити вперед!

— А я наказую завтра ж повернути коней назад, у Кечі-Сарай! — владно сказав Бату-хан.

— Я не піду з тобою! Тепер наші шляхи розходяться! — прохрипів Субудай.

Із здивуванням усі подивилися на володаря монголів. Досі Саїн-хан і Субудай-багатур були завжди «одна думка і одна воля». Що роз'єднало їх?

Бату-хан схопився. Руки в нього тремтіли. Він кричав:

— Чи це ти, мій вихователю, говориш? Чи це ти, мій атак, смієш відмовитись виконати мою волю? Ти повинен підтримати моє рішення і похвалити мою обережність. Нам треба зберегти те велике, що вже створено мною: царство Синьої небесної Орди. Бо коли й ти осуджуватимеш мене, я не зупинюся ні перед чим: я накажу стратити навіть тебе...

— Тоді і мене страчай! — вигукнув Іесун Нохой. — Я з тобою не лишуся, якщо ти повернеш коней назад. Перед тобою набагато величніше майбутнє, аніж Синя Орда і Кечі-

Сарай, захований в очеретах Ітілю. Відпусти мене з моєю тисячею «буйних»! Болгарський цар уже кликав мене до себе на службу, щоб захопити Рум-Візантію, стародавню столицю грецьких царів. Але не він, а ти, великий Саїн-хане, повинен оволодіти Візантією. Відпусти мене!

— І я піду з тобою, хоробрий Ісуне Нохой,— прохрипів Субудай-багатур. Він із злістю тряс головою, бив себе в груди.— У мене за пазухою, отут, наказ вищого за тебе правителя, і я повинен йому коритися! Авжеж! Авжеж! Це наказ твого діда — найбільшого полководця всесвіту! Цей наказ випалений у моєму серці. Це він заповідав! І там сказано: «Ми повинні йти вперед, і тільки вперед, доки не дійдемо до «останнього моря». І там ми повинні омити хвилею копита монгольського коня. А всі підкорені країни одержать закони Яси. Так нас учив наймудріший, і найхоробріший, і єдиний. І ти, онук його, не смієш не виконати його волі, непереможний Саїн-хане!

— Послухайся Субудай-багатура! — палко почав умовляти Ісун-Нохой.— «Вечірні країни» вже лежать перед тобою, ладні лизати твої ноги, і покійно крутять облізими хвостами. Ти вже подолав найважче: розгромив урусів і їхню столицю Київ. Адже такого шаленого опору, який виявили його жителі, тобі більше ніхто ніколи не виявляв і не виявить. Чи пам'ятаєш ти, скільки ми втратили при взятті Києва наших непереборних багатурів? А тепер ти хочеш повернути назад? Не роби цього! Ти пошкодуєш потім. Перед тобою відкриваються нові перемоги. Як же ти можеш одвернутися від них? До кінця свого життя ти жалкуватимеш, що так вирішив, і тисячу років потім твої потомки дорікатимуть тобі, що ти не виконав заповіту Священного Правителя. А всі хвастуни, барони і герцоги «вечірніх країн» тепер іще хвалитимуться, що ми злякалися їхнього півнячого пір'я на шоломах, що ми були скрізь розбиті в різних вигаданих ними місцях і що ми, незрівнянні, непереможні багатури Священного Правителя, пішки, без коней, як побиті собаки, пленталися назад до своїх далеких степів...

— Вони не посміють цього сказати!

— Але вони вже говорять.

— Досить! Замовчть! — закричав Бату-хан.— Гей, тургауди! Сюди, до мене!

Двоє монгольських воїнів вбігли й зупинились, поклавши долоні на руків'я мечів.

— Увага й покора! — крикнули вони.

Бату-хан, тремтячи від гніву, хрипів, показуючи на Іесун Нохоя:

— Взяти його! Переломити йому хребет і віддати на погину собакам!

Тургауди завагались і відступили.

— Що я вам наказав? Візьміть цього зухвалого злочинця Іесун Нохоя і скарайте його за стародавнім звичаєм, по велінню наших законів, переламавши йому спину.

Обидва тургауди нерішуче підійшли до Іесун Нохоя і стали в'язати йому руки, закручуючи їх за спину. Всі, хто сидів на колінах, підповзли до Бату-хана й почали умовляти його простити винного.

Бату-хан, відштовхуючи їх, швидко вийшов надвір і скочив на підведеного коня. За ним тургауди повели зв'язаного Нохоя. Він ішов сміливо, з гордо підведеною головою, і вигукував:

— Мені судилося померти! Але я не боюся смерті. В кожному бою я чекав зустрічі з нею. Але я благаю тебе, Саїнхане, поки мені ще не переламали спину, тільки про одне: дозволь мені на прощання заспівати перед бойовими товаришами останню передсмертну пісню¹ монгольського воїна...

— Дозволю! Співай! — сказав Бату-хан, стримуючи танцюючого білого жеребця. Обличчя Бату-хана пересмикнулось гримасами люті.

— Гей, старий улгерчі Джихуре! — крикнув Нохой. — Підійди сюди, сядь і награвай мені на хурі, як велять це робити наші степові закони-звичаї!

Старий улгерчі пришкандибав, сів на землю, вийняв з мішка хур і, тримаючи його на ремені, перекинутому через шию, швидко почав перебирати гачкуватими пальцями. Усі чингізиди і темники, які були в Бату-хана, оточили співця і посідали на землю.

Іесун Нохой заспівав:

— О небо синє, почуй мій плач-молитву,

Монгола-воїна з залізним серцем!

Я гострому мечу і гнучкому списові посвятив життя.

Я кинувся в походи, як голодний барс.

Благаю: не дай вмерти хилим стариком

Під войк жінок й втття святих шаманів!

¹ У монголів і китайців існував стародавній звичай, згідно з яким засуджений на смерть ішов до місця страти з піснею, в якій оспівував свої подвиги.

Не дай померти вбогим жебраком
 В степу під передзвін журливих караванів!
 А дай почути знову мужній заклик на війну!
 Дай змогу кинутись у бій серед відважних,
 Щоб захистить свою вітчизну у бою
 І знов піти, як витязь, у походи!
 Отямся, багатур, не спи, осідлай коня!
 Скачи в сідлі, тобі ніщо в житті тепер не страшно...
 Чи поржавілий меч? Чи дати не дзвенять?
 Спіши туди, де табір бойовий
 Кишить, як зруйнованній мурашник!
 Пилять по всіх дорогах вершників полки,
 Пливуть над ними бунчуки могутніх грізних ханів.
 Всі скликані виттям захрилим ратньої труби,
 І всюди гул і тріск веселих барабанів!
 О небо синее, дай же померти мені в грізному бою,
 У грудях з стрілами поникнуть головою,
 На землю чорну дай впасти на скаку,
 Побачить тисячі копит, що мчаться наді мною!
 А коли вже пронесуться вихором буйні коні бойові
 І копитами роздроблять мое знеможене тіло,

А друзі вірнії помчаться вдаль на лякливого ворога,
 Я, з радістю умираючи, почую, як затилне поле бою.
 Потім мої товариші вернуться не поспішаючи,
 Шукатимуть на рівнині бою тіла убитих батирів —
 Вони знайдуть мене, уже розтоптаного кіннями,
 І не впізнають ім мого завжди сміливого лиця!
 Та вони впізнають мою руку, що навіть мертва стискатиме меч,
 І обережно піднімуть закривавлені шматки тіла,
 І на схрещених списках нестимуть,
 Щоб спалити їх на багатті похороннім.
 А потім приведуть мого вірного друга в походах,
 Плямистого, наче барс, безстрашного коня,
 І серце розсічуть йому моїм сталінним мечем,
 Щоб кров'ю нас зв'яжуть на тому світі.
 А джихангір зійде з коня, молочно-білого Сетера,
 Сам підпалить костер наш бойовий
 І крикне мертвим: «Баатр дзоріггей! Бай-вралла!
 Прощайте, сміливі, до стрічі в світі тіней!»
 Тоді в шаленім вихрі полум'я і диму,
 Підхоплені усі вогненним ураганом,
 Як соколи, піднімуться з вогню всі тіні багатурів,
 І полетять вони в захмарне царство.

Бату-хан кілька разів затуляв рукавом очі. Він повільно
 зліз з коня і наблизився до Ісун Нохоя. Потім вихопив з-за
 пояса ніж з костяною ручкою, швидко перерізав мотузки,
 якими тургауди зв'язали Ісун Нохоя, і погладив його по
 обличчю долонею.

— Ти розтопив, як масло, моє серце! Ти справді добрий
 воїн! Тобі судилися великі перемоги, і смерть втікати від
 тебе! Я забув усі твої зухвалі слова. Кажі: яка в тебе просьба
 до мене? Що сушить тобі серце?

Нохой, блідий, з заплущеними очима, прошепотів:

— Якщо ти все-таки не підеш на «вечірні країни», а по-
 вернеш коней назад у степи, — дозволь мені піти з туменом
 «буйних» до болгарського царя. Я обіцяю тобі або забити
 його, або зробити твоїм вірним слугою — союзником. І ми
 підкоримо для тебе Рум-Візантію, щоб вона стала морськими
 воротами твого великого царства небесної Синьої Орди.

— Дозволю! — сказав Бату-хап.

— Тоді дозволь і мені виїхати з Ісун Нохоем! — похму-
 ро прохрипів Субудай-багатур. — Можливо, нам пощастить
 дійти до «останнього моря». Я звик до бойових походів і не
 хочу в Кечі-Сараї лежати на килимі й зітхати, пригадуючи
 минуле бойове життя.

Бату-хан зупинився, недовіриливо глянув на свого старого
 вихователя і сердито сказав:

— Мої крила досить вирости й зміцніли, і я зможу літати без твоєї допомоги. Дозволяю і тобі мене покинути.

Бату-хан попрямував до коня і раптом обернувся до Субудай-багатура, старого і якимось відразу одряхлілого, що стояв з похиленою головою. Їхні погляди зустрілись. Вони завмерли на кілька секунд, потім обое кинулись назустріч і обнялись, поклавши голови на плече один одному».

Відтоді сотнями гірських стежинок монгольське військо рушило назад на схід, щоб повернутися в Дешт-і-Кипчак, у пониззя ріки Ітіль.

Субудай-багатур, похмурий і відлюдний, їхав у своїй залізній колісниці і дуже рідко виходив з неї. Незабаром він повинен був розлучитися з Бату-ханом і з своїми старими вірними соратниками.

Позаду лишилися стривожені, перелякані «вечірні країпи», в яких довго ще після відступу монголів не могло налагодитися мирне життя. Але все-таки придворні співці їхні оспівували вигадані подвиги своїх королів, герцогів і баронів, що повернулися до своїх замків.

Про тисячі ж безіменних героїв, які полягли на рівнинах Європи, мужньо захищаючи свої рідні землі, ніхто з них не співав.

XII

БІЛЯ ЛАЗУРНОГО МОРЯ

Розділ перший

У ВІЛІ ІМПЕРАТОРА

Мармурова вілла римсько-германського імператора Фрідріха II Гогенштауфена, обсаджена фруктовим садом, в якому кілька струнких пальм гойдали пишними верхів'ями, була розташована поблизу міста Палермо, на північному березі острова Сіцилії. Під час бурі неспокійні хвилі, піняві і в бризках, билися об широкі кам'яні східці. Неподалік вілли, у невеликій бухті, стояли на якорях дві прекрасно оснащені

фелуки¹. На них імператор в разі небезпеки міг завжди відпливти в Олександрію чи Бейрут, до своїх арабських друзів.

Сюди далекі гінці привозили детальні повідомлення і про розгром з'єднаних саксонських, чеських і германських військ, і про тевтонських рицарів, які загинули біля міста Лігніци у відчайдушній сутичці з татарськими кінними воїнами, і про облогу Буди, і про наближення загонів Бату-хана до Адріатичного моря.

Швидко згасає криваво-червоний захід. В останньому промінні його римський імператор на терасі своєї вілли читав наодинці останнє повідомлення. Схопившись з крісла, він нервово ходив туди й сюди і думав. Вийнявши мисливський кинджал, він стругав свою палицю і кидав тріски в темносині хвилі, які билися й билися об кам'яні східці.

Великий канцлер прийшов доповісти. Імператор сказав, що сьогодні в нього немає настрою займатися державними справами. Рішення важливих питань відкладалося до ранку, бо потім імператор мав намір, як він сам про це сказав, вихати на північ, у Неаполь або Геную.

— А можливо, й далі? — запитав обережно канцлер, але не одержав відповіді.

Канцлер скося глянув на розгорнутий сувій з чорною восковою печаткою, прикріпленою на жовтому шнурку, але вже не відважився спитати, які новини з далекої півночі завдали його панові такий явний неспокій.

— Ваша величність, приїхав ще один гонець! Він привіз листа від намісника Тригестума. Я не насмівся прочитати його. Можливо, ви дозволите вислухати це послання?

Канцлер вдивлявся в нервові обличчя Фрідріха, що стояв біля кам'яної балюстради і стругав дорогоцінну палицю. Імператор обернувся до канцлера, який непорушно чекав, і, примруживши злі сірі очі, процідив крізь зуби:

— Гонець з Адріатики? Що може він привезти? Знову стогони переляканого намісника, який просить дозволу «особисто прибути, щоб доповісти про невідкладні справи...» Невідкладні!.. А всі справи зводяться до того, що намісник тремтить від страху, чуючи далеке тупотіння копит татарської кінноти, яка насувається... Він хоче покинути довірене йому місто і весь округ нібито задля важливої особистої доповіді!.. Якщо правду сказати, хоче втекти!

¹ Фелука — парусне судно, яке ходило й на веслах.

— Дуже схоже на правду. Лист тільки підтвердить прозорливість вашої величності.

— Читайте!

Канцлер підійшов до маленького стола з трьома вигнутими ніжками і поклав шкіряну сумку. Срібним ключиком він відімкнув замок і дістав сувій, перев'язаний червоним шнурком. Він почав читати напівголосно, намагаючись вимовляти слова дуже чітко і виразно. Коли він закінчив довге послання, імператор загилив недостругану палицю в море і запитав, скрививши презирливо губи:

— Що ж написав мені намісник у такій тривожний час, коли кожне повідомлення таке потрібне? Що він нічого не знає, що йому кажуть, ніби татар багато, занадто багато?! Що їхній володар хан Бату вже прибув до Спалато і незабаром може прогулятися по Трігестуму? Що зібрані загони добровольців утікають у ліси і гори, що найзнатніші герцоги й барони з своїми охоронцями мають дуже хоробрий вигляд, коли вимахують мечами, але потім вони так само втікають у свої кам'яні замки і замикаються в них? А де ж армія, яка стала б стіною проти татар? Вони вільно пройдуть і в Рим, і в Ліон. Так не здобуваються перемоги!..

«Треба виїздити до Єгипту.— подумав Фрідріх.— Займуся там знову арабською філософією».

Імператор різко обернувся і швидко попрямував до внутрішніх покоїв палацу.

Розділ другий

НЕЖДАНІЙ ВІСНИК

Увечері імператор сидів у своїй бібліотеці біля стола, покритого арабською чорною шаллю, розшитю срібними візерунками. Перед ним була розгорнута велика книга у шкіряній палітурці з мідними застібками. «Великий» і «неповторний», як його називали шанобливо наближені, сидів у великому темно-ліловому оксамитовому кріслі. На високій спинці був поставлений вправно вирізьблений з дуба щит з позолоченим гербом древнього королівського роду Гогенштауфенів. Два посріблені леви, роззявивши пащі, підтримували лапами цей щит.

Всебічний розум імператора германської імперії Фрідріха II цікавився багатьма предметами: і військовим ми-

стецтвом, і стародавньою літературою Еллади і Риму, і медициною, але найбільше його захоплювало минуле Сходу, його багатовікова мудрість, творіння східних учених і поетів. Імператор уже з юних років вивчив арабську мову, якою вільно розмовляв і з своїми слугами-арабами — потомками завойовників Сіцилії¹, і з арабськими вченими, запрошеними з Багдада і Каїра до заснованого ним університету в Палермо. Усі дев'ять грецьких муз і ще десята — східна — могли б вважати його своїм вірним поклонником.

Цього вечора, відклавши державні справи, імператор віддався улюбленій роботі: він був зайнятий складанням трактату «Полювання з прирученими соколами і кречетами». Рядом на столі лежав також філософський твір Фрідріха: «Три самозванці: Мойсей, Христос і Мухаммед»², за який римський папа іще раз, втретє, оголошував імператору прокляття католицької церкви.

Нечутно підійшов молодий бронзоволиций араб в темно-синьому балахоні, з строкатою чалмою на голові. Схрестивши на грудях руки, він зупинився за два кроки від стола.

Фрідріх підвів голову і зсунув на потилицю оксамитову шапочку на пишних білявих кучерях з ледь помітною сивиною.

— Що трапилось? — запитав він по-арабському.

Слуга, поводячи білками, з таємничим виглядом нахилився й прошепотів:

— Вартовий викликав сотника, сотник викликав камергера, камергер наказав мені, твоєму вірному Осману, доповісти тобі, государю, що приплив рибалка, незважаючи на бурю, і привіз гінця, обідраного, як бідний дєрвіш, чєнця, і він тобі передає щось важливе.

— Нехай камергер Іоакім приведе того гінця сюди до мене.

Араб, ковзаючи босими ногами по багдадському темно-вишневому килимові, безшумно зник.

Імператор підклав під себе ліву ногу в бузковій шовковій панчосі, перев'язаній біля коліна голубим бантом, з'єднав пальці в алмазних перснях і неспокійно позирав на важкі темні різьблені двері.

¹ Араби протягом двох з половиною віків (827—1061) володіли Сіцилією.

² Деякі вчені вважають, що Фрідріху II неправильно приписується цей полемічний твір.

«Які важливі вісті? — думав він. — Тепер усі вісті важливі... Наскок неспокійного арабського султана?.. Диявольська вихватка розлючених єпископів, які підбурюють французького короля, щоб ворогував зі мною?.. Нові вихватки германських герцогів?.. Ні! Не те! Приїхав на човні в бурю? Обірваний чернець? Для мене зараз найважливіше є наступ через Трігестум на Венецію татарського війська. Ось де небезпека! Ось де жах, який насувається! Ось де чорна хмара, яка може окутати млою, попелом, димом палаючих селищ безпечну сонячну Італію... Бродяга? Обірваний чернець? Невже звідки?»

Імператор поправив щипчиками гвотик в олійній лампі.

Двері прочинились. Увійшов і став камергер Іоакім, в оксамитовому малиновому камзолі, з тонким золотим ланцюжком на шиї... Поглажуючи акуратно підстрижену лопаточкою сиву бороду, він зачекав, поки за ним прослизнув чоловік у довгій чорній чернечій рясі й почав, підвівши очі до стелі, квапливо читати молитву й хреститись.

— Підійди сюди! — сказав імператор. Він нахилився вперед, підпираючи рукою підборіддя, і пильно вдивлявся в ченця, бажаючи розгадати, чи заслуговує той на довір'я.

— Ваша величність! — сказав шанобливим, оксамитовим голосом камергер, пристукнувши ногу до ноги в червоних черевиках із срібними пряжками. — Я дозволив собі потурбувати вас, бо, гінець клянеться ім'ям всевишнього, що він прибув із грізного татарського стану і привіз важливі вісті.

Фрідріх, вражений, відкинувся на спинку крісла і гострим поглядом пронизав ченця.

— Здрастуй, брате во Христі!

— Хай збереже господь бог на багато літ нашого мудрого імператора Фрідріха! — відповів чернець і вклонився до пояса, показавши давно не голену на маківці тонзуру¹.

— Хто ти? Як тебе звати? Звідки ти прибув? Говори, нічого не утаюючи, як на сповіді.

Чернець стояв спокійно. Його обличчя загоріло до чорноти. Розкуйовджене волосся і напівсива неохайна борода. На грудях на мідному ланцюжку великий хрест з пальмового дерева. Його довгий одяг вицвів від сонця й дощів. Босі ноги у стоптаних і перев'язаних мотузкою сандалях, дрантя замість рукавів і виснажене обличчя свідчили про

¹ Тонзура — виголене місце на маківці голови у католицьких духовних осіб.

довгі блукання, але очі лишилися живими й горіли гарячковим вогнем.

— Мое ім'я — брат Іаков, родом я з Болоньї. Раб божий з ордена тамплієрів. Ходив по безмежних шляхах все-світу, коли поблизу Спалато...

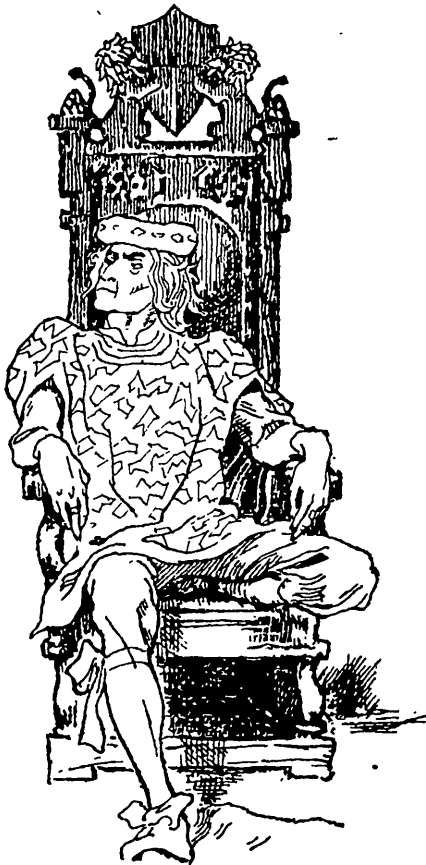
— Спалато?! — вигукнув здивований імператор. — Говори далі!

— Так, наш великий государю! Поблизу Спалато я був полонений передовим загonom татарських вершників. Один з них хотів мене заколоти, але я показав на оцей хрест на грудях, на моє довге волосся, виголепу маківку, і тоді другий татарин захистив мене і врятував від загибелі. Після чого вони накинули на мене аркан і поволокли до свого табору...

— Татарський табір?

— Так, великий государю!.. — Чернець похитнувся і вхопивсь за кінець столу. — Пробач мені за мою слабкість! Я з голоду зовсім обезсилів...

Імператор ударив паличкою у бронзовий арабський щит, який звисав поруч на підставці. Почувся мелодійний дзвін. На порозі з'явився слуга-араб.

— Принеси глечик міцного вина, хліба, апельсини і шматок сиру!

— Дозволь мені сісти на підлогу? — попросив чернець і опустився на п'ятки на килим.

— Зараз вино тебе підкріпить. А поки що, брате Іакове, розповідай про все, що пережив і що перебачив.

— Це хрест господній захистив тебе! — багатозначно сказав камергер.

— З наказу свого великого хана, татари дуже поважають християнських священнослужителів і ченців. Вони милують їх і не вбивають.

Чернець помітив, що його оповідання вже зацікавило імператора, і, з насолодою присьорбуючи, почав пити неветчкими ковтками з срібної квати принесене слугою вино. Він розтягував своє оповідання:

— Я був доставлений у табір головного татарського імператора...

— Імператор тільки один: найясніший римський імператор! — зауважив камергер.

— Прошу простити мене, блукача-неука! Але я мав на увазі головного татарського володаря

Бату-хана, наділеного незвичайною безмежною владою над усіма.

— І ти його бачив? — запитав Фрідріх.

— Не тільки бачив, але ледве вирвався з його лап.

— Як же це трапилось? — Імператор подав знак камергеру, і той підлив ченцеві ще вина.

— Татари приволокли мене до берега моря, де на горбі, на килимах, сиділи головні татарські воєначальники. Посеред них — сам Бату-хан, перед яким усі, хто приходив, падали на черево.

— Який він з себе?

— Ще молодий, сухорлявий, загорілий, середній на зріст, очі розкосі, чорне довге пір'я на шоломі. Коли сміється, то показує зуби — як у вовка, — гострі та білі. А поглядом так і свердлить кожного наскрізь... Біля його шатра, — я мало не зомлів, навіть руки похолоділи, — кілька зрубаних дерев з загостреними, як списи, верхівками. Якщо хто розсердить хана, його посадять на такий кіл...

— І при тобі саджали?

— Ні, государю, господь милував мене від таких жахів. Разом зі мною татарські вершники привели кілька слов'янських горців.

— Полонених?

— Полонених, государю. Це сміливі слов'яни. Живуть на найвищих горах. Своїм опором вони завдали татарам чимало клопоту, тому кількох полонених притягли до самого Бату-хана. І він захотів подивитися, що воно за молодці такі — слов'яни? Він сам їх розпитував і запропонував вступити до його війська. А ті, зранені, напівживі, у скривавлених пов'язках, анітрохи не злякалися й кажуть: «Відпусти нас додому, до наших жінок та дітей. А з вами, татарами, нам не по дорозі». Бату-хан їх похвалив і кожному зветів почепити на шюю медальку, — зветься «пайчза» — з його ім'ям. Кожний, у кого така медалька, — велика людина і може через усе військо татарське пройти вільно, і ніхто не посміє його зачепити... Але відразу ж після цієї нагороди він наказав їх стратити...

— І ти теж одержав медальку? — спитав, грізно насупивши брови, імператор.

— Ні, ваша величність! Зі мною було інакше...

Камергер ще підлив вина, а черпець, обчищаючи від шкірки апельсин, говорив далі:

— Перекладач у татар був похилого віку чоловік, одяг-

нутий, як мусульманські священники-мули, в смугасту рясу, з білим рушником, накрученим на голові. У нього була довга руда напівсива борода. Він так добре розмовляв з слов'янами, що вони навіть покликали його до себе, аби він був у них священником. Але рудий перекладач засміявся і сказав, що він задоволений службою у татар і нічого кращого йому не потрібно.

— З довгою рудою бородою? — задумливо перепитав Фрідріх. — А скільки йому приблизно років?

— Гадаю, йому років з шістдесят, якщо не більше... Він мене повів до свого намету...

— І почав тебе розпитувати? Скільки в мене війська? І ти йому розказав? — схопився гнівний імператор.

— Ваша величність! Я йому нічого не сказав, клянуся святою дівою! Та нічого такого він у мене й не запитував, а розмовляли ми зовсім про інше...

— Але коли ти наговорив йому щось зайве, то я теж повинен тебе скарати. Бо тоді татари посмілінають і ввірвуться в Італію!

— Не дай господи! Але дозвольте, ваша величність, сказати те, заради чого і як я до вас приїхав.

Фрідріх заспокоївся, сів у крісло і знову почав пильно дивлятися в обличчя ченця, якому, очевидно, дуже подобалося сидіти на килимі у розкішній віллі самого імператора, пити дуже смачне вино і їсти апельсини й виноград.

— Я перейду тепер до найважливішого. Цей перекладач, — його звать Дуда, — привів мене до свого намету...

— Дуда?! — вигукнув імператор. — Високий, худющий, з рудою бородою?

— Правильно, правильно, ваша величність!

— Кажі скоріше далі. Адже минуло стільки літ, а він усе ще живий, пройшовши через такі потрясіння і страждання.

А чернець розповідав:

— Перекладач Дуда посадив мене на овчину й сказав: «Я тебе виведу живим із татарського табору, але чи зможеш ти за це виконати моє прохання?» — «З охотою!» — відповів я... «Якщо ти хочеш мати велику нагороду, то йди негайно в Тригестум, звідти — у Венецію, а потім на острів Сіцилію до найяснішого імператора Фрідріха. Постарайся передати йому особисто, з рук у руки, цей лист. А я в дорогу дам тобі жменю срібняків...»

— Та де ж лист?! — вигукнув імператор. — Що ж ти не дав його відразу? Балакучий чортяко!

Чернець схопився, поліз рукою в зборки свого просторого одягу і почав нишпорити спочатку в правій, тоді в лівій кишені, потім, вирячивши перелякано очі, знову почав шукати тремтячими руками.

— Він був, клянуся спасінням душі! Куди ж він подівся? Слава всемогутньому, згадав. Я його заховав у ганчірку, якою підперізую свої штани!.. — І чернець витягнув і подав на широкий брудній долоні жменю великих грецьких горіхів.

— Ти що, сміятися з мене надумав? Який же це лист?

— Розколїть, ваша величність, обережно горіхи, і в них ви знайдете кілька листочків. Сам перекладач Дуда скатав їх у кўльки, запхнув у шкаралупку і кожний горіх склеїв ялиноювою смолою.

Імператор обережно доторкнувся до горіхів випещеними пальцями, на яких блиснули голубі іскри алмазів. Оглянув з усіх боків, узяв зі столу маленький кинджал і розщепив ним горіхи. Всередині кожного справді були паперові кўльки. Імператор обережно розгладив їх на колінах, поклав на стіл і заглибився в читання.

«Що це? — думав він. — Арабське письмо?» Він почав читати далі і переконався, що це були — санта Марія! — латинські слова, написані арабськими літерами. Імператор почав переписувати латинськими літерами загадковий лист, і тоді він його зрозумів...

Розділ третій

ЛИСТ ДУДИ ПРАВЕДНОГО

«Найясніший великий імператоре!

Тобі шле привіт і побажання довгого життя, благополуччя, щастя і слави твій колишній лікар, назавжди відданий домініканець, дослідник арабської магії і алхімії, якого прозвали «Дуда Праведний».

Я точно виконав твою волю і весь час супроводжував твою вихованку, Марію Клармонте, з Віфлеєма аж до моря, сподіваючись посадити юну дівчину на вказаний тобою корабель. Уночі в горах на наш караван напали арабські розбійники і всіх подорожніх потягнули у свої кубла. Серед тих, хто потрапив у рабство, були і ми з Марією. Знаючи арабської мови нас виручило. Я запевнив розбійників, що

я мусульманський знахар, мудрець і віщун, а Марія — це моя внучка, і що я вимушений був, перебуваючи серед хрестоносців, удавати, ніби сповідую християнську віру. Успішно лікуючи арабських воїнів, перев'язуючи й зашиваючи їхні рани, я не брав ніякої плати, і вони почали поважати мене і теж прозвали «Дуда Праведний». Потім нас продали у Багдад, де ми прожили кілька років.

Тепер я мушу передати тобі гірку вість. Приготуйся до тяжкого удару. Твоя вихованка, світла, безгрішна Марія, сумувала за тобою і поволи згасала, щохвилини повторюючи твоє найясніше ім'я, поки її слабкі уста не прошепотіли його востаннє. Вона так схудла, що мертвизна, яка звичайно наступає після смерті, майже не торкнулася її, і кілька днів Марія лежала на носилках, які я сплів з очерету своїми руками, обкладена квітами і духмяними травами, наче щойно заснула... І я не відважувався її поховати.

У тім будиночку, де я жив, була комірчинка з віконцем. Вдень я затуляв його віконницями від надокучливих мух, а вночі у це віконце світив місяць і кидав печальне срібliste проміння на прекрасне обличчя Марії. Щопочі я обливався слізьми, оплакуючи ранню копчину твоєї вихованки, яка до останнього дня вірила, що настане щаслива мить, коли вона припливе на кораблі до рідної Сіцилії і знову побачить тебе, найясвіший імператоре.

У день, коли халіф багдадський наказав мені вирушити, супроводжуючи його посольство до татарського хана, я найняв старика, і ми віднесли останки безгрішної Марії на кладовище розташоване на високому березі великої ріки Євфрату. Там ми викопали могилу під самотньою пальмою. Я поставив вузьку кам'яну плиту, вирізьбивши на ній арабський напис «Маріам» із зображенням пальмової гілки.

Після цього я міг спокійно вирушити в путь як лікар і писар арабського принца Абд ар-Рахмана, якого халіф багдадський направив послом до наймогутнішого царя татарського Бату-хана. З військом цього грізного полководця, перебуваючи при арабському принці, я дістався до Адриатичного моря, і поблизу міста Спалато мені вдалося врятувати від жорстокої смерті на вістрі кілка доброго ченця, брата Іакова, і він поклявся мені доставити цього листа, мій найясніший повелителю і покровителю, у твої весильні руки. Благаю нагородити його відповідно до його заслуг і твоєї, завжди незмінної, щедрості.

Моє майбутнє темне. Скажу тільки, що, пройшовши з

військом Бату-хана через стільки покорених, спустошених країн, я побачив пекло, страшніше якого не придумав ніхто із смертних. Коли б монголи рушили на римські і французькі землі, то горем і кров'ю залився б увесь всесвіт.

Кінчаючи листа, можу передати тобі вість, яка обрадує рідний мені італійський народ: грізний Бату-хан сьогодні оголосив арабському принцові, що він припиняє свій похід на захід і повертає війська назад до свого стану в гирлі Ітілю.

Я буду щасливий, якщо цей лист дійде до твого пропикливого погляду і я виявлюсь першим, хто передав тобі радісну вість, що пожежа війни, яка насувалася на мирну Італію, зупинилася біля її кордонів. Хотів би я знову відвідати мою дорогу батьківщину і записати на дупких аркушах усё, що я побачив і пережив у східних країнах, але моє майбутнє в руках всевишнього».

Імператор відкинувся на спинку крісла. Його очі бликали, по обличчю текли сльози. Камергер стояв нерухомо, чекаючи розпоряджень.

— Вісті виключної важливості! Віддана мені людина повідомляє, що татари зупинились і, безсумнівно, повертають назад...

— О санта Марія! — вигукнув камергер і побожно перехрестився.

— Якщо ця вість підтвердиться донесенням намісника Тригестума, то це значить, що грізний вал бурхливого татарського моря докотився до наших земель і потім відринув назад у свої дикі, варварські степи... Що зупинило татар? Зараз це нерозгадана загадка! Адже вони могли з вогнем і мечем пройти по всій Італії, Франції, Іспанії і встановити скрізь на цілі тисячоліття свою владу, ввести язичеську релігію і страшні закони лютого Чингіз-хана... Цьому гірцюченцеві я вдячну...

А черпець лежав на килимі, на боді, підклавши руку під патлату голову, хропів і сопів... Імператор обережно склав одержані аркушки і сховав їх у перламутрову шкатулку, яку дістав із шухляди.

Потім він ударив паличкою в бронзовий щит і сказав слугі-арабу, що ввійшов:

— Скажи керманичу фелуці, що я свій від'їзд до Єгипту відкладаю.

ХІІІ

КІНЕЦЬ ПОХОДУ

Розділ перший

БЕСІДА НА БЕРЕЗІ ДУНАЮ

(З «Дорожньої книги» Хаджі Рахіма)

«Незабаром закінчиться моя «Дорожня книга», з якою я ніколи не розлучався: ні вдень, коли, верхи на коні, я зберігав її в дорожній сумці, пі-вночі, коли я схиляв на неї втомлену голову, обіймаючи замість подушки. Зараз у книзі лишилося дуже небагато чистих аркушів. На них я запишу сьогоднішню бесіду з моїм колишнім учнем, а тепер повелителем багатьох підкорених ним земель.

Підкоряючись волі Бату-хана, усе монгольське військо, залишивши незайманим Тригестум, повернуло назад. Перепливши через Дунай біля зруйнованих міст-близнюків Буди і Пешта і пройшовши угорський степ пушту, військо зупинилося на відпочинок біля кордонів Болгарії.

† На цій зеленій рівнині, зручній для коней, джихангір провів огляд своїм сильно поріділим військам, що перебували звідусіль, влаштував військові забави на честь загиблих у боях і тут же завтра мав оголосити свою волю: куди далі вирушить татарська орда.

Сьогодні надвечір, вийшовши з шатра, Саїн-хан посадив мене поруч з собою на березі швидкої річки Дунаю, там, де вона, вирвавшись з скелястих лабетів, повертає і потім спокійно тече на схід сонця до моря.

З нами був хан Арапша. Він якраз повернувся і багато важливого розказав про Іскендера Новгородського, його землю і військо.

На протилежному березі розкинулася болгарська земля — родюча рівнина, вкрита лугами і невеличкими гаями. Вона була пустинна: населення, побоюючись татарських військ, відступило в глибину країни. Тільки двічі-тричі з'явилися в далечині болгарські вершники з короткими списами.

Звертаючись до Арапші, Бату-хан запитав:

— Може, і ти вже чув про суперечки: чому б тепер по дорозі не розчавити іще маленьке Болгарське царство? Ми

сильні, нам нічого не варто копитами наших коней розтоптати цей народ! Нехай так думають усі, але вам двом я можу довірити таємне: я не можу більше посилати в «захмарне воїнство» своїх багатурів! Ми незабаром знову повертатимемось землями урусів. А що як Іскендер Новгородський підстерігає нас там і вдарить на моє дуже ослаблене військо своїми прославленими перемогою дружинами і одіб'є у нас усю захоплену нами здобич і полонених? Ні! Ми не громитимем болгар, не будемо затримуватись! Швидше додому, в Кечі-Сарай! А ти, мій вірний Арапшо, поїдеш назад у Новгород до Іскендера. Сподіваюсь, що це ще не пізно. Стеж за ним, повідомляй мені про все. Я повеліваю йому прибути в Кечі-Сарай! Я сам хочу бачити його, говорити з ним. Ти багато цінного мені розказав про нього: це ворог небезпечний, сильний, розумний...

Ми довго ще говорили того вечора з Бату-ханом. Він наказав мені наступного дня вирушити вперед з одним із його загонів, щоб обрадувати Юлдуз-хатун звісткою, що її повелитель швидко повернеться з походу...

Отже, наближається день, коли я перестану нанизувати кінцем очеретинки слова повісті про ті страшні події,— битви, спустошення міст і потоки крові й сліз, мимовільним свідком яких зробила мене доля.

Але я постараюсь коротко сказати і про долю тих незвичайних людей, з якими мені довелося розлучитись.

З дозволу Бату-хана Ісун Нохой з своїми «буйними» переплив через Дунай, щоб приєднатися до військ царя болгарського. Він повіз з собою румійську царівну Дафні, яка терпеливо й мужньо слідувала за ним у поході і мистецтво лікування якої врятувало життя Нохой, пораненому в битві при взятті Києва. Вона ж обіцяла йому допомогти проникнути до візантійської столиці.

Разом з ним пішов і посол халіфа Абд ар-Рахман, чие мужнє благородство врятувало не одне життя від надмірної жорстокості Бату-хана. Він вирушив до Багдада, назад до свого халіфа, щоб застерегти його від того, що, подібно до урагану, може неждано обрушитись і на його квітучі землі. Я радий, що те, що віщувала ворожка цьому доблесному юнакові на березі річки Ітіль,— він про нього часто згадував під час походу,— так і не збулося.

Залишив нас і упертий великий атаклик Субудай-багатур, не примирившись з тим, що його вихованець і учень відмовився дійти до «останнього моря»,

Ще раніше покинув нас і Дуда Праведний, людина-загадка: незважаючи на давню дружбу з ним, я так і не знаю, кому він по-справжньому служив і куди тепер вирушить.

Щасливий подорожній, який після довгих блукань нарешті бачить вдалині обриси завітної Мекки!»

Розділ другий

ЯК ЗАСВІТИЛАСЯ ЗІРКА ЮЛДУЗ-ХАТУН

(З «Дорожньої книги» Хаджі Рахіма)

«...Я повинен написати про те неждане й потрясаюче, що я застав, коли повернувся в Кечі-Сарай. Пилюка вкривала і мій одяг, і мою бороду, і мого терпеливого втомленого іпохідця.

Перепливши на той берег у великому човні з дванадцятьма гребцями, прикованими залізним ланцюгом до ослонів, я омив водою великого Ітілю свої руки і обличчя і подякував всемогутньому і всезнаючому, який зберіг мене живим і цілим у цьому незвичайному поході на «вечірні країни» і дозволив знову побачити молоду столицю невгомного і не-наситного в боротьбі Бату-хана.

Вдалині на горбі з'явилися дивні обриси «золотого будиночка», де чекала повернення татарського володаря його вірна супутниця життя, віддана і лагідна Юлдуз-хатун. Уздовж положистого берега річки за час нашої відсутності виросло багато куренів-хатинок, зліплених з глини і вкритих очеретяними дахами. У них жили купці і ремісники, що прибули з різних країн. Скрізь пленталися втомленою ногою, інколи в самому жалюгідному дранті, полонені, багато хто із залізними ланцюгами на босих ногах.

Повільно підіймався я схилом піщаного горба, ведучи за повід свого коня. Хоча найдостойніше місце для доблесної людини — це сидло благородного коня, але я, дервіш, все ж вважаю за краще сидіти на килимі біля світильника й бесідувати з мудрою книгою. Я радів, відчуваючи під ногами тверду, що стала вже мені рідною, землю молодого міста, і не передбачав тієї страшної біди яка на мене чекала.

Двоє вартових, що сиділи біля воріт «золотого будиночка», грали в кості. Побачивши мене, вони схопилися і, побігши назустріч, поділювали край мого одягу. Похитуючи

головами, вони то підводили вгору руки, то били себе по обличчю:

— Горе! Горе! Для Саїп-хана пекуче горе! Для всіх нас велике горе.

— Скоріше кажіть, що трапилось?!

— Тільки ти не карай нас за те, що ми перші повідомляємо тебе про «чорну вість».

— Не бійтеся, кажіть сміливо!

— Нашої доброї пані Юлдуз-хатун більше нема!

Сказавши це, вартові кинулися до воріт, взяли в руки свої списи і стали обабіч входу, нерухомо виструнчившись, як подобає воїнам, що стоять на варті.

— Абдулла! Садик! Швидше сюди! — крикнув один.

— Ворота розчинились. Звідти вибігли слуги, забрали мого коня, а я, розгублений, не розуміючи, що трапилось і чому, ввійшов у будинок, підіймаючись по сходах скорботи...

Біла труна з гладенько обструганих дощок. У ній на кольорових шовкових подушках лежить вона. Легкий візерунчастий шовковий одяг. Вузькі маленькі руки складені на грудях. В одній руці кілька свіжих квітів. Я боюся підвести очі, щоб глянути на знайоме, таке для мене дороге обличчя. Стільки років безнадійно я любив її, побачивши вперше дівчинкою, коли вона мені приносила молоко і коржі. Ніколи я не проговорився їй про свою безмежну любов, навіть нічим не дав їй ознаки, що вона для мене — життя, вся радість життя, увесь зміст мого життя!..

По той бік труни на килимі сидить, загорнута у візерунчасту білу «шаль скорботи», китайка І Ля-хе. Давно колись вона поховала чоловіка і всіх своїх дітей... Тепер вона ховає останню свою любов і дружбу... Вона сидить, мов нежива, — як китайський ідол, — опустивши очі на свої руки, що перебирають темно-червоні гранатові чотки. Не привітавшись зі мною, вона тихо шепоче:

— Труну своїми руками зробив наш мудрий друг — будівник палаців Лі Тун-по. Він приїхав недавно, за два дні до смерті нашого дорогого жайворонка. Юлдуз-хатун уважно й жадібно слухала його розповіді про похід. Її мало обрадували привезені ним подарунки, надіслані самим Бату-ханом. З них вона мені одразу ж віддала оці гранатові чотки. наче знала, що ці камені, схожі на краплини крові, завжди нагадуватимуть мені про моє горе. Вона була особливо вражена, коли необережний Лі Тун-по розказав, що разом з ханом Пайдаром загинув її названий брат Мусук. «Де він похова-

ний?» — запитала вона і стала бліда як сніг. «Тіло його спалене на вогнищі разом з тілами хана Пайдара та інших загиблих воїнів,— відповів Лі Тун-по.— Усе наше преславне вітсько тричі об'їхало вогнище і проспівало загиблим багатурам бойові пісні шаноби і скорботи».

Після цієї розповіді Юлдуз-хатун немовби скам'яніла. Вона всі дні і вечори безмовно сиділа в кутку кімнати і часто тихо плакала. Такою печальною я бачила її тільки тоді, як помер отруєний її маленький син, що про нього так мріяв, так його ждав Бату-хан... Вона не хотіла нікого приймати. Але одного разу до неї прийшли дві жінки Саїн-хана,— звичайно, для того, щоб побачити вбиту нещастям Юлдуз-хатун і порадити з її горя. Вони принесли виноград, яблука і солодких оладок на меду. Я шепнула моїй пані, щоб вона не їла цих гостинців. Вона мені відповіла: «А мені тепер все одно». Незабаром ханші пішли, а в Юлдуз-хатун почався біль, наче після отрути. Вона стогнала, звивалася і поступово втрачала сили. Лікарі та звідарі, що збіглися, нічим не могли допомогти, а тебе, Хаджі Рахіме, тоді не було. А незабаром...— китаянка, ковтаючи сльози, вказала на тіло Юлдуз-хатун.

Я підвів очі на обличчя небіжчиці, моєї мрії, радості мого мандрівного життя. Її завжди ніжні й ласкаві риси і добра усмішка тепер зникли: вона була велична, сувора і спокійна. Тонкі темні брови ледь зсунулись. Вона здавалася такою далекою від усього того, що лишила на землі. Мені хотілося, і в душі я пристрасно благав, щоб її вії здригнули і хоч на мить розплющилися такі чарівливі очі...

Мені здавалося, що вона безмовно мені говорила: «Дивись на мене востаннє. Я відлітаю далеко в сузір'я Плеяд. Коли ми зустрінемось,— не знаю, але затримка за тобою, я там тебе ждатиму...»

Так мені ввижалось, так я шаленів. Моя голова паморочилась. Хіба мене стала б вона чекати?

Увійшов Лі Тун-по. Ми обнялись, як старі друзі, і в обох на очах були сльози. Нас іще більше здружило спільне горе.

Утрьох ми почали тихо обмірковувати, що робити. Де і як поховати Юлдуз-хатун? Адже вона була тільки наложницею володаря великого хана чингізида, хоча і значила для Бату-хана більше, аніж всі його жінки разом.

Мудра китаянка І Ля-хе запропонувала таке:

— На моїй далекій батьківщині, в Китаї, є такий звичай: китайський імператор, бажаючи вшанувати пам'ять

свої коханої, ховає її в саду біля палацу, в якому вона жила. Над могилою ставиться пам'ятник з мармуру чи дикого каменю. Покличте тільки найближчих друзів, і поховаємо тіло нашої маленької пані тут, у цьому невеличкому, але прекрасному двірцевому садочку. Напевне, знайдеться вправний різьбяр, який вирізьбить на білому надгробному камені маленьюк надламаної квітки і над нею зірку — Юлдуз.

Лі Тун-по дуже похвалив пропозицію китаянки і сказав, що нікому не уступить цієї роботи, а сам зробить такий пам'ятник до приїзду Бату-хана.

Сьогодні наприкінці дня ми поховали тіло нашої маленької пані Юлдуз-хатун у чудесному садочку, де вона проводила колись так багато часу. По закінченні печального обряду я залишився сам. У благоговійній тиші спадаючого вечора переді мною проносилося усе моє довге мандрівне життя, життя без кохання, без щастя. Де знайти розраду? Я звів погляд до неба, вже згасаючого, і побачив яскраву самотню зірку. І я подумав, що це душа Юлдуз-хатун, переселившись в інший світ, посилала мені свій далекий привіт... Але таємниці всесвіту хто може розгадати?

Ось який печальний запис я повинен був занести в мою «Дорожню книгу» разом з описом походів непереможного війська Бату-хана».

Розділ третій

ТРИВОЖНІ ДУМИ БАТУ-ХАНА

(З «Дорожньої книги» Хаджі Рахіма)

«Коли ми дізналися, що Бату-хан наближається до Кечі-Сарая, ніхто не захотів бути «чорним віспиком» і повідомити його про смерть Юлдуз-хатун, і я визвався це зробити. Всупереч звичаю, він не вбив мене, але й не розпитував ні про що, хоч і став ще більш задумливим і мовчазним, але, очевидно, його тривожило щось інше...

Через кілька днів він викликав мене до себе й сказав: — Мене спіткала нова прикрість. Я вирішив перевірити, як провадиться військово-навчання мого сина Сартака. Не попередивши його, я наблизився до того кільця шатер, посередині яких знаходиться його юрта.

Я вимагав, щоб навіть у поході, під час стоянок, Сартак

Щоранку бесідував з приставленим до нього китайським ученим і навіть тепер вивчав його корисну книгу «Правила для полководця, або мистецтво перемагати». Цього вчителя-воїна ще перед початком походу на «вечірні країни» мені надіслав із царства китайців начальник Лівого крила монгольських військ Мухулі.

Нечутно підійшов я до шатра Сартака, стримавши рукою тургауда, який бажав відкинути дверну запону, і почав прислухатися. З шатра липули тихі голоси. Розмовляли пошепки, але я зрозумів, що там чаклували! Невідомий мені сиплий голос говорив: «Це дорогоцінний порошок, привезений з священної Мекки. Його потрібно змішати з порошком, приготовленим з товчених кажанів, серця білого голуба і семи чорних скорпіонів. Усю цю суміш треба висипати на залізну сковорідку і поволі смажити на вогні. Після цього вона матиме чарівну силу проти всіх твоїх ворогів.. і вони загинуть...»

Я увійшов в шатро. Сартак сидів перед вогнищем, у якому на триніжку грілася сковорода. Рядом з моїм сином сидів мусульманин, зважаючи на зелену чалму, закручену на його голові, потомок Мухаммеда. Побачивши мене, обоє вони з жаху скам'яніли.

А старий вчитель військового мистецтва лежав поблизу на килимі, і коло нього стояв глиняний глечик і красива фарфорова чашка з вином.

Він з заплученими очима наспівував: «Усе прекрасно: і силует дівчини на горбі, як сонечко заходить, і тінь вербових гілок гарна...»

Сартак і мусульманин мовчки дивилися на мене розширеними очима. З сковороди підіймався одуряючий дим.

Я спитав мусульманина:

— Що сьогодні напрозорчило твоє гадання?

Він швидко й упевнено почав говорити:

— Передвіщено, що, безсумнівно, хану Сартаку уготовано славне царствування на багато літ.

— А що передвіщено тобі, всезнаючий мусульманине?

Чаклун відповів заїкаючись:

— Мені? Так, мені передвіщено, що я стану твоїм улюбленим придворним лікарем і звіздарем на багато літ і, облаканий твоїми щедротами, проживу щасливо довге життя, побачивши своїх онуків та правнуків.

— Ти берешся передвіщати те, що трапиться через багато років, а сам не передбачавш навіть того, що з тобою

трапитися сьогодні, зараз. Значить, твої передвіщення брехливі і нікому не потрібні. Тобі сьогодні відрубують голову. Тургауди! Відведіть цього брехуна і обманщика до мого брата Берке-хана і скажіть, що я віддаю йому для батожіння і розправи непотрібного мені чаклуна. Хан Берке любить мусульманів і завжди оточений ними.

Бату-хан пильно подивився на мене. Потім підтвердив:

— Так я наказав. Тепер, багатий знаннями Хаджі Рахіме, скажи мені, чи правильно я діяв?

— Що можу сказати я, черв'як, який повзає по гілці могутнього дерева, боячись, що всяка пролітаюча мимо пташина проковтне мене? Але все ж я пригадаю тобі, що сказав і як діяв твій мудрий дід, Священний Правитель! Чи сказати?

— Говори!

— Ти оточений мусульманами. Але ж не вони, а твої родичі, монголи з Гобі, Керулену, Онону і Хінгану, твоя головна вірна опора. На одного монгола припадає по десять, а то й по двадцять кипчаків.

— Ти мені говориш те, що я давно знаю, але я хочу знати інше: якщо я сьогодні помру, переправляючись на коні через Ітіль, хто стане на моє місце? Мій син Сартак? Я не довіряю і в той же час заздрю коназу урусів Ярославу Суздальському. Він з усіх сил намагається оживити й укріпити розчавлені мною князівства. А найбільше я заздрю йому в тому, що в нього є такий сиц, як юний Іскендер, який уже одержав ряд перемог і, як і його батько, піклуватиметься про розквіт і укріплення своєї землі. Я, звичайно, не допущу цього і постараюся розчавити урусів, щоб тримати їх, як табун кобилиць, яких я можу доїти. Але...

Бату-хан задумався і вказав рукою на схід, в бік монгольських степів:

— Чи там розквітне майбуття велич Синьої Орди, чи в тих країнах, які я щойно розгромив?

Я обережно зауважив:

— Якщо ти шукаєш справжньої величі, то вона повинна бути скрізь, а не тільки в одному місці.

— Але для кого буде ця велич? Хто стане моїм спадкоємцем? Хто зможе твердо тримати грізний бунчук мого діда? Сартак? Він досі не брав участі в жодному бою. Тургауди оберігали його, щоб жодна стріла, пущена ворожою рукою, до нього не долетіла. А Іскендер Новгородський, як мені

розповідав Арапша, завжди сам кидається в гущу бою і одержує навіть з малим військом неждані перемоги... Я ще сподівався, що коли повернуся в Кечі-Сарай, тут мене зустріне Юлдуз-хатун... Вона простягне на своїх ніжних руках наслідника, такого ж багатура, яким був мій батько Джучі чи тобою улюблений Іскендер Дворогий. Але знову моя надія не збулася: Таємні вороги, прибічники Гуюк-хана, вбили мого наслідника і його матір. Хай не думають, що їм пощастить вислизнути від моєї нещадної помсти! Я нічого не забуваю! Я ще розшукаю їх і накажу зварити живцем!

У моїй душі зараз переплітаються великі задуми і пекуча туга. Ми сьогодні знову підемо в шатро Сартака і там перевіримо: можливо, Сартак сперечається з своїм військовим учителем, обдумуючи нові сміливі військові походи? О, який би я був щасливий, коли б переконався, що я помиляюсь, що в Сартаку міцніє справжній воїн і полководець!..

Ми ще деякий час сиділи, пригадуючи соратників, які полягли в цьому поході на «вечірні країни» і яким не довелося більше побачити рідні степи і виростаючий серед них Кечі-Сарай. Багато говорили ми і про лагідну Юлдуз-хатун, чії ніжні пісні та мудрі поради прикрашали колись наші вечори у «золотому будиночку».

Уже стемніло, коли Бату-хан попрямував зі мною перевірити, як відбувається військове навчання його сина. Перед юртою Сартака стояло трое, і всі, побачивши нас, впали на коліна: брат нашого володаря — Берке-хан, осуджений чаклун-мусульманин і кат «меч гніву».

Бату-хан підвів брата і лизнув його в щоку:

— Знаю, про що ти зараз проситимеш. Бери цього обманщика собі і слухай його брехливі пророкування! Але пам'ятай: сьогодні він своїм чарівним порошком хотів отруїти мене, а завтра, можливо, і для тебе приготує отруту. Адже він це робить, звичайно, по чиемусь намовлянню. Спробуй дізнатися, хто його хазяїн, хто його штовхає на це. А сам він хай не забуває, що поблизу наших шатер у землю ввіткнуті загострені кілки і на одному з них він може знайти свій кінець.

Ми увійшли в шатро. Китаець сидів біля вогнища. Біля нього горів на підставці світильник. Сартак, хворобливий і худий, шанобливо підійшовши до батька, зачекав, поки той погладив його по обличчю. Потім ми посідали на підкладених подушках. Китаець розгорнув перед собою сувої рукописів. На них були малюнки, що зображували воїнів в іно-

земному одягу і з чужою зброєю. Були так само кресленні фортець і земляних укріплень. З китайцем я зустрічався раніше і не раз бесідував з ним. Він був старий, з ріденкою сивою козяччою борідкою, з дуже виснаженим шафрано-жовтим обличчям — наслідок надмірного вживання гашиша. Він і мене умовляв спробувати цього зілля, яке, за його словами, втішає при всіх злигоднях життя і дає можливість побувати в інших світах і бесідувати з найзнаменитішими людьми, що вже в захмарнім світі, і пізнавати найнезвичайніші радощі. Але руки в нього завжди тремтіли, і я не хотів, подібно до нього, втратити свою волю і ясність духу.

Бату-хан сказав Сартаку:

— Послухай мене, сину мій. Колись священна твоя прабабуся, як мені багато разів переказував мій батько, повинна була блукати в степах Монголії. За нею гналися прокляті кераїти, і тільки завдяки її вовчій хитрості і впертості вона уникла полону й загибелі. І саме в таку тяжку пору у неї в дорозі народився хлопчик — мій преславний батько Джучі. У неї не було в що загорнути дитину, щоб урятувати від пекучого морозу, і вона обліпила його тістом і тільки тому живим привезла до свого кочовища. У такому страшному голоді та в злигоднях виростав твій дід. Ти ж народився на шовкових подушках і був укритий соболячими пелюшками. Чи зумієш ти стати загартованим сильним воїном, безстрашним багатуром? Я до тебе приставив найученішого китайця, що знає всі хитрощі, все мистецтво колишніх великих завоювників. Чи вчишся ти у нього? Чи пояснює він тобі все, що ти повинен і хочеш знати?

— Я все намагаюсь зрозуміти, — шелотів шанобливо Сартак. — Але твої битви, твої перемоги мене набагато більше навчили, аніж все ним сказане.

— Нехай тепер твій учитель розкаже мені про військове мистецтво, а я послухаю: можливо, і мені його варто послухати.

Китаєць склав долоні і кілька разів помахав ними в бік Саїн-хана, а тоді почав розповідати ламаною монгольською мовою, якої навчився, перебуваючи багато літ у монгольському полоні.

— Найзнаменитіші і дуже знаючі китайські вчені, які написали прославлені твори, говорили, що на війні основні правила для полководця: хитрість, винахідливість і обман...

— Мудрі правила! — зауважив Бату-хан. — Але цього ще замало.

— Усі прославлені китайські полководці відзначилися саме цими якостями. Основне правило військового загону — обдурювати, швидко пересуватись, вводити в оману супротивника. Тому, будучи сильним, — видавайся слабим, будучи боекватним — удавай небоєдатного, якщо ти поблизу ворога — удавай, наче ти далеко від нього, а будеш далеко — давай знаки, наче поблизу.

Бату-хан уважно слухав подальші роз'яснення вчителя-китайця і нарешті сказав:

— І оце все, що потрібне для великого полководця? Ти не вчитель військового мистецтва, а сліпий кажан!

Він покосився на Сартака: той сидів з напіввідкритим ротом і сонними очима.

Бату-хан підвівся. Китайський учитель, урвавши свою розмову, кілька разів уклонився. Ми вийшли з шатра. Зірчасте покривало розкинулося над нами. Навкруги — і поблизу й далеко, — миготіли вогники багать. Бату-хан сказав:

— Тепер ти бачиш, чи може з мого сина вирости справжній джихангір, повеліваючий народами... Кому вірити? На кого, на чії залізні плечі перекладу я частину своїх турбот? Ми нещодавно пройшли по землі урусів. Я не довіряю цьому великому племені, яке, мов гнучке дерево, гнеться, але не дамається. Я винищував їх без жалю, а мене повідомляють, що вони знову підводять голову, що вони будуються, вони збирають загани. Я втратив на їхній землі занадто багато своїх кращих воїнів, сподіваючись розчавити урусів назавжди. Що з того, що я зруйнував і спалив Київ! Я зазнав там величезних, незамінних втрат. Києва більше нема. Замість багатющої столиці — гора, вкрита трупами, яких так багато, що ми, непереможні завойовники, не змогли виконати нашого священного обов'язку — влаштувати похоронге вогнище загиблим у битві. Горби Києва вкриті десятками тисяч трупів, де перемішалися воїни і наші й урусів, разом з їхніми жінками й дітьми, що билися до останнього віддиху...

Тепер я хочу розширити й укріпити столицю створеного мною царства небесної Орди — Кечі-Сарай. Серед полонених, захоплених мною в Києві й інших містах урусів, я наказав відібрати тих, кого вони називають «умільцями». Ці люди знають усякі ремесла і можуть бути нам корисними.

Мене викликають на мою далеку батьківщину, в Кара-

корум, на вибори нового великого кагана всіх монголів, але я туди не поїду. В мене нова батьківщина, і це царство я міцно тримаю в своєму кулаку. І коли б навіть мене вибрали на курултаї великим каганом, я відмовлюсь і пораджу замість себе обрати правдивого й сміливого мого брата хана Менгу. Але я передбачаю, що на курултаї всі підкоряться бажанню владної вдови — правительки Туракіни — і виберуть ні до чого не здатного її сина, злобного хана Гуюка. Але це їхня справа! Вся моя могутність тепер тут, у степах Дешт-і-Кипчака. І я задумуюсь над тим, що стане з створеним мною царством після мого відходу в захмарні війська Священного Правителя? Хіба мій син Сартак здібний натягнути повіддя і здибити могутнього монгольського коня? Чия залізна рука стримає і збереже для нас оці величезні, завойовані мною землі? Кому я їх передам? Мене покинув у поході підступний Гуюк-хан — це добре! Але від мене пішов і той, хто мене виховав. — старий Субудай-багатур, і той, кого виховав я, сподіваючись, що він стане моєю вірною опорою і помічником — молодий Іесун Нохой. Вчора ти мені сказав, що теж від мене йдеш... А ще постійною тривожною тінню стоїть на півночі молодий коназ Новгородський Іскендер. А що як він вирушить сюди з своїм військом? Оці думи терзають мене вдень і вночі. Але про них не мусить знати жодна людина. Темним і неспокійним видається мені майбутнє мого царства...

Це була моя остання бесіда з Бату-ханом. Тепер, закінчуючи оцю книгу і пригадуючи все, що я чув і бачив за ці страшні роки, я можу тільки побажати моїм майбутнім читачам, щоб їм не довелося пережити найжахливіше, що може бути в нашому житті, — нищівного урагану жорстокої і безглуздої війни».

1941—1951

Москва.

ЗМІСТ

I

ЦЕ БУЛО В БАГДАДІ

<i>Розділ перший.</i>	Різьбяр печаток Дуда Праведний	5
<i>Розділ другий.</i>	Рівно опівночі	8
<i>Розділ третій.</i>	У палаці великого Халіфа	11
<i>Розділ четвертий.</i>	«Хід конем»	15
<i>Розділ п'ятий.</i>	Таємниця вільного мисливця	17

II

У ПОНИЗЗІ ІТІЛЮ

<i>Розділ перший.</i>	«Улюбленець вітрів»	21
<i>Розділ другий.</i>	Дивовижні діла	24
<i>Розділ третій.</i>	Монгольська варта	26
<i>Розділ четвертий.</i>	Абд ар-Рахман у ворожки	34
<i>Розділ п'ятий.</i>	Мудра Бібі-Гюндуз	38
<i>Розділ шостий.</i>	В арабських купців	45

III

У СТАВЦІ БАТУ-ХАНА

<i>Розділ перший.</i>	«Золотий будиночок»	48
<i>Розділ другий.</i>	Бату-хан говорить	51
<i>Розділ третій.</i>	Крило смерті	53
<i>Розділ четвертий.</i>	«Прикраси всесвіту»	60
<i>Розділ п'ятий.</i>	Арабський посол у татарського хана	63
<i>Розділ шостий.</i>	Народження «небесної» столиці	65

IV

НОВГОРОДСЬКИЙ ПОСОЛ У БАТУ-ХАНА

<i>Розділ перший.</i>	Допит руських полонених	66
<i>Розділ другий.</i>	Ідуть руські плоти . . .	71
<i>Розділ третій.</i>	Ведмежа потіха	74
<i>Розділ четвертий.</i>	Настирливі відвідувачі . . .	81
<i>Розділ п'ятий.</i>	Скорботний шлях	85
<i>Розділ шостий.</i>	Милість Батиева	88
<i>Розділ сьомий.</i>	«Живулі»	94
<i>Розділ восьмий.</i>	Три слова	95
<i>Розділ дев'ятий.</i>	Нарешті вдома!	101
<i>Розділ десятий.</i>	Невдача	105
<i>Розділ одинадцятий.</i>	Замутила туга-журба	108
<i>Розділ дванадцятий.</i>	У скиту	110

V

ГРОЗОВІ ХМАРИ ЗБИРАЮТЬСЯ

<i>Розділ перший.</i>	Джи застерігає	113
<i>Розділ другий.</i>	В багровому промінні	114
<i>Розділ третій.</i>	Гнів Бату-хана	117
<i>Розділ четвертий.</i>	Зухвалість хана Нохоя	124
<i>Розділ п'ятий.</i>	У таборі «буйних»	129
<i>Розділ шостий.</i>	Намічений похід	136

VI

ІМЛА РУШИЛА НА «ВЕЧІРНІ КРАЇНИ»

<i>Розділ перший.</i>	Хан Менгу перед Києвом	139
<i>Розділ другий.</i>	У шатрі хана Котяна	142
<i>Розділ третій.</i>	Розповідь Тамберди	146
<i>Розділ четвертий.</i>	Горить половецький степ	150
<i>Розділ п'ятий.</i>	Гарба сотника Азарга-Тая	151
<i>Розділ шостий.</i>	Залізний віз	154
<i>Розділ сьомий.</i>	Лист халіфу правовірних	154

VII

НА ДНІПРІ

<i>Розділ перший.</i>	Геть із Новгорода!	157
<i>Розділ другий.</i>	Вадим у Києві	163
<i>Розділ третій.</i>	Друг степовиків	166

VIII

ОСТАННЯ ГОДИНА КИЄВА

<i>Розділ перший.</i>	Тривога в Києві	171
<i>Розділ другий.</i>	У князівських хоромах	174
<i>Розділ третій.</i>	Останнє віче Києва	180
<i>Розділ четвертий.</i>	Біля шатра Бату-хана	188
<i>Розділ п'ятий.</i>	Смерть Вадима	192
<i>Розділ шостий.</i>	Остання година Києва	199
<i>Розділ сьомий.</i>	Лист халіфу багдадському	202
<i>Розділ восьмий.</i>	Після відступу татар	204
<i>Розділ дев'ятий.</i>	«Уперед! Швидше вперед!»	206

IX

МОНГОЛЬСЬКИЙ АРКАН НАД ЄВРОПОЮ

<i>Розділ перший.</i>	Західна Європа під ударом монголів	213
<i>Розділ другий.</i>	Битва під Лігніцом	216
<i>Розділ третій.</i>	Сміливий співак	218
<i>Розділ четвертий.</i>	У країні угорців	225
<i>Розділ п'ятий.</i>	Пушта	227
<i>Розділ шостий.</i>	Міста-близнюки	228
<i>Розділ сьомий.</i>	Кінець хана Котяна	230
<i>Розділ восьмий.</i>	Битва біля ріки Сайо	233
<i>Розділ дев'ятий.</i>	Шлях до «останнього моря»	236

X

БАТУ-ХАН НА БЕРЕЗІ АДРІАТИКИ

<i>Розділ перший.</i>	Паніка і жах у Європі	238
<i>Розділ другий.</i>	Чи останнє це море?	242
<i>Розділ третій.</i>	Неминуче	244
<i>Розділ четвертий.</i>	Уперті горці	248
<i>Розділ п'ятий.</i>	Кривава рука	253

XI

ПОЧАТОК РОЗЛАДУ

<i>Розділ перший.</i>	Бату-хан перед Трієстом	256
<i>Розділ другий.</i>	Пісня улігерчі	258
<i>Розділ третій.</i>	Вісник здалеку	263
<i>Розділ четвертий.</i>	Остання військова рада	264

XII

БІЛЯ ЛАЗУРНОГО МОРЯ

<i>Розділ перший.</i>	У віллі імператора . . .	274
<i>Розділ другий.</i>	Нежданий вісник . . .	276
<i>Розділ третій.</i>	Лист Дуди Праведного .	283

XIII

КІНЕЦЬ ПОХОДУ

<i>Розділ перший.</i>	Бесіда на березі Дунаю	286
<i>Розділ другий.</i>	Як засвітилася зірка Юлдуз-хатун	288
<i>Розділ третій.</i>	Тривожні думи Бату- хана	291

Художник І. ГОДІН

Ян Василь Григорьевич
К «ПОСЛЕДНЕМУ МОРЮ»
(На українском язвике)

Редактор *К. А. Срібна*
Художній редактор *І. Ф. Манець*
Технічний редактор *С. М. Клокова*
Коректор *Л. О. Шпортенко*

Здамо на виробництво 26. VIII. 1961 р. Підписано до
друку 10. X. 1961 р. Формат 84×108¹/₃₂. Фіз. друк.
арк. 9,5. Умовн. друк. арк. 15,58. Обл.-вид. арк. 17,61.
Тираж 27000. Ціна 69 коп. Зам. № 592.
Видавництво ЦК АКСМУ «МОЛОДЬ».
Київ, Пушківська, 28.

Львівська книжкова друкарня Головоліграфвидаву Мі-
ністерства культури УРСР. Львів, Пекарська, 11.

69 коп.

«МОЛОДЬ»